

Ганна Ткаченко

ВРЯТОВАНЕ ЖИТТЯ

Повість та оповідання

Харків
Тім Пабліш Груп
2013

УДК 881.161.2-31
ББК 84(4УКР)6-444
Т 48

Ткаченко Г. П.

Т 48 Врятоване життя : Повість та оповідання. – Харків : Тім Пабліш Груп, 2013. – 284 с.
ISBN 978-966-2741-22-3

До нової книги української письменниці Ганни Ткаченко увійшла повість та декілька оповідань. У повісті «Летіла зозуля» вона показує події евакуації української інтелігенції в роки Другої світової війни, пропонує пройти дорогою долі молодій вчительки, яка потрапивши в евакуацію, змушена із Саратовської області і до Полтавського села добиратися пішки, крокуючи за фронтом, за трофейними командами, йти полями смерті, де воїни обох армій знайшли свій «мир і спокій».

Кожне оповідання — це яскраве полотно майстра, перед яким не можна не спинитися. А кожна історія, пропущена через серце письменниці, вражає своєю реалістичністю і душевністю.

ББК 84(4УКР)6-444

ISBN 978-966-2741-22-3

© Ткаченко Г. П., 2013
© ТОВ «Тім Пабліш Груп», 2013

Летіла зозуля

Повість

Недалеко від лісу, з одного боку, і невеликої річки – з другого, поміж буйної зелені лип, дубів, кленів, беріз, високих груш та розлогих яблунь ледь виднілося село Климова Балка. Старі люди кажуть, що саме тут колись проходив Муравський шлях, яким татари ходили на Московію та Слобожанщину за живим ясиром. Повертаючись назад, тягли на аркані зв'язаних людей. І ніхто не знає, скільки зраних ніг тут пройшло та скільки сліз виплакано. Хто тут першим оселився, краєзнавці та історики сперечаються й зараз. Одні доводять, що це були козаки та селяни з правобережної України, які в ХУІІ столітті прямували сюди на вільні землі. Другі показують на велике чисте озеро за селом, яке й зараз зветься Литовчине, а багато людей і нині мають вуличне прізвисько – литовці. Так називали частіше жінок – високих і світловолосих, ніби вони й зараз народжувалися від якогось литовського князя. Називали й чорнобрових та карооких, предки яких у давнину жили під литовською владою та разом із ними відвойовували свої землі в Золотій орді. Треті натякають на три великих кургани, що стоять на березі їхнього тихоплинного Орчика – древні поховання сонцепоклонників ще до Різдва Христового.

Стоять, то й стоять, не десять років і не п'ятдесят, а поряд із ними люди народжуються та помирають, які за життя мало цікавляться минулим. І якби не їхній учитель історії – Олександр Олександрович, який любив про те розповідати не тільки дітям на уроках, а й дорослим у свята, ніхто б і не знав про ті далекі часи. Тому селяни, тільки побачивши вчителя на дорозі в неділю, одразу запрошували до

себе скуштувати пахучої полуниці, смачних груш, соковитого кавуна чи медову диню, аби почути від нього щось цікаве із сивої давнини. А наслухавшись, починали трохи поіншому дивитися на світ. Земля по якій ходили і нічого особливого не помічали ставала ріднішою і дорожчою. Навіть незвідана досі радість у серці простих людей зароджувалася, адже тепер вони тут живуть, тепер їхні діти та онуки тут зростають. «Невже вони нащадки тих давніх поселенців?» — аж груди розпирає в допитливих школярів, почувши від свого улюбленого вчителя. «Ну й придумав таке!..» — задоволено крутять вуса старі діди, переминаючись з ноги на ногу, а то й тупаючи ними, неначе намагаються перевірити цю землю на міцність. Усіх вона витримувала, а чи вони для неї не заважкі? В учителя ж кожного разу нова розповідь, ніби він спеціально готується до зустрічі з ними. І все так просто у цього розумного чоловіка, неначе сам бачив тих німецьких хрестоносців, які боролися з язичниками, особисто знав польських шляхтичів, які на цих козацьких землях порубіжжя зводили свої маєтки. Ніколи не забував підкреслити, що він завжди пишається лицарством України — козаками, які за свою Русь-Україну не шкодували навіть життя. Цікавими були оповідки: як і в що колись одягалися, як грали весілля, за що могли побитися, навіть як їх суд розсудив. Усе в нього виходило так правдиво, ніби сам жив тут ще за часів гунів та готів. Наговорившись, учитель дякував за увагу, не цурався потиснути простим чоловікам руки, вклонитися тутешнім жінкам і йшов додому. Поки його постать віддалялася, всі проводжали очима мовчки, мов завожені, а потім хтось та й скаже:

— Який розумний чоловік! Чому ж у селі сидить? — всі звикли до того, що розумніших завжди забирали в місто, частіше — у Москву та Ленінград. — Неосвіченого люду й там багато, нехай би і їм розказував, — погоджувалися і на тому.

Самі ж далі гадали: і яка ж то причина змусила його приїхати в таку глухомань? Хоча були впевнені — переховується від органів. Не один раз чули про таке, та й самі боялися сказати десь зайве слово. Але то — вони, а він — зовсім інша річ — розумний, виважений, поміркований, усе знає, нікому не робить зла, а навпаки — хоче кожного зробити мудрішим. Та видюще око тих органів, за такими слідкувало в першу чергу. Це теж було їм відомо, адже давно вони живуть під цією радянською владою. «Ой, як давно!» — одразу хитають головами старі люди, бо хороший час блисне — і пропав, а поганий так довго тягнеться.

— Набреше вам кожного разу, а ви й вуха порозвішуєте. А чи так воно було, чи зовсім не так, звідки нам знати? — засміється старий Ілько, який завжди любить заперечувати — така в нього натура, казали в селі.

— Не приходь слухати, коли не віриш, — кричали жінки.

— Теж мені, — «Герой нашого часу», — пригадає дід його прізвисько, та одразу норовить втекти додому, щоб не чути жіночого лементу.

— А хто ти такий? — схоплять його бідові жінки за рукав та тягнуть назад. — У голові тирса, а думаєш, що професор.

— Знає він, коли корову до бугая гнати треба, — не змовчить навіть баба Орина, яка завжди більше слухає, аніж говорить. — Ось давай у молодой вчительки питаємо, вона якраз із дитиною на озеро купатися йде, — кивнула головою в бік дороги. — Добрий вечір, Маріє Іванівно, — першою привіталася тоненьким голоском та вклонилася майже до пояса. — Ви щось сьогодні пізенько, ваші подруги вже пішли. Не затримуйтеся довго, по цій порі при місяці русалки купуються. Коли що, то кричіть, ваш голосок ми одразу почуємо.

— Добре, — заблищали білі зуби в такій посмішці, від якої всім стало радісно. — Ми довго не будемо та й далеко

не плаваємо, — бринів Марусин голосок, ніби лив мед на їхні стомлені душі.

— Хороша керівничка в мого онука. Ой, яка тільки хороша! — приклала руки до своїх грудей баба Орина, проводжаючи захопленим поглядом молоду жінку. — Поглянеш і знову дивитися на неї хочеться, посміхнеться, то й на душі легше стане, а коли очима блисне, то й старій бабі хоч танцюй. З такого чистого обличчя тільки матір Божу малювати. А голос, а стан... — поплювала тричі через ліве плече, щоб не зурочити. — Ходила взимку циганка Рада по хатах, ворожила. Пам'ятаєте? Дуже гарна була, але далеко їй до нашої вчительки, в якої, здається, і душа світиться, мов ангельська. Що й казати! Навіть онук це відчуває, так її любить, так любить! Повезло нашим дітям з такими вчителями, — знову поглянула на дорогу та похитала головою. — Тільки чомусь нещасливі обоє — що Олександр Олександрович, що молода Марія Іванівна. Якби по віку підходили — ото була б пара! — аж заблищали очі в старої. — І чому Бог так погано парує? — зиркнула на свого діда Омелька, який і цього дня не міг стриматися, щоб не випити горілки. Він якраз сидів мовчки, лише інколи щось там пробелькоче, після чого знову надовго затихне, прихиливши голову до плетеного тину. — Чого ж мовчав? — схаменулася Орина та спитала в старого Ілька, пригадавши їхню попередню розмову, так збив її з пантелику власний чоловік. — Невже знову молода вчителька тебе загіпнотизувала, — розтягла в посмішці завітрені губи, чекаючи відповіді. — Не литовка, зараз скаже, якщо до тями прийшов, бо дірку вже на бороді протер, бідовий наш Ілько, — засміялася з нього.

— А що, дійсно не литовка... — серйозно повторив за нею дід. — Ще краша! — трохи засоромився, зізнавшись. — Історик казав: княгиня, — аж нотки ревнощів відчувалися у його голосі. — То, може, й так, — вперше він не заперечував

того, що доводилося чути від учителя. — Історія — це діло сурйозне, — навіть усіх здивував. — Виходить, що в Орини всі онуки на монголів схожі, а в Наталки на татар, — пригадав сьогоднішню з ним розмову. — Топтала значить орда жінок тутешніх. Га-га-га! — зареготав, показуючи свій майже беззубий рот. — А в Пріські хлопці точнісінько, як ті гуни, про яких учитель минулого разу розказував — щоки мечем порізані, а замість очей маленькі вуглини, — знову підвів усе до жіночого галасу.

— Ви бачили такого розумного! — аж розчервонілася баба Орина від несподіванки. — Як у нього, то козаки, а в мене — татари якісь, чи монголи, у Пріські теж нелюди, — вона навіть розгубилася. — Ти на мою хату поглянь — стоїть мов дзвіниця, а твоя скоро завалиться, — швидко придумала, як діду пельку заткнути. — Та хіба ж би в такій козаки жили! — крикнула сердито, ще й втупилася поглядом у нього з-під лоба.

— Про татар не знаю, а козачок у нас півсела раніше було. Це тепер про все забули, ніби вони кудись виїхали. Але вони й зараз тут, — перебила їх Наталка Петрівна, яка давно секретарювала в сільській раді. — Часи тільки інші настали, все про хліб говорять та про роботу, а про те ні слова, ніби хто з пам'яті викинув. Забули люди, хто вони є, і все, — теж була задоволена, що і своє слово змогла вставити не про погоду чи сварку сусідів, а на серйозну тему.

— Воно то так, але в Марусиних жилах не просто козацька, а гетьманська чи, дійсно, князівська кров тече й досі. Ух! — стис кулаки та аж здригнувся всім тілом старий Ілько. — Цікаво б знати — як же її доля складеться? — вже забув він за гунів і готів, добряче насолівши іншим. — Мабуть, чоловіки вбиватимуть один одного, бо дуже вона вродлива. Тільки здається мені, що і свого не доб'ються, і їй пожити не дадуть, — здивував усіх зігнутий дугою дід, постукуючи своєю

кривою палицею. — Не було у нашому селі таких жінок, не довелося бачити і в місті, — знову з нього сміються, а він все про молоду Марію Іванівну продовжує. — У неї навіть прізвисько в школі незвичне — Декабристка, так онук мій каже.

— І тут він усе знає! — голосно перебила його стара Орина, аж її п'яний дід під парканом забелькотів.

— І підмітять же, чортові діти! — засміялася Наталка-секретарка. — А що це ви сьогодні все про Марусю та про Марусю? — аж крутилися її дві чорні вуглини на засмаглому обличчі. — Невже і вночі про неї думаєте? — хотілося їй ще трохи покепкувати зі старого Ілька. — Он воно що! — задоволено як ніколи, бо дід цього разу не знав, що і відповідати. — А Олександра Олександровича до неї ревнуєте, — все ж намагалася вивести старого на чисту воду. — Чого ж про Гітлера сьогодні не говорите? — облишила про дідові почуття, бо він лише кахикав у кулак, так і не придумавши, що говорити далі. — Невже про нього нічого не чули? — придивлялася до присутніх, бо останнім часом з того починалися всі їхні зустрічі.

— Багато честі йому, щоб так часто згадувати. Недавно Ворошилов говорив по радіо, що ворога битимемо на його території сокрушительним ударом, — знову ожив дід Ілько. — Сокрушительним! Ось так! — махнув різко рукою, мов шаблею, ще не забувши той удар із часів громадянської війни.

— І правильно, нехай знають наших. Ми все одно сильніші, — впевнено сказала баба Орина, яка теж чула по радіо, а потім звела на лоба свої сиві брови. — Воно то так, але пів-Європи чомусь завоював? — знизала плечима.

— Будуть тут німці скоро, через місяць, а то й раніше. Ось подивитесь, — заворушився під тином дід Сидір. — Тільки за комісарів та за колгоспи люди не будуть воювати або погано воюватимуть, — відчеканив те, що мабуть уже давно сиділо у нього на язиці. — Хіба що змушувати ста-

нуть, — продовжував, поки його баба розгубилася від почутого. — А це вони вміють, — зовсім не белькотів цього разу, а розбірливо промовив ще не дуже старий Сидір, чи то прокинувшись, чи то протверезівши.

Він намагався ще щось додати, але перелякана баба Орина затулила йому рота своєю порепаною від роботи рукою і швидко потягла до хати.

— Не слухайте його, люди добрі, це він спросоння. Точно спросоння, — виправдовувалася перед сусідами. — Я тебе вип'ю у празник! Більше з хати не випущу! Бач, про що в чайній наслухався! — зривалося з її вуст після кожного хлискання по дідовій спині лозиною, яка завжди лежала біля тину, щоб довго її не шукати, коли заганяти додому корову прийдеться.

Спочатку всі сміялися, а вже через хвилину біля їхнього двору швидко опустіло, люди розбіглися, ніби налякавшись почутого.

Про війну говорили й Марусині подруги на березі їхнього озера. Самі говорили й самі заперечували, бо молодим зовсім не вірилося. Але чутки... До них і вони прислухалися, адже штучний спокій, який створювало радіо та газети, і їх лякав. Ніби все спокійно, ніби всі приспані, та все одно наближення війни відчували. Ввечері ще грала на кожній вулиці гармошка, ще молодь продовжувала співати українські пісні, та всі знали — це останні вечорниці. Щось таємниче було в тому відчутті, здавалося, що й місяць завмирав у небі, охороняючи останній спокій, тримав свою таємницю і вітер, мовчки заколисує молодих пташенят у гніздах, поки ще є така можливість. Після півночі встановлюється тиша, і лише коли-неколи не стримається собака та сколихне її. «Мир та спокій, — думає Маруся, зачиняючи на зашіпку двері, — неправда про війну. Такого ніколи не може бути». Заспокоїть себе такими словами та примоститься на ліжку біля сина Льоньки.

А вранці знову розмови, знову тривога, бо все на вухо, все по секрету, аби не чув той, хто неподалік, бо так давно звикли.

— Скажіть відверто: то правда про війну? — тихо спитала вона в Олександра Олександровича, зустрівшись у шкільному коридорі. — Невже це повинно статися?

— Так, чорна хмара вже над нами, — тільки з нею він міг поговорити на такі теми. — Ось-ось спалахне блискавка, не забариться і грім, який розірве небо і землю, — сумно поглянув на молоду вчительку. — Вибачте, вам хотілося повідомляти лише радісне, але зараз не той час, — на його обличчі промайнула якась незвична усмішка — тепла і дуже рідна. — А ще хочеться побажати вам щасливого майбутнього, — здається, його очі аж стали вологими. — Якби між нами не було такої великої різниці у віці, ви б могли... — він не договорив, опустив очі і легкий рум'янець умить з'явився на його щоках. — Вибачте, Маріє Іванівно, я зовсім не те кажу, зовсім не те. Тільки чомусь таке відчуття в серці, що ми з вами бачимось востаннє перед великою розлукою, — він важко зітхнув. — То ж знайте... — здається, наважився сказати найголовніше.

Але Маруся його перебила, пізніше пошкодувала, навіть лаяла себе за такий поспіх.

— Я питала про війну, — нагадує йому майже на вухо, бо поряд бігає і шумить дівтора, як завжди на перерві.

— Так, я не забув, — він прибрав серйозного вигляду, випростався і тепер був схожий на того Олександра Олександровича, якого всі тут знали. — Прийдеться кропити її кров'ю. Землю нашу. Та що там кропити — поливати... — майже прошепотів у відповідь, неначе бачив усе наперед.

— Не може такого бути, сам Будьонний заперечує, — Марусі просто не хотілося погодитися з тими словами. — Сказав: якщо німець нападе, то він поголить свої вуса. Вчора в газеті читала, — сама посміхнулась, бо їй сподобався такий жарт маршала Семена Михайловича.

Хоча й говорила вона про війну, але їй чомусь хотілося посміхатися. Дивилася на давно знайомого немолодого вчителя, а в самої так і стрибала душа у грудях, адже вона про все здогадалася. Були такі хвилини раніше, коли вона думала про нього, тільки ніяк не могла визначитися: хто він для неї? Він знав усі її біди, усі радощі, підставляв своє плече, щоб вона поплакала на ньому. Він їй радив, як ніхто інший. «Рідний чоловік, — не один раз робила такий висновок. — Але не тільки рідний, — тепер дивилася на нього іншими очима. — Не знаю! Не знаю!» — стукало її серце, в якому було місце тільки для Бориса.

— То про яку розлуку ви говорили? — швидко злетіло з її вуст, бо вона такого не могла допустити. — Як же я? — ще нічого не сталося, а її обличчя вмить стало блідим і розгубленим. — Хто ж мені порадить? Хто вислухає?

Він довго намагався щось ковтнути і тому мовчав, а коли зібрався ще щось додати, до них підійшли якісь люди в цивільному й запропонували йому пройти з ними. Олександр Олександрович затримався на якусь мить, швидко пробіг очима не дуже просторий шкільний коридор, неначе спішив з усіма попрощатися.

— У кожного своя війна буде, моя, здається, уже почалася, — тільки вона могла це почути.

Нервуючи, Маруся терла одну об одну холодні руки, їй трясло, немов від пропасниці, а він спокійно пішов з тими людьми до вхідних дверей по шкільному подвір'ю, а потім до їхнього автомобіля. Ішов так, ніби давно знав, що ця хвилина неодмінно настане. На подвір'я враз висипали вчителі й учні, поспішаючи слідом за ним. Дехто плакав, усе зрозумівши, а один випускник навіть забіг наперед і встиг крикнути: «Прощайте! Ми завжди з Вами!» Директор школи, схопивши сміливця за рукав, сховав його в натовпі. В той час дверцята чорної «Емки» стукнули і автомобіль, вискочивши

на дорогу, повіз «Героя їхнього часу» у невідомому напрямку. Всі завмерли від несподіванки. Може, й довго так би стояли, та продзеленчав дзвінок на наступний урок, який змусив їх аж стрепенутися. Далі все йшло за розкладом, не було лише уроків історії, але нікому й на думку не спало бешкетувати, діти сиділи тихо й дивилися в підручник. Про те, що сталося, не говорили і вчителі, жодного слова, жодної згадки, ніби й вони знали, що таке мало трапитися. Та то лише зовні, а всередині кожного колотив страх, поки вони звикли до нього і змирилися з думкою — треба жити і працювати без свого улюбленого вчителя і товариша. Нічого не змінилося і в селі, то чекали його скрізь, а то не стали, ніби то було вчора, а то сьогодні. Пронеслись чутки про його арешт, зустрівши здивовані очі, але й після того почулася така банальна відповідь: про що ж він раніше думав?! Далі одні про косовицю, бо ця робота зараз усіх підганяла, інші про погоду, адже скоро хліб збирати, а про вчителя ні слова, хоча всі знали про той чорний «воронок», яким навіть неслухняних дітей лякати боялися. Через два дні, здається, і зовсім забули. Тітка Одарка, яка завжди так виглядала вчителя, тепер лаяла сусідку тітку Палажку, що її кури вже пів штуки ячменю з'їли. А та нагадувала, що її корова вже вдруге всю кукурудзу перетоптала.

— Щоб твої кури тим ячменем подавилися! — кричала через межу одна.

— А щоб твоїй корові боки здуло від моєї кукурудзи! — не вступала інша.

— А щоб у тебе все господарство передохло! — аж присідала Одарка.

— А щоб ти сама вдавилася, — чути було на півсела голос Палажки.

Одна кулаками трясє, друга доплюнути намагається, одна дулі показує, а друга нагнувшись, закотила спідницю аж на саму спину, оголюючи сідниці як останній аргумент

на знак своєї правоти. Дід Ілько, проїжджаючи возом по дорозі, спинився, взяв велику грудку землі, яка, засохнувши на сонці, стала твердою мов цеглина, і кинув на них. Грудка не долетіла, але баби відскочили в різні боки й одразу стали разом кричати на нього. Засміявшись голосно, дід сів на воза, змахнув віжками над конем і поїхав собі далі. А жінки, прийшовши до тями, насупилися та розійшлися, аби не згадувати ті хвилини, бо й так багато сорому набралися.

Наступної ночі палахкотіла хата баби Орини та діда Сидора, чи від блискавки зайнявшись, чи від дідової цигарки, а може, ще від якої причини. Не спало півсела, всі з відрами носили воду та лили на хлів, щоб хоч його вберегти від пожежі. Кричали люди, ревла скотина аж до ранку. І знову все затихло, ніби й те мало статися. Всі зайнялися своєю роботою, бо зараз день рік годує. Бігала навколо попелища лише дівтора, роздмухуючи чорні головешки. Серед них був і Льонько, який звідти гордо поїхав на пожежному тарантасі, тримаючись руками за насос, яким усю ніч качали воду.

— Ну що, друже, готовий воювати? — пожартував дядько Петро вже в пожарці, поплескавши хлопчину по плечу.

— А коли? — не забарилося з відповіддю мале, поглянувши знизу вгору на здорового дядька.

У відповідь дружний сміх аж сколихнув пожарку. Чоловіки хапалися навіть за животи від того, що хлоп'я готове було хоч сьогодні.

— Тихо ви! — цитькнув на них дядько, ледь тримаючи серйозний вигляд, — Льонька ще щось каже. — Повтори, хлопче, голосніше та не слухай їх, то вони не з тебе регочуть, — попросив малого.

— А як ми про це Сталіну скажемо, чи Будьонному? — випалив хлопчина, піднявши серйозні очі на дядька, який, схилившись над ним, аж завмер від почутого, лише вказів-

ний його палець застережливо був піднятий, щоб ніхто в ту хвилину не порушив тишу.

— Чули, що дитина каже? — зірвалося з губ діда Захара, який до цього стояв осторонь та уважно слухав. — Отакий малий, а розумний! — від радості глибокі сумні зморшки на його обличчі ніби розгладилися, а погляд став веселим, як ніколи. — Я й сам хотів йому подзвонити, бо, здається, небезпека насувається, так у нашій Климівій Балці й телефона немає, це треба в район їхати. Всі говорять про війну, а йому могли і не доповісти, — заторохтів так швидко, ніби ті слова на самому краєчку язика сиділи. — Тільки хто ж насмілиться? — розвів руками, показуючи, що серед присутніх таких немає. — А що мені? Море по коліна, бо я вже нажився, — махнув рукою, ніби йшлося про якісь дріб'язкові справи. — Коли й до білих ведмедів заберуть за таку новину, і то нічого, хоч одне хороше діло за життя зробив би, — додав уже серйозно, щоб кожному було зрозуміло — йдеться про героїство, і він згоден заплатити за те навіть своїм життям. — Та й плакати за дідом Захаром нема кому, — зітхнув важко.

— Чи ти перетрудився, чи дурним вродився? — витріщив на нього дядько Петро свої і без того великі очі.

— То з ким воювати? — перебив їх молодий Василь.

— З германцем, — відповіли мало не хором.

— Ви що, телепні здорові, у нас з ними тепер мир, — аж розізлився дядько Петро. — Ти йди, Льоню, додому, бо вже мати твоя зі школи побігла, а ми тут ще потолкуємо. Приходь завтра в обід лясати точити, може, цікавіше буде, ніж сьогодні. Приходь, Льоню, ти ж у нас свій чоловік. Потім на тарантас з тобою поліземо, в чотири руки воду качати. Поглянь, он і вчительки за нею спішають у вашу кімнатку, — знову придивлявся у вікно. — Там, мабуть, так тісно, що й миші нема де розгулятися. Вийшла б за агронома, то й жили б у великому будинку. Коли й за молодого будівель-

ника, теж по-людськи було б, а якщо й далі носом крутитиме, то ще довго в тій маленькій піндюрці сидіти доведеться. Такі кавалери довго бігати не стануть – оженяться. Діло то молоде! Розумієш? – погладив Льоньку по голові. – Дівчата самі їх знайдуть і хомут на ший одінуть. Правду, хлопці, кажу? – засміявся задоволено. – А вони обидва молодцюваті. Чи ти вже сам, Льоню, вибирай, коли мати визначитися не може. Для такої красивої іншої пари тут немає, – все виглядав він у вікно та посміхався у свій величезний кулак.

– Татко повернеться, – сказав і насупився хлопчина.

– Це тобі так, брате, хочеться. А хто знає, яка кішка між ними пробігла. І де ти бачив, щоб артист довго на одному місці сидів? – запаливши цигарку, дядько повільно затягнувся димом, смакуючи його. – Поїхав на гастролі – і знову оженився, а як же інакше, коли жінки самі на такий голос біжать, – пихкав густим димом та роздумував далі. – Що вміє співати, то вміє! Коли затягне «Карії очі, чорнії брови», то й волосся на голові дибки стає, – пригладжував своє, зашкарубле від поту та примружував очі, мабуть, пригадуючи чарівний голос Бориса, якого тут бачили рідко, але запам'ятали добре. – Якось воно буде, козаче, тільки не горюй, – гладив малого по голові та придивлявся, чи той не плаче, бо дуже насупилося хлоп'я.

Узяв Льоню на руки та пригорнув до себе з батьківською ніжністю. З тих пір, як двоє своїх погодків померли від голоду холодною зимою тридцять третього, жінка, яка теж ледь вижила, більше не народила йому дітей. Тому і зустрів цього хлопчика, мов рідного сина, а коли брав на руки, то і сльоза могла навернутися на очі – так приємно і щемливо було на душі. Зараз хотілося якомога швидше його розвеселити.

– Не морщ носа, Льоню, тобі ще рано журитися, – сказав після недовгої паузи. – Спіши додому, поки добіжиш, вони і чай на примусі зігріють, – нагадував про вчительок, які на

перерві ходили до його матері пити чай. — Швидше жми, а то хліб зі сливовим варенням прогавиш. То вони тільки говорять про фігуру, а поїдять так швидко, що й оком не встигнеш моргнути, — знову притулив його до себе, після чого обережно поставив на землю і, провівши на вулицю, зачинив двері пожарки. — Тепер і до діла можна, — мовив, різко повернувшись до працівників. — То хто тут Сталіну дзвонити збирався? Чи ти хочеш, щоб усю пожарку перетрусили та й нас до білих ведмедів відправили? — шукав очима діда Захара.

— Нема вже його, одумався та через другі двері п'ятами накивав, — засміялися разом.

— А що, дійшло? Нехай і на очі не потрапляє. Таке бовкнути: всі говорять, а йому могли і не доповісти... Чули? Точно перетрудився чи дурним вродився. Одним словом — що старе, що мале, — ніяк не міг угомонитися дядько Петро, бо він тут старший. — Чи хоче слідом за своїм братом піти? — питав у чоловіків, які після перекуру збиралися розходитися по домівках, стомившись за ніч на пожежі. — Того, казали, у Польщі арештували у 1939-му, нібито був завербований німецькою і польською розвідкою та перекинутий у Радянський Союз для шпіонажу. Вишку дураку дали. Але тут і я, хлопці, не пойму: як він там опинився? Невже насправді з нього розвідник вийшов, чи шпигун? Колгоспник неотесаний, чи й не вояка! І кому він там не вгодив? — знизав плечима та розвів руками. — Значить, щось бовкнув, як оце Захар, — хитав головою, зробивши такий висновок.

— Чого, чого? — скривився молодий Василь, ніби кислу сливу розкусив. — Воював я там, коли наші на Польщу напали, — сміливо почав, ніби це було всім відомо.

— Прикуси язика, дурню, — поцідив крізь зуби дядько Петро. — Іч який! Знає він. Не було такого, і все, бо й тебе завтра не побачимо. То на Польщу, то на Фінляндію, чого

тільки не придумують, аби поговорити, — бурчав невдоволено, зиркаючи з-під лоба на інших.

— Куди ж тоді люди поділися, яких військкомат забрав? І всіх таємно вночі, — здається, Василь не збирався сьогодні мовчати. — Пропали разом із машинами. Каже батько, що й по інших селах таких багато. Чи й справді на фінській та на польській загинули, раз не повернулися. Чи там їх назажди залишили, бо звідти багато місцевих на Сибір вивезли. Два роки тому дивні потяги з заплomboваними вагонами і на нашому вокзалі спинялися, через дірки в тих телятниках за золоті годинники, з руки зняті, кусок хліба люди просили і не тільки українською, а й польською.

— Досить тобі, молодий дуже про таке патякати! — мало не кричав на нього дядько Петро.

— Тепер звідти вагонами добро везуть, навіть піаніно, — ніби глухий став молодий Василь. — Півроку тому хлопці на вокзалі розмову підслухали: раніше там можна було і так узяти, а тепер тільки за гроші, але все одно дешево. На західній. Зрозуміли? — на нього дивилися як на божевільного, бо кожен знав дещо, але не збирався про це говорити. А він продовжував. — Багато хто у відрядження туди подався, з начальства, звичайно, щоб чужого добра за копійки набрати. Так брат казав, коли з міста приїжджав. Виходить, людей вивезли, а добро їхнє... розкрадають.

— Та затихнеш ти сьогодні чи ні?! — крикнув дядько Петро, аж слина з рота розлетілася в різні боки. — Тьху ти, думав дорослого взяв на роботу, а він — дитина ще. До того ж дурний як пень, — знову поглянув з-під лоба на чоловіків. — Глядіть мені! Тільки хто донесе чи десь бовкне, сам туди потрапить! — показував брудним пальцем у бік сходу, маючи на увазі Сибір.. — Я нічого не чув, і ви також. Зрозуміли? А ти, Василю, менше базікай, зараз лише глухому й німому можна прожити. Чи ти й досі не второпав?

— Тепер німецьких шпигунів скрізь шукають. Кажуть, що багато вже знайшли, всі в'язниці ними забиті. В кого штани дуже кльошоні чи кепка польського покрою, тих ловлять прямо на вулиці, — знову не стримався Василь, відійшовши до самих дверей, ніби йому, як вредному хлоп'яті, будь-що хотілося зараз довести своє.

— Та заберіть ви його від мене! — розчервонівшись від гніву, дядько Петро замахав кулаками. — Нехай біля сільради стане і розкажує, а не тут, раз клепки в голові не виستاє. Там довго не поговорить! — сам витер рукавом рясний піт з лоба й повільно сів на лаву. — Як подуріли, розходьтєся! — різко махнув рукою, показуючи на двері. — Сам чергуватиму, може, прикимарю хоч трохи. Цього разу і я за ніч стомився. — Коней тільки напоїть та припніть на свіжу траву, нехай пасуться, вони теж наробилися, — наказав, не збавляючи сердитого тону. — Погано літо починається, блискавка вже третю хату спалила. Було, що й рік пройде без пожежі, а це — як не перед добром. Та ще ваші дурні балачки... Вчора сказали, що ось-ось німець нападе, сьогодні ще добавили, так кожного дня і є над чим думати, — показав рукою у бік дверей, де повинні щезнути пожежники, які ще й досі тут топталися. — Тільки не зачиняйте двері, телепні здорові, може, Льонька ще загляне. Дитину ангельську й ту спортили.

Сам, не чекаючи, коли всі покинуть кімнату, усівся на лаві за довгим столом, обхопив руками важку голову, заколихав нею в різні боки, ніби вона мала розколотися на окремі частини, а потім завмер у такій позі.

Малий Льонька і сам любив цього величезного на зріст дядька з добрим серцем, як говорили люди. Йому навіть здавалося, що той — його родич, тому й біг у пожарку як тільки була така нагода, завжди відчуваючи, що там його

чекають. Але того літа йому не пощастило, він захворів на пропасницю. Було, і цілий день лежав під теплою ковдрою, та й там не міг зігрітися. Коли стало попускати, часто сидів біля єдиного вікна їхньої маленької кімнатки при школі, що виходило на центральну вулицю, і спостерігав за життям. Одного разу побачив, як група молодих хлопців та дівчат хапали перехожих, одягали їм на голови дивні шапки з величезними круглими очима, бинтували руки, ноги, потім укладали на ноші й бігом кудись несли.

— То військова підготовка, — пояснила мама, повернувшись з уроків додому. — Люди навчаються надавати першу допомогу при пораненні, а дивні шапки називаються протигазами.

— А Сталін про це знає? — спитав у неї своїм наївним дитячим голоском.

Маруся розгубилася, почувши таке, і промовчала, пізніше сказала, що більше не пустить його в пожеарку.

— Я туди і не збирався, — відповів їй. — Нема коли ляси з ними точити. На поле бігти треба, кажуть, там літаки скоро сідатимуть, — повідав їй про свої плани. — Вчора хлопці у вікно газету показували. В ній Гітлер сидить зверху на танку, а з-під нього самовар, подушки, навіть патефон виглядає. Вони з нього сміялися. То чому ж він не може всередину все сховати? — дивувалося мале. — Розгубить роззява!

— Господи! І що мені, Льоню, з тобою робити? — схопилася мати за серце. — Це ж тільки п'ять і то неповних, що ж далі буде? — мало не плакала Маруся.

— Що, що — війна. Хіба не чула? Так хлопці кажуть, а ще дід Захар. Правда, дядько Петро його лаяв дуже, тоді, може, і не буде, бо він усе знає, — задумався, мов дорослий, та знову дивився у вікно. — А для чого, мамо, воювати? — спитав по хвилі, повернувшись до неї.

— Щоб забрати собі землю і все, що на ній, а разом із тим і наше майно, — відповіла невпевнено, бо знову такого питання від малого сина не чекала.

— То в нас і зовсім нічого немає, ми ще самі не купили, — вже в котре ті здивовані оченята дивляться на неї.

— Мий руки та давай вечеряти, — сердито наказала йому. — Завтра можеш виходити на вулицю, тільки менше бігай за здоровими хлопцями, малий ще. — Та гляди мені! — посварилася на всякий випадок. — Про війну ніде ні слова. Зрозумів?

Він кивнув головою, нічого не обіцяючи, а сам тримав серйозний вигляд, бо йому хотілося в усьому бути схожим на дядька Петра.

Тепер Маруся не брала його на озеро купатися, щоб не застудився після такої хвороби, ходила з подругами, інколи навіть одна. Вона любила плавати, а ще, повернувшись на спину, лежати тихо, щоб і вода не хлюпотіла. Дивилася в небо та відчувала себе частинкою цієї чудової природи, яка має свої закони і свого дуже вправного диригента. Не припускала, що то є Бог, вона ж сучасна людина, але все невідоме їй дуже хотілося знати. Тому й думала не тільки про земне. Та і як не думати, коли вона вчителька української мови і літератури. Ще раніше здавалося — це найкращий предмет, тепер була щаслива, що у своєму виборі не помилилася. Хто, як не вона, навчить дітей рідної мови, а ще відкриє їм світ, подорожуючи сторінками книг. Крім цього, вона ще багато чого знала цікавого, хоча сама в чужих краях не бувала. Любила і малювати, колеги заздрили їй, говорили, що вона в усьому здібна.

Мабуть, правду говорили, бо вона любила і співати. Якраз любов до пісні і звела її з Борисом. Уже немолодий співак виступав у їхньому райцентрі, а вона, зачарована його співом, побігла на сцену з квітами. Завжди стримана, завжди виважена, а тут — бігом. Та тільки глянула в його очі, як про все забула. Коли він кинув до її ніг цілий оберемок

квітів, щойно отримавши від вдячних шанувальників, то й зовсім розум втратила. А він узяв її за руку і заспівав:

*Летіла зозуля,
Через мою хату,
Сіла на калині,
Та й стала кувати.*

*Ой, чого ж зозуле,
Ой, чого ж ти куєш,
Хіба ж ти зозуле
Добро мене чуєш?*

У залі стояла неймовірна тиша, Борис умів добиратися до людських душ. У кого сльоза застигла в очах, дехто руки схрестив на грудях, а Маруся стояла і ворушила вустами. Сама не знає, як таке трапилося — почала продовжувати пісню, чим ще дужче здивувала співака.

*Як би не чувала,
То би й не кувала,
Про тебе, дівчино,
Всю правду сказала.*

Здалося, саме зараз між ними проскочила та стріла Купідона, яка миттєво вразила молоді серця. З її вуст, чи, може, з самої душі полилася пісня далі.

З тих пір вони були разом.

— Доню, облиш його, — просила і плакала мати. — Він не буде з тобою довго. Ще зустрінеш серйозного чоловіка, щоб на все життя.

— І знайшла ж кавалера! Крім співу він нічого не вміє, — дивувався батько, бажаючи розкрити їй очі.

Але як тільки вона бачила свого Бориса, одразу про все забувала. Навіть зараз, пригадуючи його обличчя, мліло її серце. Правда не так, як раніше, а з терпким полиновим присмаком, та все ж любові там було ще багато. «Голубко моя сизокрила, — скаже, було, після гастролей, — тільки про тебе й думав». А вона цілує його та вірить кожному слову. Була впевнена — це кохання. А які подарунки їй привозив! Красиву сумочку, шовку на плаття. А потім співали вдвох ввечері біля озера ось на цьому самому місці. Коли перестав приїжджати, вона сама його знайшла. Справдилося те, що відчувала серцем — він співав для іншої і знову свою «зозулю».

— Марусю, відпусти мене, давай розлучимося, — попросив жалібно, мов хлопчисько.

Здавалося, що й земля розверзнетися під нею після почутих слів. Про свою вагітність повідомила вже потім, думала, що, визнавши, Борис упаде до її ніг, а він став ще більш чужим і холодним. Обіцяв компенсувати коштами, ніби вона, потрапивши в скрутну ситуацію, просила його про матеріальну допомогу. Три дні лежала вдома нерухомо, не їла, не говорила і нікому не відчиняла двері, поки колеги по роботі, зламавши замок, зайшли до її кімнати. Романтичне кохання, яке, мов вихор, закрутило її в солодкому вирі, тепер опустило на грішну землю. Після того вона вчилася жити без нього, та звикалася з думкою про дитину без батька. А вночі, поклавши руку на живіт, просила вибачення у живої крихітки від їхньої з Борисом любові, бо воно, ще не народившись на світ Божий, зазнало переживань, так вона вважала. «Де ж ти моя доле?» — не раз дорікала комусь, хто, щось переплутавши, дав їй не те, що просила.

Останній раз «люблячий батько» приїжджав, коли синові було два роки. Пісні, подарунки, тепер усе для нього, навіть обіцянку дав, що ніколи його не залишить. А про неї

– ні слова. Погасло в його очах те шалене захоплення, яке зводило її з розуму. Тепер вона просто мати його дитини. Але як усе забути, як викреслити його із свого життя? Всі подруги дають поради, хоча ніхто не знає ліків від кохання.

Щодня чекала дитина батька, а вона чоловіка. Якби повернувся, за минуле ніколи б не згадала. Та його не було. А візьме та і вчується вночі: «Голубко ти моя сизокрила». Вона схопиться миттєво, навколо тиша, лише серце гупає на всю хату. Чи навіть удень: «Тільки про тебе й думав». Погляне Маруся навколо та вкотре зітхне важко.

Витерла сльози біля озера, бо й зараз згадала, та заспівала сама: «Летіла зозуля через мою хату...», а потім спинилася враз, прислухалася, неначе він десь поряд продовжує співати. У відповідь лише соловей затьохкав на дереві та деркач хрипло задирчав у потемнілому полі. Згодом знову забринів її голос над тихою водою:

*Ой Боже ж, мій Боже,
Що я наробила?
Козак має жінку,
А я полюбила.*

Похитав журливо місяць круглою головою, заплакав жалісно сич неподалік, від чого вона швидко прийшла до тями. Жене від себе ті спогади, які й досі нікого не допускають до її серця. Спішить до дитини та обнімає міцно. Знову просить його не ходити в пожарку, не бігати за здоровими хлопцями, не говорити ніде про війну, яка вже почалася. Синочок одразу обіцяє, і так же швидко забуває, адже цікавість завжди бере гору. Через декілька днів він разом із ватагою хлопчаків біжить по селу і разом з ними кричить: «За селом приземлився наш підбитий винищувач! Мотор заклинило, з німецькими бився!» На той крик, мов горох,

вискакують на вулицю і малі, і більшенькі, яких у кожному дворі було не по одному, та й собі щодуху мчать, щоб усе побачити на власні очі. Вибігши на поле, спинилися, і вже до літака не бігли, а підходили несміло, бо так близько бачили вперше. Обступили його і дивляться, як на величезне диво. А коли пілот почав про бої в небі розказувати, то й зовсім стояли мов укопані, навіть малеча не ворушилася. Слухав і Льонька з роззявленим ротом, поки сусід Шурко не вкинув туди велику придавлену муху. Закашляло й заплювало мале, але, витерши рукавом рота, вдивлялося ще уважніше, бо надворі вже почало темніти, і літак потягли трактором до ферми. Подалися й діти слідом, але їх прогнали, поставивши біля літака сторожа з берданкою. Коли вже зовсім стемніло, той самий Шурко потягнув за руку малого Льоньку додому, який, набігавшись за день, ледь волочив слідом ноги.

Через декілька днів приїхали військові, від'єднали крила від фюзеляжа і все повантажили на кузов автомобіля. Ще недавно грізний літак «І-16» тепер здавався жалюгідним і безпорадним, від чого дехто із присутніх навіть плакав. Чи всі дорослі збіглися сюди, невідомо, а от дітей у селі, мабуть, жодного не лишилося, навіть дитячий садочок прибув у повному складі. Серед них і стояв малий Льонька, бо мати вже боялася залишати його вдома самого. Повернувшись після такої великої сенсації, вихователька ніяк не могла заспокоїти малечу, довелося діставати патефон — чудо ХХ століття, як його і сприймали тоді не тільки діти, а навіть дорослі. В таких випадках вона ставила одну й ту ж платівку, заводила пружину, після чого з загадкового рупора лилася пісня: «Люба-Любушка, Любушка-голубушка, я тебе не в силах позабыть...» Льонька засинав, щоразу гадаючи: що ж на іншому боці платівки? Але вихователька так її і не перевірила, чи, може, він ні разу не дочекався того продовження.

Дорослі все частіше та все голосніше говорили про війну, а хлопчикам дедалі ставало все цікавіше. Невдовзі на їхньому вигоні з'явилися літаки, а пілоти розгулювали по селу, часто шукаючи, де випити. Малеча бігала за ними слідом, бо були вони для них ніби з іншої планети. Коли ті затримувалися в якомусь дворі, вони чекали на вулиці, а найбільш нетерплячі вилазили на тин чи на дерево та повідомляли побачене іншим. Одного дня обидва пілоти сиділи в їхній кімнаті при школі, заскочивши слідом за молодими вчительками. Малий Льонька пишався тим, а мама сердилась та лаяла подругу, називаючи гостей не кавалерами, а «собутильниками». Він не знав, що то воно значить, але йому теж закортіло поспробувати їхньої сивухи, як її дорослі називали. Скориставшись перекурком, підкрався до столу, взяв недопиту чарку і випив залпом, точнісінько як це робили пілоти. Одразу перехопило у горлі, забило дух, і він, схопивши шматок чорного хліба, довго нюхав, ледь тримаючись на ногах. Потім всунув у рота майже цілого солоного огірка, але вже не міг його з'їсти, бо ноженята підкосилися і він, умостившись на перекладині під столом, більше нікого не бачив і нічого не чув. Якраз у той час у небі з'явився німецький літак. Він кружляв над другим берегом їхнього величеського озера. Така подія не могла бути непоміченою, люди виходили на вулицю і спостерігали. Їм усе було цікаве, бо війна до них ще не докотилася, і вони ще не бачили її страшного лица. Один із пілотів, поляк за національністю, кричав: «Необхідно привезти кулеметну установку і, пся крев, — загнати німця в землю». Інші махали руками й заперечували. Доводили, що німець викличе по рації цілу ескадрилью, і тоді від їхнього села залишаться одні голівешки. Поляк не здавався, і вони гуртом ледве стримали його. А фріц тим часом кружляв над кинутим, ще в минулому році, елеватором. Його задраний угору транспортер здав-

ся пілотові підозрілим, і він скинув на нього не одну бомбу. Усі переказували ту новину ще довго, а Льонька плакав і ніяк не міг простити собі, що все проспав під столом через ту страшенно гірку сивуху. Через декілька днів німецький літак знову з'явився. Тепер він кружляв над ближнім берегом, біля якого жінки, пов'язавши голови білими хустинами, доїли прив'язаних до жердини корів. Намотуючи в небі коло за колом, висунувши голову з літака та придивляючись до землі, пілот, мабуть, ніяк не міг второпати, що ж то вони роблять. «Зараз бомбу на них скине, бо думає, що окопи риють, — здогадався дядько Петро, знявши з голови картуза та чухаючи потилицю. — Є-ті твою мати! Не послушали поляка, тепер так по ньому шарахнули б, що й розлетівся за одну секунду. А то літає він як у себе вдома. Там же моя жінка!» — захвилювався, не відриваючи очей від неба. Та літак, зробивши останнє коло, набрав висоту і полетів у бік залізниці, де і скинув свої бомби.

— Досить відтягувати, треба їхати, — сказала ще не стара Пріська. — Скільки тієї війни, а вони вже в нас над головами.

— І куди це ти зібралася на старості? — почувся голос Захара.

— Вакуїруюсь, і все, — відповіла впевнено.

— Думаєш, там не дістануть? Правда, в Сибірі, мабуть, і без війни не вижити, — обізвалася її сусідка. — Там, Прісю, одні каторжні ще з царських часів, — додала, бо знала про це від своїх родичів.

— Не каркай, як та ворона. Раз зібралася, то скатертиною дорога, — знову встряв у розмову дід Захар. — Тільки своїх молодих нехай бере з собою, бо коли нас тут поб'ють, то хоч вони по приїзду в Климовій Балці дітей нароблять.

— От дурень старий до чого додумався! — сварилася на нього пальцем не дуже стара баба Гапка. — Тут горе насувається, а він про дурниці.

— Чого хоч ти репетуєш? Розквоткалася, мов курка на сідалі? Тут зовсім не про тебе мова, таких, як ти, і до вагона не допустять. Та й чого тебе возити? З тебе вже ні там користі, ні тут, — не здавався дід Захар. — Приходь краще до мене, удвох не так страшно. Колись не захотіла, то, може, тепер?.. Я вільний парубок, — знявши старого картуза, підморгував жінкам.

— О-о-о-й! Тримайте мене, бо впаду, — закричала Гапка. — Парубок, каже! — сміялася, повторюючи його слова. — На голові, як на старій солом'яній стрісі під час вітру, а він — парубок... — заливалася знову сміхом. — Чоботи одні, та й ті стоптані, бо все село колись оббігав, тепер — парубок, — ледь її чути за реготом. — Свою жінку в могилу загнав, хороший такий, а тепер парубок, — вже сердито сказала у відповідь, узявши руки в боки. — Піч йому топи, бо грітися та їсти смачно він хоче! — захитала гордо піднятою головою.

Розуміючи, що Гапка глузує з нього, дід був незадоволений розмовою, може, навіть і шкодував, що її зачепив, бо, сховавши свої очі під густими бровами, міркував: що ще таке сказати, щоб його слово все ж останнім було.

— І чого ви завелися? — перекрикував той сміх інший жіночий голос. — Інтелігенцію вивозять: вчителів, лікарів, інженерів, а ми тут сидіти будемо. Тут, бабоньки, тут. Тільки що їстимемо, коли пшеницю та все інше на полі приорювати стали? Наказ виконують — німцєві — лише «спалена земля».

— А ми як? — мов хтось із неба сказав, а не тітка Пріська — висока і розсудлива, а ще завжди серйозна.

— Невже? То треба якось завадити, — схаменувся ще хтось у натовпі, — бо знову повернеться тридцять третій, — сказавши таке, той голос умить став тоненьким і тремтів, мов порвана струна на бандурі.

— Люди, просніться! Треба щось робити! — почули крикливу бабу Палажку.

Після того всі затихли, ніхто більше не сміявся з колючої перемови діда Захара та баби Гапки, бо ці двоє любили інколи потішити люд своїм гострим словом. Тепер баба, забувши, що їй казала, тремтячою рукою витирала сльози, які вмить полилися з її наляканих очей, а дід Захар задоволено посміхнувся у свої рудуваті від махорки вуса та спокійно попрямував у напрямку залізниці подивитися, що там накоїв той фріц, якого і сам не проти був підстрелити. Малець знову закричала і, обігнавши його, наввипередки помчала їй собі в тому напрямку.

— Ви всі повинні їхати в евакуацію, — повідомив директор школи на останній педраді. — І ніяких заперечень, за вас турбується сам Сталін, — додав те, що йому говорили на нараді директорів в області.

— А я не можу, — повідомила учителька німецької мови. — У мене мати хвора дуже, не встає декілька тижнів. Я її одну не кину.

— Це ви не мені будете розповідати, а чоловіку з органів, який уже завтра приїде в село, — директор так нервував, що аж почервонів.

— Я теж без батьків нікуди, — твердо сказала Маруся своїй подрузі, коли вони вийшли у шкільний двір. — А вони чи їй захочуть з дому їхати на старості. У вихідний побачу, може, умовлю, — вони вже не вперше говорили про евакуацію.

— Говори — не говори, а їхати треба, до того ж мовчки, — прошепотіла подруга. — Хто відмовляється, того у в'язницю забирають, бо то потенційні вороги народу, коли німця зустрічати збираються. Ти хіба не чула?

— Ніхто зустрічати не збирається. Для чого так перекручувати? — здивувалася Маруся.

— Не знаю. То ти їхатимеш, чи ні?

Тепер Марусі навіть у тих наполегливих словах почулося щось недобре, а поглянувши у примружені очі своєї подруги, вона налякалася і швидко відказала:

– Звичайно. Не зустрічати ж нам його хлібом і сіллю.

Пізніше часто пригадувала ту коротку розмову, той дивний погляд з-під примружених вій, про ту шпигуноманію, яка з оголошенням війни щодня набирала все ширших і серйозніших обертів. А сама все відтягувала поїздку, бо їй досі чекала свого Бориса, як не самого, то хоч листа, відчуваючи, що розведе по світу їх війна, і вони більше ніколи не зустрінуться. Тепер вона з великим щемом у душі зізналася перед собою, що їй зараз кохає, навіть більше того – не може без нього жити. І те старе-нове почуття з кожним днем все сильнішало. Часто ввечері, взявши рушник та чисту одіж, вони з Льонькою йшли не на озеро, а на свою річку – тихоплинний Орчик, до якого було ближче, щоб його чиста та прохолодна вода збавила її від переживань та сумнівів. Обмиваючись та придивляючись до мерехтіння зірок у водах, вона набиралася сили і ставала знову тою впевненою і твердою Марусею, якою була завжди. А вийшовши на берег, як і раніше, обнімала свого сина та відвертала мокре від сліз обличчя, бо це маленьке хлопчисько – все, що їй залишилося від Бориса. Тепер шкодувала, що не знала якихось особливих жіночих таємниць, щоби все життя тримати біля себе коханого чоловіка, навіть коли він артист і гарно співає, навіть, коли всі йому несуть квіти і мріють отримати поцілунок, а то їй про роман, що їй ввижалося майже щодня. Запізно прийшло прозріння, яке все частіше не давало спокою, – треба було по-іншому любити: привітно зустрічати, щодня показувати, що вона його кохає, як ніхто на всім білим світі. Але чи така жінка йому потрібна? На це питання теж не було відповіді, бо ніхто того не знав.

Коли вже не було куди відкладати, почала збиратися в дорогу. Село з кожним днем все більше змінювалося, пройшло не так багато часу, а його вже не впізнати — ячмінь на полі майже весь приорали, половину пшениці також. Люди збиралися гуртами і переказували почуте: будуть псувати сівалки, молотарки, плуги, щоб німцям не дісталися, навіть клуні палитимуть — такий наказ отримали зверху. «А ми? — питали вони один в одного. — Торішнє все вивезли, тепер ні в полі, ні в коморі», — клопоталися старі й молоді.

Марусю це хвилювало, але не настільки, щоб думати про це весь час. Батьки вже думали про дорогу, а вона знову про свого Бориса. Та одного дня за селом зчинився такий галас, який далеко було чути. Коли трактор зайшов на останнє поле, до нього, як по команді, збіглися люди, бо їх ні на яку роботу вже не кликали, на цю пору колгосп було повністю ліквідовано.

— Не дамо наш хліб нівечити, — кричали вони, твердо вирішивши стояти на своєму.

— Під трактора ляжемо, краще тут померти, ніж з голоду, — впала на пшеницю баба Гапка.

Через декілька хвилин, напустивши гуркоту і диму, трактор крутився мов в'юн, бо дід Захар відчепив плуга. Крик і гвалт то спадав, то знову наростав, аж поки не приїхав голова колгоспу з міліціонером. Дідові Захару одразу зв'язали за спиною руки, так як він більше за інших перешкоджав виконувати політику «спаленої землі», але й після того жінки не здалися — верещали та падали навіть з дітьми.

— Лягайте всі, не бійтеся! Не будуть же вони живих людей давити, — командувала стара Гапка. — Їм все одно, вони завтра втечуть, вакуїруються, а нас на голодну смерть тутечки залишать! Всі аспиди, ні в кого нічого святого немає: і в тих, хто таке придумав, і в тих, хто його виконує, аби спасти свою шкуру! — кричала щосили, намагаючись перекричати гуркіт.

— Давай на цей бік! — наказав голова трактористові. — Нехай там хоч до вечора лежать, — махав руками та витирив піт з обличчя не тільки від спеки, а й від такої напруги.

Трактор, розганяючи натовп своєю рішучістю, розвернувся, але баба встигла й туди забігти. Люди побачили, як за нею погнався міліціонер, але не зрозуміли, як воно сталося. Почули лише таке страшне: «А-а-а-а!!!» Після чого її тіло з розплесканою головою закрутилося під колесами. Усі страшенно закричали, а переляканий тракторист, вискочивши з кабіни, щодуху побіг у напрямку лісу. Цей день, коли ще німців і на горизонті не видно було, закінчився тим, що, обмивши та нарядивши бабу Гапку, люди поклали її в труну, а самі зібралися біля сільради. Звідти на їхніх очах вивели діда Захара і тракториста, посадивши їх поряд у чорний «воронок», повезли з собою. Проводжали їх мовчки, після чого пішли чатувати свою пшеницю. Тепер серед них не було байдужих, їх об'єднував і гнав на поле страх перед наступним голодом. Попереду йшли діди з сокирами, вилами та косами, прилаштованими насторч до держаків. Тільки воювати їм не довелося, там стояв уже поламаний трактор і знівечені плуги. Вони зраділи, знаючи, що завтра все місцеве начальство відправляється в евакуацію. Все ж виставили скрізь сторожів, щоб ніхто не підпалив поле, вирішивши через декілька днів скосити пшеницю та змолотити, поки німець сюди ще не доїхав. А ті, хто цього дня пакував речі, збираючись їхати туди, де не бомблять, про пшеницю та спалену землю вже не думали. Страшною їм здавалася далека дорога, та й кинути свою хату боязно, але мусили збирати свої речі.

Вранці на вокзалі їхнього райцентру було людно. На залізничній колії стояв довжелезний потяг, у кожному вагоні якого ніде і стати, не те, щоб сісти. Ворушився і гомонів на пероні люд, чекаючи якоїсь команди.

Маруся запізнювалась, бо їх везли підводою, в якій в дорозі зламалося колесо. Хоч його і відремонтували, все одно їхати швидко не змогли, тому нервували та думали, що не встигнуть. Більше всіх хвилювалися голова колгоспу та парторг, на цей час уже не працювали телефони, і не можна було зв'язатися з вищим начальством, а вони без їхньої вказівки не звикли самі приймати якоесь рішення. Тому, забігши на перон і побачивши там поїзд, були просто не в собі від радості. Раділа і Маруся, до неї одразу підбігли її батьки, які давно виглядали, приїхавши зі свого села, що неподалік.

— Ти чого так вирядилася? — смикнула її за красиве плаття мати.

— Чого питаєш? — скривився батько. — Тут і без слів зрозуміло, думає, що Бориса побачить. Тільки марно, його родичі вже забули, який він і вигляд має.

Маруся зніяковіла, але, не звертаючи уваги на їхні слова, швидко оглядала весь перон, скільки було видно. Погляд метався з одного краю в інший, на очі наvertsалися сльози, та не час було давати їм волю. Більш за все їй не хотілося, щоб він їх побачив. І що б там не говорили батьки, вона відчувала серцем, що зовсім скоро вони зустрінуться. Таке відчуття оселилося в душі недавно, тому, збираючись у дорогу, одягла його улюблене плаття, яке пошила сама з подарованого колись шовку. Всі в чорному та сірому, а вона в блакитному, одразу кинеться йому в очі — так підказували їй почуття. Кинувши востаннє очима на натовп та пересвідчившись, що тут його немає, взяла на руки свого Льоньку і почала пробиратися до вагона. Давка була страшенною, кричали дорослі, плакали діти, всі несли вузли, мішки і чемодани. Хтось голосно лаявся:

— Лише на два місяці, аби подалі від бомбардування, а вони й перини тягнуть. Не пускати їх у вагон, бо люди не помістяться!

Але на нього ніхто не звертав уваги. Маруся, точнісінько так, як це робили інші, через голови передавала речі та свого Льоньку дідові Івану, який уже заліз у той товарняк. Тепер і вона штовхалася, пробираючись наперед, зачувши довгий гудок на відправлення. Серце колотилося, адже всі вагони були заповнені, а на пероні ворушилося ще багато бажаючих.

— Люди, пропустіть! — спочатку благала. — Мені треба тільки в цей вагон, там моя мала дитина, — уже плакала, аби тільки не залишитися.

Машиніст посилав гудки, потяг смикався, випускаючи пар, а вона, ледве забравшись у вагон, тягла за собою й стару матір. Дехто передавав назад дітей, які верещали не своїм голосом, дехто кричав, не встигнувши затягти якісь речі, а Маруся обнімала та заспокоювала свого Льоньку, який тремтів із переляку, що поїде без матері. Розпатлана й розхристана його бабуся ніяк не могла віддихатися, а завжди здоровий дід Іван і досі тримався за серце, бо давно в нього не було такої напруженої хвилини.

— Десять разів розкаювся, що погодився на евакуацію. Сиділи б удома, що людям, те й нам, — ніби виправдовувався перед такими, як сам. — Кажуть, пайок на дорогу давали — сардельки з чечевиці, а в Києві та Полтаві навіть талони на харчування, але чомусь не всім, — додав, докірливо поглядаючи на Марусю.

— Розумію: я винна в усьому. Треба було ще хоч на день затриматися.

— Який день? Чи ти не знаєш, що талон на посадку дійсний лише три дні, а сьогодні вже останній. Потім знову проси його та в органах погоджуй, тоді невідомо, куди відправлять, в евакуацію чи у в'язницю, — дід звів сердито брови до купи.

У цей час на переїзді поїзд знову спинився, а потім добряче смикнувшись, став набирати швидкість. Марусина мати сплеснула руками, мов відправлялася на той світ і закричала:

— Ой лишенько! А чи повернемося?!

— Цить, придумала, де голосити! — гримнув на неї дід Іван.

Заплакали якісь жінки, але швидко затихли. Всі мостилися на своїх клунках та чемоданах, бо жодної лавки тут не було. Невдовзі запанувала тиша, лише малий Льонька шморгав носом, уявляючи, як хлопці ганяють по селу, бо обіцяли і при німцях бігати. А ще згадував дядька Петра, який, проводжаючи його, сказав: «Давай, синку, прощатися, бо я на фронт піду, а тобі в протилежну сторону. Щастя велике буде, коли після війни нам доведеться знову зустрітися». Пригадавши таке, він штовхав Марусю, бо та сиділа мовчки, мов не в собі.

— Мамо, а чого дядько Петро плакав?

— Любить він тебе, — заглянула в його зеленкуваті, як у батька, очі, а потім прихилила голівку до своїх грудей.

— Його не вб'ють на фронті? — скривилося хлоп'я, ладне само заплакати.

— Живий прийде, не хвилюйся, — запевнила, аби щось сказати.

— А ти б вийшла за нього заміж? — підняло на неї оченята і навіть не кліпало.

— У нього, Льоню, дружина є, — ледве знайшла, що йому відповісти.

— А вона на фронт не піде? — знову завмерло, чекаючи відповіді.

— Вдома буде, — пригладжувала його кострубатого чуба та знову згадувала свого коханого Бориса, на якого так схоже було її неслухняне дитя.

— А де наша Мурка з малими кошенятами без нас житиме? — згадав і про неї.

— Вона не пропаде, — запевнила Маруся.

Тим часом новенькі у вагоні почали потроху відходити від першого шоку, бо на них спокійно дивилися всі інші, які вже призвичаїлися і до цієї ситуації. Згодом і вони почали

знайомитися з сусідами, відчуваючи, що не один день доведеться їхати разом.

— Я завучем школи працюю вже двадцять п'ять років, — похвалилася бабуся. — І дочка моя вчителює, тільки в іншому селі, — показала на свою Марусю.

— А я рахівником у колгоспі, — додавав про себе дідусь. — У неділю та у свята в церковному хорі співаю, ще й обов'язки дяка виконую.

— Ото сімейка! — зареготали молоді хлопці позаду. — Я думав, що партійні, а вони попову рясу носять, — насмішкувато засміявся вожак, як бабуся його назвала. — Більшовики скрізь церкви позакривали, а там, виходить, прогавили, — скривився той, дивуючись. — Невже ще й досі золоті хрести стоять та дорогі ікони на стінах? — аж підвівся, придивляючись до діда. — То як село ваше зветься? — спитав, ніби вже зараз збирався туди їхати.

— Тобі для чого? — обернувся до нього дідусь, накупивши густі сивуваті брови.

— Не чіпайте їх, — зашепотіла молода жінка, котра сиділа поряд. — Чи не бачите: блатні вони, компанія ціла. Документи та гроші тримайте міцніше, бо...

— Ти що там нашіптуєш, видра розмальована, теж мені артистка. Пролетаріат я, зрозуміла? — бив той себе у груди та насміхався далі.

Усі це чули, але ніхто його не спинив, бо нікому не хотілося мати неприємності з самого початку. «Хто знає які тут будуть порядки?» — чи не кожен так думав про себе. Варя, так звали молоду жінку, замовкла і тільки кивала головою з переляку, погоджуючись із грізним пролетаріатом та дивуючись, бо тут мала їхати сама інтелігенція. Згодом повідала Марусі свої особисті таємниці:

— Зовсім недавно вийшла заміж за військового, точніше, розписалася зі своїм женихом. Йому все одно на фронт,

а мені, як жінці військового, може, хоч якийсь пайок дадуть, і то вже не помру. Швидше б тільки вирватися, – розповідаючи, прислухалася до монотонного стуку коліс. – Спішить, – радісно посміхалася. Але, доїхавши до сусіднього райцентру, їхній потяг спинився надовго, бо в небі з'явилися німецькі бомбардувальники, які одразу стали бомбити той відрізок залізної дороги, який вони вже проїхали. «А якби ми були ще в дорозі? А якби наш ешелон розбили», – налякано перешіптувалися пасажери.

– Тепер звідти вже ніхто не виїде, наш потяг останній, – зауважив немолодий чоловік.

– Ми й звідси чи вирушимо. Тут стоїть військова льотна частина, тому бомбитимуть, поки не розіб'ють, – додав дід Іван, який і тут усе знав.

– Підемо пішки додому, я вже не хочу в евакуацію, – мало не плакала Марусина мати.

– Вам добре, можна і повернутися, тільки не забувайте, що через тиждень-другий там голод буде. Чи ви думаете, що німець вас хлібом годуватиме? – насупився той немолодий чоловік.

– Ось не панікуйте, прорвемося, – кричали жінки, які раніше все плакали.

Так було до самого вечора – то зашумлять, то затихнуть, прислухаючись до гуркоту в небі. Але до ранку їхній ешелон так і не зрушив з місця. Тут вони почули, що хтось із депо послав німцям сигнальну ракету, тому й не дають спокою ворожі літаки. Всі люди сиділи в цілковитій темряві та тремтіли, і лише на світанку з полегшенням зітхнули, почувши стукіт коліс. Тільки недовгою була їхня радість, через півгодини вони знову почули гудіння моторів та вже знайомий свист. Цього разу скинуті бомби рвалися зовсім поряд, а налякані люди з криками вискакували з вагонів і бігли нагору в кукурудзяне поле ховатися. Нічого подібно-

го їм ще не доводилося бачити, та як не страшно було, все ж слідкували за літаками, бо вирішувалася і їхня доля.

— Наші атакують, зараз проженуть або підіб'ють, — чути в кукурудзі голос діда Івана.

Але щоб утекти, німці змушені були скинути свої бомби куди завгодно, аби швидше від них позбавитися. Вони прийшлися якраз на пойму річки Берестової і колгоспне поле, тобто зовсім поряд із людьми, які кричали і плакали, поки наші пілоти не відігнали непрошених гостей далі.

Тепер люди спішили якомога швидше добратися до свого ешелону, але не могли спуститися з такого високого берегу, куди в паніці забралися дуже швидко.

— Оце так бойове хрещення! — не стихали вони у вагоні, коли Маруся зашивала батьків розірваній суконний піджак, який він не знімав у дорозі, щоб ніхто не поцупив дорогу на той час річ. Бабуся, загубивши свої сандалі, обмотувала ганчірками ноги, аби не поколотити їх при наступному нальоті, до чого тепер були готові будь-якої миті. А малий Льонька, нарешті переставши плакати, заснув у дідуся на руках. «Оце так евакуація!» — чути було з різних вуст, бо люди тільки-но приходили до тями.

З поїзда видно, як по всіх дорогах на схід їдуть люди на автомобілях, на возах, багато йдуть пішки, несуть вузли за плечима та ведуть дітей за руку. Часто просто полем чи лугом, гнали худобу, бекали вівці, ревіли стомлені корови, гуркотіли трактори і всяка техніка. На зупинках жінки з дітьми просяться у вагони, але їх не пускають, а то й штурляють назад, коли вони чіпляються. У вагоні почали говорити про дезертирів із фронту, яких ставало все більше.

— Вони пробираються лісом та балками в основному вночі, а проти них виставлена сторожа зі старих будьонівців, щоб затримувати та доповідати, — повідала подробиці інтелігентна жінка в ошатному одязі, від якої навіть пахло парфумами.

— А хто ж тоді воюватиме? — заклопоталася інша.

— Не хвилюйтеся, у нас армія є, — запевнив дід Іван, аби хоч тут не було паніки. Багато було таких, хто їх підтримував, а багато просто слухали розмову, ніби вона їх уже не стосувалася. Дід Іван усе поглядав то в один бік, то в інший, іноді підскакуючи від почутого, ніби сидів у мурашнику, бабуся смикала його за суконний піджак, який він знову накинув на плечі, і він опускався на місце, зиркаючи скоса.

— Сиди мовчки, — наказувала йому. — Хто знає, що за люди. Можливо, і тут провокатори та донощики є.

І він слухався, бо таким був їхній час.

Куди їдуть, у вагоні ніхто не знав, ніби це військова таємниця. Зрозуміли, що по території Росії. З іншого кутка чути: мабуть, до Сибіру. Від тих слів зовсім принишкли. Двері вагона були напіввідчинені й Маруся вголос прочитала на фронтоні пропливаючого вокзалу назву станції: «Прохорівка». Дідусь одразу повідомив, що за старими кордонами, це ще Україна. І дійсно, все тут було як удома: блищали річки, зеленіли ліси, колосилося жито на полях, пшениця. Але, пригадавши свої переорані поля, здивувалися, що тут не було тієї політики, тут не попалено і не переорано. Ще довго не могли в це повірити, тільки більше спаленої землі не зустрічали. На коротких зупинках поспішали справити свою нужду, де кожного разу один і той же голос давав команду: «Жінки наліво, чоловіки направо!». До тієї команди звикли швидко. «Нічого, — перемовлялися в дорозі, — нас, слава Богу, не бомблять. Може, проскочимо». Раділи, коли поїзд швидко мчав і нервували, коли знову спинявся, пропускаючи наступний ешелон з військовими.

— Двадцятий, — повідомила Варя і кинулась до напіввідчинених дверей, бо якраз із зустрічного ешелону виглядали молоді солдатики.

— Арміїці, — так назвав їх дід. — По дев'ятнадцять та по двадцять років, не більше, — додав, придивляючись уважніше. Маруся кинула їм букет польових ромашок, які щойно нарвала на зупинці «по нужді», а сама голосно крикнула:

— Хлопці, щоб кулі вас боялися!

— Как звать, красавица? — їй у відповідь голосно спитав кумедний невисокий хлопчина з поголеною головою.

— Тобі для чого? — пхикнула вона невдоволено. Та враз набігло до тих дверей стільки солдат, що й не перелічити.

— Как звать? Как звать? — перебивали вони один одного, посміхаючись молодій дівчині. А вона, приклавши руку до лоба, закриваючись від сонця, придивлялася до всіх, знову шукала свого Бориса.

— Варя!

— Олена!

— Ліда! — де і взялися біля неї дівчата з усього вагона та защебетали на всі голоси.

— Напиши мне, красавица, — махав рукою високий лейтенант, і собі розглядаючи дівчат — вибирав найкращу, поки не кинув зім'ятий листок з адресою прямо Марусі в руки.

— А ти жонатий? — вирвалося з її вуст.

— На тебе женюсь после войны, — встигнув крикнути, ледь не падаючи з тамбура.

Маруся, ще тримаючи на обличчі задоволену посмішку та лукаві очі, відійшла від дверей, а кмітлива Варя через декілька секунд стояла там уже з дідовим капелюхом, і, як тільки поїзд спинявся, а він весь час смикався, в нього намагалися вцілити своїми адресами солдатики із зустрічного потяга.

— Напиши! Напиши! Напиши! — просили вони.

— Скидайте сюди, всім напишемо! — обіцяли наперебій дівчата. Вони сміялися, ніби не у війну зустрілися, а в мирний час десь на екскурсії.

— Чи так їм дівчата сподобалися, чи просто з відчаю казяться, — міркували старіші у вагоні, але не заперечували, бо знали, що зовсім молодих хлопців везуть на фронт. Та ось поїзд, мелькнувши хвостовим вагоном, почав швидко віддалятися. У вагоні всі знову принишкли, налякавшись тієї великої кількості молоді, яка вже через декілька днів буде нюхати фронтовий порох. А Варя, умостившись на своє місце, почала шарудіти папірцями та вголос перечитувати їхні імена.

— Ото ти наловила! Тепер точно заміж вийдеш, — єхидно посміхався все той же ватажок блатних, які щойно прокинулися після випитої пляшки горілки. — Так горлали, що й вуха позакладало, — невдоволено поглядав на дівчат, протираючи заспані очі.

— Висадити їх на наступній зупинці! — не витримав помітний чоловік із ще не старим обличчям та повністю своєю головою. — Комендантові вокзалу здамо, той швидко їх на фронт відправить! — запропонував присутнім.

— Налякав, бачив такого?! — підморгнув ватажок своєму товаришеві. — Разом з тобою, не хочеш? — вовком глянув на чоловіка.

— Я без сопливих пішов би, якби на двох ногах стояв, — сказавши таке, сивоголовий чоловік підвівся і скрипнув саморобною культяшкою. — Коли ти ще цицьку ссав, я в сімнадцять років з червоноармійцями Денікіна бив. А коли ти під столом ходив, з громадянської калікою повернувся. Бачиш? — показав свій саморобний протез. — Але силу в руках ще маю неабияку, викину тебе звідси, як kota паршивого і дружків твоїх також.

— Тихо, дядьку, тихо, ми самі підемо. Ми вже приїхали, правда, хлопці? — куди й подівся його насмішкуватий тон.

Усівшись оддаль, спиною до всіх, молодики перемовлялися нишком, та все ж іноді голосно реготали. Коли інвалід

громадянської знову підвівся, бо й те йому набридло, вони затихли, а на наступній зупинці й зовсім зникли.

— Перейшли в інший вагон, — повідомила Варя, яка весь час за ними стежила, маючи з дитинства таку звичку. — Мій батько швидко б їм руки скрутив, він у міліції працював, усе життя віддав радянській владі, — повідомила пізніше, поглядаючи на того сміливого воїна-каліку. Вона не довго роздумувала, перш ніж сказала, бо чим далі від дівки, тим ріднішими вони ставали. — Але вже рік, як забрали, — продовжила, спинивши погляд на вусатому дідові Івану, чи то він на нього схожий був, чи просто вирішивши, що й він зрозуміє все недоказане нею. Прикусивши до болю свої налиті молодістю губи та прикривши рукою очі, декілька разів судорожно вдихнула повітря, а потім повільно видихнула.

— Ти чого, Варю? — торкнулася до руки бабуся.

— То в мене після того з головою щось сталося. Переляк, мабуть, бо серед ночі до хати увірвалися дуже чоловіки у формі, виштовхали батька на мороз в самих підштаниках. З тих пір ми його не бачили, — після таких спогадів згодом заспокоїлась та знову почала перечитувати солдатські адреси.

— У тридцятих вас сюди привезли, а в сороковому вже й забрали, — не питала, а просто сказала немолода жінка, чимось схожа на Марусину матір. — Десять років не пожили, — додала після недовгої паузи, розчісуючи та закручуючи заново своє трохи посивіле волосся. — То де ж ви жили раніше?

— Під Москвою, — гордо відповіла молоденька Варя.

— Вони ж не винні, їх направили, — схопився дід Іван, який і цього разу встиг сказати, поки його бабуся не смикнула за піджак.

Монотонно стукали колеса потяга далі, наганяючи сон на пасажирів, і вони куняли сидячи, бо розлягатися не було де. Так і вночі спали, але ніхто не скаржився на погані умови чи затерплу спину. Варя далі шелестіла солдатськими записками, все поглядаючи на ту жінку, бо й досі не зрозуміла: що вона хотіла сказати про їхній переїзд? Розгорнула й Маруся свого зім'ятого листочка, на якому було написано «Науменко Віталій» і номер польової пошти.

— Мамо, а тато наш теж на фронт поїхав? — спитав Льонька.

— Не знаю, — відповіла сумно, далі розглядаючи той папірець.

— А ти листа йому напишеш? — ще не доказавши, мале ніби завмерло, вдивляючись у її обличчя.

Маруся, зніяковівши, мовчала, адже всі на неї дивилися. Саме в ту мить, коли ніхто не очікував чогось незвичайного, хлопчина вихопив з її рук записку від молодого офіцера і викинув у щілину, бо сидів майже навпроти дверей. Вона вдарила його по руках, а він, жалібно скрививши губенята, крізь сльози промимрив: «Не хочу, щоб ти йому писала». Пригорнувши свою кровинку та втупивши погляд у брудні двері вагона, вона гойдала його мов маленького. Жінки перешіптувалися, поглядаючи в її бік, потім хитали головами. «Бач, яка красива, а долі теж хорошої не має», — донеслося звідти. Ті слова боляче різонули по самій рані у грудях, яка зовсім недавно почала заростати. Маруся, будучи сильною жінкою, ледве змогла стримати сльози, які вже готові були градом покотитися з її темно-карих, мов вуглини, очей.

Та вже через декілька хвилин тут про неї, здавалося, забули, бо всі зашелестіли паперами і газетами, розгортаючи свої харчі. Проворніші на наступній станції побігли за кип'ятком, адже це була єдина гаряча їжа. Залишати свій вагон останнім часом стало дуже небезпечно. Щоб дістати-

ся станції, треба було пролізти під двома, а то й більше по-тягами, які також стояли на запасних коліях. Ніхто не знав, який із них поїде першим, тому найбільше боялися потрапити під колеса та відстати від своїх. Усе ж таки голод змушував це робити, бо те, що брали з дому, давно з'їли. Тепер бігли на кожну станцію в надії отримати для себе хоч кусень хліба, але там усе частіше пропонували лише кип'яток. Інколи біля станції на невеличких базарчиках, чи навіть біля самих вагонів, можна було дещо купити за гроші або виміняти за якусь річ. Говірливі білгородські та курські жінки торгували вареною картоплею, пирогами з капустою, морквою, навіть гарячими щами. Разом із тим розпитували: хто звідки їде та що там про війну чути, а, наслуховавшись різного, зводили брови догори, морщили лоба – співчували, все ж сподіваючись, що до них фронт не дійде. За свої харчі дорого не просили, а, дізавшись, що з покупцем їдуть і діти, додавали до порції ще кілька ложок картоплі чи пиріжка. Було, й гроші не брали. «Та я тут недалеко живу. Чи я ще не наварю!» – роздавали свої щі за спасибі. Раділи люди та дякували тим жінкам, мов рідним, а потім ще довго говорили про доброту простої душі.

Однак таке було тільки інколи, в основному їхали мовчки. Марусі теж чим далі, тим більше хотілося мовчати, занурившись у спогади, за якими не завжди чула навіть стук коліс. Перед очима поставали односельці, такі різні, але такі рідні. Від однієї згадки про них одразу ставало тепліше на душі. Тепер шкодувала, що жодного разу не сказала їм, як вона їх любить, правда тоді таке й на думку не приходило, лише зараз – на відстані. Те, що вони поважали її, а діти любили, відчувала й без слів. То чому ж така невдячна була? Молода, – ніби хтось підказував їй. А ось і її улюблений 7-А. Допитливі очі так і палають, так і світяться, коли вона веде урок літератури. Чому ж сама отримувала від того таке вели-

ке задоволення? Так і до цих пір пояснити не може. Мабуть, просто любила свою роботу. Як вони там зараз? Чи змолотили пшеницю? Чи жартують, як і раніше? На відстані вони їй здавалися одним дружним фронтом, який не зможе здолати ніякий ворог. Пригадувалися й інші епізоди з її життя. Разом із спогадами приходив і смуток, тільки не важкий, а приємний. Вона жадібно вбирала в себе той запах минулого, від якого лоскотало в грудях, ніби маленькими ковточками пила дорогий солодкий напій чи вдихала аромат щойно зірваних польових квітів. І їй хотілося якомога довше смакувати те відчуття та надихатися тими магічними чарами на всю дорогу. Але все минало так само швидко, як весняний легкий дощик. Виринуло з минулого – і пішло назад, очистивши її душу та прогнавши страх. І вона шкодувала за тим життям, тепер вважаючи його щасливим.

Надворі вечоріло, коли на наступній станції їх затримали, бо мали пропустити потяг із фронту. Накрапав дощ. Їм не дозволялося виходити, навіть відчиняти двері, але вони їх прочинили, напускаючи у вагон свіжого повітря. Та раптом зовсім поряд засвистів і загудів санітарний. Повз них пропливали вагони, забиті пораненими, траплявся і медперсонал у білих халатах. Усі з цікавістю й певним острахом кинулися до дверей. Маруся теж намагалася дивитися, тримаючи на руках Льоньку, їй погано було видно, бо перед неї і позаду було багато бажаючих побачити й собі. Все ж розгледіла здорових солдат у відчинених тамбурах, вони курили і сміялися. «Ці не воюють, а супроводжують ешелон», – так сказав їхній сивочолий боєць громадянської війни. За ними виглядали зморені молоді хлопці з милиціями. Та враз з того гуркоту і стуку коліс вирвався знайомий спів: «Летіла зозуля, через мою хату. Сіла на калині та стала кувати...» Маруся одразу стрепенулася, бо проти себе в тамбурі поба-

чила Бориса, а малий Льонька, не своїм голосом закричав: «Та-ту-у-у!!! Та-точ-ку!!!» Через декілька секунд того вагона вже не видно, не чути й пісню, стук коліс швидко заглушив її. Маруся безсило сіла на місце, вона була не в собі, пригадуючи, як він обнімав медсестру, а мале хлоп'я, продовжувало надсадно гукати батька, поки й зовсім не захрипло.

Після того Льонька довго сидів у неї на руках, обхопивши за шию та сховавши своє обличчя на її плечі. Коли в Марусі висохли сльози, надворі зовсім стемніло і багато хто вже спав сидячи, лише мале хлоп'я й досі схлипувало, кожного разу здригаючись усім тілом. Її батько — дід Іван, як він сам тут назвався, сидів мовчки і все про щось думав. Йому шкода було дочку, але втішати її не збирався. Згодом не витримав.

— Не про любов зараз мова, а про життя, — кинув Марусі замість заспокійливих слів. — Льоньку тільки жаль, наплакався, бідолаха, аж запух, — протер і свої вологі очі. — І чого ви рішили, що то Борис? Ви ж не розгледіли толком? — він і насправді сумнівався. — Он і бабуся каже, що не схожий, — штовхав її під бока.

— Може й так, — тепер і Маруся була не впевнена. — Все так швидко сталося, то невже помилилася?

— Ні, то татко був, — лише малий стояв на своєму. — Точно він, — тер кулачками очі.

Дід Іван згодом знову поринув у роздуми, від яких у дорозі ніяким хрестом відхреститися не можна було. Так він пояснював своїй дружині, яка часто повертала його з тих далеких мандрів. Нікому й на думку не спадало, що він усе пригадає останню розмову зі своїм товаришем Яковом, якого провідував щоразу, коли доводилося бути у місті. Останній раз бачилися п'ять днів тому, на той час ліквідували і їхній колгосп, а він повинен був здати вищому на-

чальству найцінніші бухгалтерські папери та отримати наказ, що робити з іншими. Прибувши до міста та не знайшовши там нікого, вирішив переночувати, щоб сходити ще раз наступного ранку.

— Жми додому та про свою сім'ю думай, — порадив товариш. — Їх уже не знайдеш. У місті давно безлад, скрізь тільки й чути: спасайся хто як може!

— А ти? — запитав він.

— Куди мені з такою хворобою, добре, що хоч у в'язницю не кинули. Зовсім не підводився, а то б не врятувався. Страшно навіть подумати! Там, кажуть, усіх важким залізом по тім'ячку б'ють, щоб німцєві не слугували, — зовсім не жартував товариш. — Ти ж знаєш: останнім часом щодня чутки різні передаються та все на вухо. Сусідка моя такого наслухалася, в неї син пропав недавно. Хтось їй переказав, що він у підвалі київської скотобійні, яка за заводом Домбала. Вона й повірила, бо він інженером працював на тому заводі. Кажуть, туди останнім часом не скотину, а людей звозили, раз в'язниці переповнені. А це вчора десь піймала нову новину — за тим заводом гори трупів, по-звірячому закатованих людей. І тих по тім'ячку важкою залізякою, щоб тихо зробити таку чорну криваву справу. Ото й пішла пішки на Київ наша Явдоха. Каже: «Що мені німець, коли сина, мабуть, свої вбили. Я умовляв її не ходити, вона до мене часто заходила, то супу тарілку принесе, то хліба кусок десь роздобуде. Я радий та кожного разу дякую, треба ж мені до когось хилитися, три роки, як свою Тамару поховав. А вона своє — піду і все. От що значить мати!.. І пішла. Тепер я зовсім сам zostався.

— Таке страшне ти розкажуєш, друже. Не може такого бути! Щоб інтелігенцію... інженерів, учителів, артистів?! — Іван не міг в це повірити, почувши навіть від свого товариша. — Не може такого бути! — аж оторопів від такої новини.

— Та тихо ти, — застеріг Яків. — Я теж сумнівався, а потім подумав про наше життя і повірив. Сказали один раз, що в евакуацію не поїдуть, от їх і туди. Тепер усе начальство тікає, а з ними що робити? Взяли і порішили. А що? Усе підчищають, усе палять, замітають сліди, усі вулиці і в нас покриті попелом. То й ти спали вдома свої папери, протокол напиши на всякий випадок. Але думаю, що вже ні папери, ні протокол нікому непотрібний. Спіши, Ваню, додому, та гляди, щоб у цьому безладі підводу в тебе ніхто не вкрав, без неї точно вдома залишишся. Так хоч десь кусок хліба дадуть, а тут, мабуть, пропадати доведеться.

— Оце так справи! Оце я досидівся! — аж закрутилися очі в завжди виваженого Івана. — Дочка давно нас умовляла, правда, потім і сама завагалася. А я все повторюю: що людям, те й нам. А воно зараз усім по різному. То хто ж той безлад породив? — ніяк не може заспокоїтися. — Залізний порядок скрізь тримався, а тут — на тобі.

— Хто, хто! Таке питаєш, аж сердився товариш. — Не прості ж люди, Іване, а оті сталінські безбожники, яких і виховала радянська влада, вони й породили. Кумекаєш? Тільки ніде так не кажи, Бог їм суддя. Та і як не створитися тому хаосові, коли пекарні та хлібозаводи зривають. Ще місяць тому в нас за хлібом кілометрова черга стояла, а зараз уже ніхто його не чекає, знають, що не привезуть — їжте, що хочете. Що далі придумують, невідомо, бо німцям в Україні повинні спалену землю залишити. Ти повинен знати про таке рішення партії не по розмовах. Шкода тільки, що ніхто проти не став, хіба що прості перелякані люди.

— Звичайно знаю, чого ж там, але мовчу. Слабкий духом і я після тридцятих став, — відповів відверто.

— Отак і інші. Тепер на вухо переказують, що готові повстати проти сталінського режиму. Уявляєш, до чого людей довели? — на худому його обличчі, у темних ямках застигли

очі, немов у мерця. — Нарешті надумали, коли зовсім смаженим запахло, — захрипів Яків, мов востаннє, давно хворіючи сухотами, а зараз видно було — останні дні доживає.

«Щасливий», — в супереч усьому, подумалось Іванові. Він ще з години сидів мовчки, дивився на маленьке темне вікно і з нетерпінням чекав світанку. Час від часу прислухався, чи дихає Яків, чи зовсім перестав, а піймавши вухом слабке пищання, обзивався: «Якове, ти мене чуєш?» У відповідь той лише ворушив руками. Довго так всидіти Іван не міг, залишивши біля товариша весь пакунок з продуктами, які брав на дорогу, вирушив додому, коли ще й не сіріло.

Загули літаки, здавалося, — над самою головою, а потім зовсім недалеко засвистіли бомби, від чого враз пропали його спомини. Запищали колеса, потяг з усієї сили гальмував, а люди ще на ходу почали вискакували з вагонів, щоб відбігти подалі та впасти на землю. Бігли хто куди бачить, але на свій потяг поглядали, бо в ньому були їхні речі, а ще — надія на порятунок. Тепер усі хотіли продовжувати подорож на схід, і тільки на схід, аби подалі від війни. Такий наліт був не першим, уже бачили постраждалих, які покропили своєю кров'ю цю землю, не доїхавши до пункту призначення, тому поспішали, мало не давлячи один одного. Кричали на ходу дорослі, шукаючи своїх, плакали налякані діти, і лише з наступним вибухом усе стихало. Цього разу перехувалися до самої темноти, бо тільки наближались до потяга, як знову все починалося спочатку. Коли нарешті встановилася тиша, вияснилося, що половина вагонів розбита, а паровоз треба ремонтувати. У вцілілі вагони вони не помістилися, тому довелося чекати ранку просто неба. Спочатку горювали, а потім сиділи, хто де примостився, та говорили про життя, перемішавшись свої з чужими. Дід Іван і тут знайшов собі товариша по духу, який їхав із самого Києва і міг щось розповісти про останні пе-

редвоєнні дні. Тож, підсівши до нього, почав про громадянську розповідати, а той, розгледівши в ньому ще дореволюційного інтелігента, не задумуючись, випалив:

— Знімцями йде український уряд на чолі з Винниченком. На заході з цього приводу кажуть, що прийшов кінець советам.

— Звідки ви знаєте? — здивувався Іван.

— У черзі почув, коли за своїми зимовими речами стояв, які ще в червні здав у ломбард, — продовжував той, ніби вони були давно знайомі. — Коли пішла паніка, ломбард вивезли, та слава Богу не весь. Я з першими здавав свої речі, тому мені пощастило їх забрати, бо вони були аж під низом. Отримавши, замкнув їх у своїй кімнаті великої і колись такої гамірної комуналки. А що було робити? Може, війна ненадовго, потім зима прийде, а одежі немає. Планував на пароплав сісти, щоб до Запоріжжя добратися, куди в село до родичів жінка з дочкою поїхали, але в мене нічого не вийшло, та й кажуть, що там уже німці. Звідти подався на вокзал, згоден був на перший-ліпший потяг сідати, аби швидше з міста, а воно й там люду сила-силенна. Все ж є Бог на світі, товариша свого зустрів — конструктора з одного військового заводу, він мені й допоміг. Отямився уже в дорозі. Виходить, через ті пальто та чоботи вони тепер там, а я бозна-де. Треба було не роздумуючи з ними їхати, шкодую й зараз, якось би переходили. Дивно тільки й самому, проїхавши добу, змирився і з тим. Їду світ за очі, а радий, що вирвався із свого рідного міста. Хто б у таке повірив, коли й сам повірити не можу, — розповідав чоловік не без хвилювання про свої пригоди. — Не той тепер Київ став! Зовсім не той! Багато чого я там бачив, — останні слова сказав так, що одразу відчулося: розмова піде про таємниці.

— І що ж такого трапилося на ваші очі? — поцікавився дід Іван.

— Евакопункт біля Андріївської церкви, мабуть, основний, зрозуміло, що не для місцевих. Сюди щохвилини прибували навантажені авто в основному з заходу. Одні прибували, інші відправлялися на схід. Розумієте? Тисячі автомобілів, які так потрібні на фронті! Там відступати нема на чому, просто тікають у різні сторони, це теж у черзі чув, а тут рятуються.

— То хто ж рятувався в тих автомобілях? Ніяк не второпаю, — вслуховувався дід Іван у кожне слово.

— Ви як маленький... Ясно хто — партійці, керівники, офіцери, НКВС, бо малинових кашкетів там більше всіх було. Вони рятували себе та свої родини. З автомобілів часто виходили не біженці, а рознаряджені пані. Для них на річці далеко від берега окремий пароплав стояв, щоб розгнівані люди штурмом не взяли його. Бачив і простих біженців із заходу. По місту мчали вантажні автомобілі, доверху переповнені пакунками та вузлами, на яких і сиділи перелякані люди. На вухо розповідали, що там із вікон і дахів стріляють у радянських воїнів. По своїх, розумієте?

— То які вони їм свої, коли їх лише два роки, як приєднали до Союзу. Кажуть, ще й з великою кров'ю, — насмілився і дід таємницю розповісти.

— А правда, що в Києві уже німецький десант висадився? — якась жінка перебила їхню розмову. — І танки під самим містом стоять.

— Брехня. Не може такого бути. З самого Києва їду, а такого не бачив. Та й поїзд ще пропустили на всіх постах, — пояснив нічний товариш.

— А вихідні гроші для евакуації отримали? Всім по цілій зарплаті давали, а в нас лише декому. То вже не віддадуть, як ви вважаєте? — клопоталася про своє молода мама, тримаючи на руках малу дитину. — Невже начальство з наших грошима пропало?

— Які тепер гроші? Забудьте про них, — махнув рукою дід Іван. — Тут аби доїхати.

Так і говорили до ранку, про що душа бажала, забувши про довоєнну шпигуноманію. Деякі підлітки ходили між людьми і просили їсти, загубивши батьків та свої речі. А стара бабуся, колисаючи маленьку онучку, наспівувала так жалісно, що аж волосся на голові ворушилося. Нарешті почало світати, пролунала команда — йти на станцію, до якої було декілька кілометрів, де їх розмістили в наступний прибулий ешелон.

Невдовзі знову стукали колеса, заколисуючи зморених людей, які раділи, що продовжують свою подорож. Раділа й Маруся, поглядаючи на батька з матір'ю та міцніше притискаючи до себе свого Льоньку. «Слава Богу, всі живі і не розгубилися», — дякувала Всевишньому її мати. «Важка дорога, дуже важка, — думав батько, але тільки про себе. — Можемо і не доїхати, — крутилися думки про найгірше. — Аби дочка з онуком врятувалися, а мені з бабою вже як Бог дасть».

Наступного вечора Маруся переодягла своє модне плаття, яке тепер було не впізнати, воно забруднилося землею та розірвалося в багатьох місцях. Тепер і вона була в чорному та сірому, а зняте плаття викинула з вагона разом із Борисовими чарами, після чого полегшено зітхнула, твердо вирішивши більше його не згадувати.

У дорозі все частіше стояли на запасних коліях, пропускаючи все більше й більше потягів із солдатами, гарматами та танками. А то й по декілька днів простоювали в тупику, слухаючи, як безперервно стукають колеса на залізниці, все везучи на фронт. Дівчата більше не загравали до хлопців, сиділа тихо й молоденька Варя, загубивши капелюх із солдатськими записками. Іноді на таких зупинках до вагона заходили санітари, вони змушували всіх роздягатися догола,

забираючи одяг на прожарку, бо в кожного було багато вошей. Переодягнувшись у щось інше, чи закутавшись тряпчиною, всі сиділи на своїх місцях та чекали. Було, і хворих знімали з потяга, на яких люди самі вказували. Всі вже давно зрозуміли: вони в одному човні, де сам ніхто не врятується. Тому, чим далі, тим ставали все дружнішими, співчували кожному, лаяли дітей, які сплигували, щоб хоч трохи побігати та розім'яти ноги. Та як не лаяли, як не лякали, а вони знову бігали. Серед них часто був і Льонька.

— І що за дитя вродилося? Ти його прив'яжи, воно все одно відірветься, — гримала на малого бабуса.

— Нехай, — захищав дідусь. — Він же на очах. Цілий місяць в дорозі. Подумати тільки!

Та одного разу тільки-но рушив поїзд, як одразу почав набирати швидкість. Хлопчаки на ходу залазили у вагон, а Льоньки не було. Маруся почала кликати й кричати, збиралася вже і сама зістрибнути.

— Куди? — схопив її за руку батько. — Кажуть, у сусідній затягували декого, то й він, мабуть, там. Де ж йому ще бути? На наступній зупинці заберемо до себе.

Льонька в цей час бігав по перону з хлопцями з іншого потяга, а зрозумівши, що відстав, почав плакати. Біля нього вже зібралися люди, які самі не знали, як утішити дитину. В таких випадках здавали на станцію, а ті відправляли з дітьми, яких часто везли на схід без батьків, у щойно створені дитбудинки. Льонька пригорнувся до однієї жінки, яка витирала його мокре обличчя, і тремтів. У цей час де й узялися літаки в небі. Завиваючи, вони опускалися низько над станцією і строчили з кулеметів. У відповідь почувлися удари зеніток, що стояли на платформах майже в кожному ешелоні. Після чого з неба посипалися бомби. Величезна кількість людей із криками розбіглися в різні боки.

Серед них біг і Льонька, він часто падав, але не випускав з виду знайому спідницю тітки Клави, у якої руки були такі теплі, як у мами. Коли вона сховалася під тюком сина, він закричав щосили:

— Візьміть і мене до себе! Мені страшно!

Цілу ніч вони перебували ніби в пеклі. Зовсім поряд рвалися бомби, не замовкаючи били зенітки, засипало інколи землею, аж не продихнути, але поряд була тітка Клава і він відчував її тепло, особливо коли вона ховала його під себе. На ранок усе стихло, і вони через побитих ледь пробралися до станції. Тітка несла його на руках, вона весь час скрикувала, закриваючи йому очі, аби тільки не бачило дитя понівечених тіл та шмаття людського м'яса, через які можна було перечепитися. Коли вже наближалися, Льонька протер своїми чорними від землі руками заплакані оченята і стиха промовив:

— Візьміть мене з собою. Я не хочу в дитбудинок. Я не вредний.

Здригалася, плачучи, мале, а вона його цілувала, мов рідного сина. Серед розбитого потяга, Клаві пощастило знайти свої речі і навіть хліб. Льонька їв його, ніби голодував від самої Климової Балки. Згодом, отримавши команду заходити до відремонтованого потяга, вони поспішили зайняти місце поближче до теплушки, які топилися в кожному вагоні, бо до кісток промокли під холодним дощем. Знову стукали колеса, вона весь час гладила його голівку, а він міцно спав у неї на руках. Їдучи далі, на кожній зупинці норовив вискочити з вагона, запевняючи, що мама його все одно шукатиме.

І ось на одній станції, коли вже вечоріло, він почув знайомий голос.

— Льонько!!!— донеслося аж з кінця потяга. — Льонько, ти де? — кричала Маруся.

— Я тут, мамо! — аж заверещав хлопчина і побіг на той голос.

Клава, ладна була кинутися слідом, не маючи своїх дітей, але стрималася. Вона ще довго чула: «Льонько! — Мамо! — Льонько! — Мамо!» Коли донеслося останнє: «Кла-во, спа-си-бі!!!» — вона витерла сльози. То кричала Маруся, цілюючи своє рідне дитя. Вона в цей час була найщасливішою на всій земній кулі. А Льонька, міцно обхопивши матір за шию, здавалося, навіть не дихав. Після того його ще довго ніхто не міг відчепити від неї, навіть дід Іван.

Їхали вже другий місяць, так Варя сказала, повідомляючи всім кожного ранку час і число, бо її ще на початку подорожі, жартуючи, призначили тут диктором радіо, з чим вона охоче справлялася. Екскурсоводом був дід Іван, якому доводилося їздити цією дорогою до свого брата аж за Урал, коли тому після Колими дозволили жити на вільному поселенні. Крім того, він знав багато різних історій, жартів та приказок, то й розганяв смуток, який чим далі, тим частіше тут оселявся. Всім запам'яталася Волга, яку переїжджали якраз удень. По ній пливли невеличкі пароплави-буксири і величезні білосніжні красені — такими вони здавалися з високого мосту. «Після Саратова ще півдня їзди», — переказували один одному почуте.

— Ось ми й на місці, — нарешті повідомив усе той же командний голос, який у дорозі був нібито звичайним пасажиром. — Станція «Мокроус». Звідси залишається всього декілька десятків кілометрів по ґрунтовій дорозі, — додав також голосно, але й зараз на нього ніхто не звернув уваги. Люди, засидівшись за довгу дорогу, виходили з вагона, шкандибаючи по-качиному. Старим допомагали, бо ті зовсім не могли стати на ноги, лише діти самі зіскакували, побачивши кінні та верблужі упряжки, що прибули

за ними. Пересівши на новий вид транспорту, вони їхали далі в супроводі казахів. Молодші мовчки, а старші бурчали всю дорогу: «В пустелю, гади, привезли. Години три їдемо, а ніде ні деревця, ні кущика, чисте поле — погибель для українця». Та ось перед очима де й взялася річка з крутими берегами. Всі дивувалися, не могли повірити своїм очам, до чого було зелено та гарно. Навіть попросили казахів спинитися, аби все розгледіти толком.

— Як зветься? — закричали в один голос.

— Єруслан, — гордо відповіли ті. — Єруслан! Єруслан! — покотилося по вустах, які посміхалися, бо та назва всім здалася дзвінкою і казковою. Дідусь аж заспівав на radoшах:

— Вдоль крутих берегов быстра речка течет...

Тільки заспокоїлися, як попереду вузесенький місток з'явився. Його переїжджали по черзі, тримаючи дистанцію, таким слабеньким він був, але вони на те навіть не звернули уваги, дивлячись на берег, де мало бути їхнє село. «Шенталь», — поспішав повідомити казах, і на його похмурому обличчі всі знову побачили щиру посмішку. Він пишався своїм селом і був радий від того, що ці чужі люди знову повторюють його дивну назву. «Шенталь! Шенталь! Шенталь!» — тільки й чути позаду погонича, який був дуже задоволений, що його пасажери розуміються на красі. Це була кінцева зупинка їхньої подорожі.

— Слава Богу, таточку! — аж сяяли Марусині очі. — Навіть не віриться, що ми добралися. — Нарешті спатимемо як нормальні люди — витягнувши ноги, — цілувала вона матір. — А ти набігаєшся досхочу, — пригортала свого синочка, який не переставав крутити головою — таке все йому було цікаве.

— Нічого, два місяці швидко пройдуть, — міркували поряд. — А як зимою в таких вагонах повертатися? Холодно буде.

— Та ви що? Ми до морозів уже вдома будемо, — запевняли інші.

Не встигли розвантажитися, як їх запросили на збори. Стояли тихо і мовчки, бо до зборів уже давно звикли. Першим, як завжди, виступав голова колгоспу, а за ним парторг.

— Скільки вам тут жити — невідомо, — вкинули у їхні душі великі сумніви, щодо перебування в евакуації. — Зими тут суворі, і праця нелегка, тому облаштуватися треба капітально, — налякали одразу прибулих.

— А як же ті, хто залишився вдома? — тоненьким голоском скрикнула інтелігентна жінка, яка вже давно не пахла парфумами, а всю дорогу зашивала свій костюм, який на початку подорожі здавався дуже дорогим і гарним. — Коли війна затягнеться, то їх усіх поб'ють, — мабуть про своїх родичів піклувалася.

— Не може такого бути, представники влади і там залишилися, підпільні комітети створювалися, коли ми ще від'їжджали. Щось та й придумають, — заспокоював дід Іван, примружуючи очі та пригадуючи розповіді свого хворого товариша.

Але тут уже не було багато часу для розмов. Кожній сім'ї виділили по корові, а в кого більше чотирьох чоловік — по дві, бо вони були маленької породи, тож і мало давали молока.

— Гірша справа з дровами. Але ж німці жили і не скаржилися, — розповідало нове керівництво про тутешнє життя.

Прибулі почали переглядатися і перепитувати один в одного:

— А що за німці? А чому село пусте? А куди їх поділи? — роззиралися навколо та поглядали на порожні хати. Але замість роз'яснення лунали дзвінки побажання успіхів у праці на благо великої Батьківщини до повної перемоги над фашизмом.

Виступив чоловік і від переселенців. Тепер усі здивувалися, що і серед них був головний, здається, призначений

зарані ще у Києві. Упізнали його голос, це він щодня подавав команди — «наліво» і «направо». Але швидко про це забули, бо тут було чому дивуватися й далі.

Республіка німців Поволжя — так називалася територія, де їм доведеться жити. Село з такою ніжною назвою Шенталь тепер лякало, бо скрізь були сліди поспішного від'їзду людей — у будинках стояли меблі, валялися дитячі іграшки, траплявся навіть одяг та розкидані фотокартки. Не було тільки самих німців. «По всьому видно, вони тут не бідували і добре вміли облаштувати свій побут», — зробив такий висновок дід Іван, після чого їхній старший пильно на нього подивився. А в селі на кожній вулиці посеред чистеньких двориків стояли невеликі акуратні будиночки, деякі зовні ще й оббиті дошками. На кожному подвір'ї виднілося по два-три хліви для скотини, а біля самого будинку — продовгувата будівля, розділена на дві половини. У меншій знаходилася топка, в іншій — довга груба з двома вмурованими котлами, в яких варили кашу та буряк тваринам, а ще розпарювали соломку, про що повідомили місцеві казахи, які були свідками того життя.

Двори давали прямо по списку, кинувши оком на сім'ю. У великі будинки селили навіть по декілька сімей. Першим у своє нове помешкання зайшов дідусь, перехрестившись на порозі, він сказав:

— Пробачте, люди добрі, — неначе відчував їхню присутність.

За ним несміло переступила поріг бабуся, дістала святую воду, яку брала на дорогу від усякої біди, і побризкала нею стіни, вікна та меблі.

— А це для чого? — покосилася на матір Маруся, яка була вже зовсім радянською людиною.

— Щоб не страшно жити в чужому, — вона боязко переступала ногами, неначе без дозволу зайшла в чужу хату. —

Відчуваю: вони й досі за нею плачуть, бач, з якою любов'ю все зроблено, — відповіла, дочитавши «Отче наш...»

— А мені байдуже, хто тут жив до нас. Владі видніше, а я їй вірю, — Маруся складала фотокартки в розкритий альбом, щоб чужі очі не заважали. — Я з Льонькою буду тут спати, — вибрала найкраще ліжко. — Мені все подобається і я згодна тут жити навіть рік, тільки б не бомбили, як у дорозі.

— Рано радіти, — розсердився батько. — Зими тут холодні, а топити нема чим. Чи ти про це не чула? — зиркнув на Марусю. — І про пайки щось ніхто нічого не сказав, — спинив свій погляд на розгубленій бабусі.

— Що людям, те й нам, — повторила вона його слова, які часто чула в дорозі, а потім перехрестилася і поцілувала свій маленький хрестик, який завжди ховала під платтям чи кофтиною.

— Усе буде добре, — несмішливо поглянула на батьків Маруся. — Ніколи не думала, що ви станете такими боязливими, — вона давно не жила з ними, а зараз просто не хотіла слухати їхнього ниття. — Шенталь! Яка чудова назва, — вона закружляла по кімнаті.

Село було небідним. Тут було багате господарство — довжелезні ферми для овець та корів, безкрайні поля, на яких ще доволі лишалося примерзлої картоплі, помідорів, лани гарної капусти. Неподалік від села стояли сушарки, де сушили тютюн, різані дині та помідори. Видно було — все тут родило завдяки поливній системі річок та рівчаків, чого вони не бачили у себе вдома. Але на цю пору роботи було ще багато, тому, не відпочивши, в перший день стали копати картоплю, збирати тютюн, працювати на фермах. А наступного дня вже вантажили капусту, зібрані ще німцями кавуни та всяку городину для військової частини, ніби це робили все життя.

Дідуся призначили рахівником у контору, як і вдома, а бабусю разом з іншими направили в городню бригаду. Дехто з чоловіків парою коней возили в Мокроус зерно та буряк. Нікому й на думку не спадало нагадувати комусь, що вони інтелігенція, тому мовчки приймали накази і не ображались. Про школу для їхніх дітей поки що не було й мови. А раз Марусі не було роботи в школі, їй виділили безтарку* і пару верблюдів, яких вона бачила раніше лише в зоопарку. Вона такого не очікувала, а дізнавшись, залилася сльозами. Її знайомі по-іншому це зрозуміли.

— То навмисно, — говорили вони, — ти вродлива і з норовистим характером, комусь захотілося його зламати.

Інші люди теж співчували, вони вважали, що тут хочуть принизити всю прибулу інтелігенцію.

— Красиве, але не моє. Чим би їй насолити, — міркували чоловіки по-своєму.

— І придумали таке — дали молодій жінці «два кораблі пустелі», — бідкався дідусь.

— Не на ту напали! — оговтавшись від першого шоку, гордо відповіла Маруся, та все ж дуже тремтіла, бо поняття не мала, що з ними робити.

Коли в перший день хотіла надіти упряж, піднявши до верблюдів руки, вони обплювали її з ніг до голови. У неї й гадки не було, що така ганьба взагалі може статися, тим більше, на собі відчула — плюють не простою слиною, а шлунковим соком. Оговтавшись після такого «знайомства», зрозуміла: до них треба мати особливий підхід. Чула, що навіть давно приручені, вони зберігають незалежність і дивовижну злопам'ятність. Тому відмившись, знову горювала.

— Эх, дочка, зачем плакать? Ты говори — он слушай, ты говори — он понимай, он умный, — повчав старий казах.

* *Безтарка* — великий віз з кузовом у вигляді ящика, що дозволяє перевозити незатарені сипкі вантажі (зерно, тирса, пісок і т. п.).

І вона все зрозуміла. А наступного ранку, принесла їм оберемок сіна, усілася віддалік і почала свою розмову. Поки вони не поспішаючи їли, розповідала, мов дітям у школі: чому приїхала сюди за півтори тисячі кілометрів, як важко було добиратися, та їй не всім пощастило, багато знайомих так і залишилися лежати вздовж залізниці. Повідала про Україну, бо тільки на відстані та ще в такий час почала розуміти, що таке рідна земля. Намагаючись догодити, ще їй вірш прочитала виразно: «И шел, колыхаясь, как в море челнок, верблюдов за верблюдом, взрывая песок...» Після обіду знову принесла оберемок сіна та пару сухарів, а, підійшовши поближче, годувала їх із рук. Вони більше не плювалися, а вона співала їм українських пісень. Була дуже вражена, бо здалося: вони їй більше сподобалися, ніж ранішня розмова, особливо «Повій, вітре, на Україну...»

Може, тому, що вона вперше співала так щиро. А коли жалісливо витягувала, — «де покинув карі очі», верблюди припиняли навіть жувати. Чи насправді так було, чи їй тільки здалося, не знала, але дуже хотіла їх приручити. І вже наступного ранку пішла в контору за нарядом та накладною на роботи. Всі єхидно посміхалися, а вголос бажали їй успіхів. Та вона була впевнена — все в неї вийде. Їдучи перший раз на Мокроус, десь посередині шляху спинила своїх «кораблів пустелі», щоб дати їм перепочити, підгодувати і сказати щось ласкаве.

Пізніше ці розумні тварини щоразу спинялися на тому самому місці і поглядали назад, чекаючи їжі та хорошої розмови. Тепер вона щоранку бігом бігла на роботу, а вони, побачивши її, здавалося, навіть посміхалися. Коли Маруся захворіла і одного дня залишилася вдома, верблюди, вирвавшись із загорожі, причимчикували до неї через усе село. Вляглися під хатою і стали об неї чухати свої спини. Та тільки вона вийшла, як вони встали і пішли слідом, мов заворожені.

Але скоро цій дружбі прийшов кінець, бо надійшов наказ: відновити заняття в школі. Марусю одразу перевели туди. Раніше б вона раділа, а зараз, звикнувши до своїх підопічних, не уявляла, як без них буде. Намагалася щодня провідувати їх, та нічого хорошого з того не вийшло. Почувши її голос ще перед бригадним двором, вони одразу зривалися з прив'язі й бігли до воріт. А коли їй заборонили приходити, вони нікому не давалися в руки, і тому їх довго не використовували на роботах.

У школі вчителів не вистачало, та її матір все одно не запросили, чим усі прибулі були здивовані. Маючи великий педагогічний стаж і досвід, вона й далі працювала в колгоспі на різних роботах.

Складним було життя в тому раніше німецькому селі. Зима, дійсно, була дуже сувора, топити хати майже не було чим, кізяку насушили мало, а дров не було де взяти, тому в хаті завжди було, як казав дідусь, церковне повітря. З харчами теж було не краще. Все, що зібрали, відправили на фронт, а самі часто працювали на голодний шлунок. Синювата затірка з борошна без засмажки була основною їжею, та і тієї не вволю. Але ніхто не бідкався і нікого не лаяв, хоча вони і вдома боялися щось сказати, тепер тим паче. Поміркувавши, розуміли: як би не було, але їм не дадуть померти, бо в тилу потрібна робоча сила.

Тихого життя тут не було й керівництву. Тому, розуміючи свою особисту відповідальність, на парткомі вирішили організувати якесь дозвілля, щоб була хоч невелика віддушину для людей, та заодно відрепортувати нагору про хороше життя в евакуації. Порадившись із найактивнішими, які давно вже таємно доповідали про розмови між людьми, викликали туди дідуса і питають:

— Ми чули, що ви розумієтеся на музиці та мистецтві. Що можете запропонувати?

— Я подумаю, — відповів він, приголомшений таким поворотом подій. Та враз загорілися його очі і він радісно додав: — Виставу зроблю! Обов'язково! — Повертався з парткому, насвистуючи, мов молодий парубок, здавалося, забув навіть про війну, так йому була до серця та пропозиція.

Підготовка почалася вже наступного дня, під клуб виділили незайняту казахську мазанку. Це була глиняна коробка, плоский дах, на якому зверху давно поросла трава, але дідусь радів і тому. Люди мов прокинулися: прибирали, бігали на репетиції, чекали. Діда ж Івана стали ще більше поважати, називаючи його режисером.

— Не бачимо тепер батька вдома, — бідкалася Марусина мати якось ввечері при мерехтінні саморобного каганця. — Йому б у театрі десь, було, працювати, а воно не вийшло. Він завжди був цікавою людиною, — вперше про нього розказувала дочці. — Козак, одним словом. Весь час ховав і беріг, мов зіницю ока, свій ще дореволюційний пашпорт, де у графі «соціальний стан», так і значиться — «козак», — сказала і завмерла, закривши рукою рота, ніби звідти вилетіла страшенна таємниця. — Колись таких самородками називали, — додала невпевнено.

— І хто ті козаки? Це ті, які царицю Катерину II охороняли, а після — кожного царя, — іронічно запитала донька. — Чому ж про це мовчати? — здивовано поглянула на матір. — Чи не тому, що вони на Доні та на Кубані билися проти радянської влади?

— Тихіше! Малий Льонька ніби й спить, але не дай Боже почує, про що ми говоримо та десь скаже. А ті донесуть, бо ніби й хороші люди біля тебе, а донесуть обов'язково. Що поробиш, так їх привчили. Спочатку п'яту хату намічали в селі, пізніше десятку і змушували доносити на інших. Коли відмовлялися чи не робили того, їх розстрілювали без суду і слідства. В революцію та громадянську життя нічого не ко-

штувало. Страшніше інше — багато з намічених думали, що вони правильно роблять. Були й такі, які самі просилися, аби догодити новій владі за кусень хліба чи чужу одежину. Отже, не тільки простих людей, а й козаків зламала радянська влада. Правда, вона не перша через коліно до землі хилила, ще до неї кожному правителю хотілося їх з лиця землі стерти. Тільки диво таке — їхній рід, де і брався, продовжувався далі.

— Ось не вигадуйте! Це щось страшне, мамо, — не вірила Маруся. — Такого не вчила й не чула. Я впевнена: не такі вже вони й хороші, раз влада їх засуджувала, — доводила своє донька.

— І від кого б ти почула, коли за те до в'язниці кидали, потім везли далі, ніж оце нас — у далекий Сибір, звідки мало хто повертався. Ми теж туди замалим не потрапили. Батько з матір'ю, по-твоєму, погані люди? — розсердилася та підвищила голос.

— Заспокойтесь, я так і не думала, — все ж сумнівалася Маруся.

Вона вважала розмови про події минулого перекрученими старими людьми, які не хотіли нічого змінювати у своєму житті. А воно постійно потребує руху вперед, що й дала жовтнева революція, змінивши суспільний лад і зробивши всіх рівними.

— Тільки...

— Що тільки? Дитина рідна не розуміє!.. — хитала мати головою, ніби про горе велике почувши. — Господи! До чого ж дійшло! Ніби й не більшовичка, а не розуміє... — розгублено кліпала очима. — Мені так хотілося розказати тобі правду, та все відтягувала, думала: рано, нехай коли підроснеш, а потім — коли вивчишся. Виходить, уже пізно, — витерла сльози. — У 1913-му році твій батько на Шевченківських святах грав на скрипці перед його Величністю Імператором Миколаєм II і був удостоєний його похвали, що да-

вало можливість про кар'єру подумати, – продовжила, облишивши попередню тему. – От який був! Високий, широкоплечий і чорноволосий – красивий, одним словом. Про таких тоді казали: козацької вроди. А яким голосом наділила його природа! Але він, закохавшись у молоду панночку, крім неї, ні про що не думав. Це вже про мене мова, – враз промайнув усміх на її устах, і пильний погляд спинився на Марусі. – Не завжди ж я була сивою та старою! – кумедно склала уста, зиркнувши на доньку поглядом зовсім молодій жінки. – Усе кинув і поїхав зі мною, бо мене якраз розподілили після єпархіального училища на Полтавщину, – опустила очі та залилася рум'янцем, від чого ще більше засоромилася. – Отак ми і потрапили у свою Максимівку. Тоді були найщасливішими у світі. Я вчителювала, а він, маючи прекрасний бас, працював звичайним рахівником, самодіяльністю для душі займався, без того аж ніяк не міг жити. У виставі «Запорожці за Дунаєм» завжди грав Карася. Ще як грав! А як йому аплодували! Жінки по декілька разів ходили на виставу, щоб тільки на нього подивитися, – тепер посміхалася задоволено, вважаючи, що довела: батьки у неї – достойні люди. – Я все знала! І знала, що він талановитий. Сам міг організувати будь-яку виставу, як кажуть: на пустому місці, хоча і молодий був! Але не час було щось міняти, складними були ті часи – революція, війна, руйнація... А в нас уже дітки росли. Ось так, доню. Та й інші краще жити не стали, а ти про рух уперед та про хорошу владу говориш. Наслухалася, начиталася... Боже ж мій, Боже, – вона хитала журливо головою.

– Невже так? – якимось змінилося обличчя Марусі. – Чому ж не розповідали про те раніше, мамо? – обняла її худі плечі та прихилила свою голову.

– Говорила інколи хлопцям старшим, ти тоді ще мала була. Починала з самого початку: як приїхали, як швидко

прижилися в Максимівці, де нам усе нагадувало батьківську домівку, бо твій батько родом з Київської, а я з Полтавської губернії – село Білики. Наша хата стояла поряд з будинком Грицька Гапона. Чула про такого? Все село ним пишалось. Сім'я в них була заможною, батько волосним писарем працював. Як приїде, було, Грицько, на канікули – стрункий, смуглявий, мов циган, волосся чорне, кучеряве, борода і вуса пухнасті, а очі дивляться на тебе з такої глибини, що і встояти перед ним важко. А який розумний був! Семінарію в Полтаві закінчив, після – духовну академію в Петербурзі. У багатих будинках його приймали, навіть до Наришкиних вхожий був. Благодійністю він прославився і тим, що на околицях Петербурга простих робітників гуртував. Починав, казали, з молитви, потім усі хреста цілували, а вже потім і про життя говорили. Влада через нього знала всі біди народні, кошти виділяла, так і допомагали нужденним. Батьки казали: міг і своє жалування все роздати. В достатку ніколи не жив. Отаким був піп Гапон.

– Мабуть, вам подобався? – несміло поглянула донька на матір, бо ніколи про таке з нею не говорили.

– Ти що? Коли я тільки-но виходила на перші гулі, він уже був статним чоловіком. А любили його всі, бо він хоч із села був, але інтелігент який! А як з простим людом умів розмовляти!.. Після тої Кривавої неділі на дверях нашої сільської управи висіло оголошення: «Розшукується державний злочинець, родом із села Білики...» Те саме було і в газеті, яку отримував його батько. Та не було в селі жодного чоловіка, який тому повірив. І як повірити, коли його, казали, сам Максим Горький переховував.

– І про таке не чула, – дивувалася й далі Маруся.

– Де ж було почути? Про це в радянських школах і зараз не розказують, чи я шкільну програму не знаю. Якби

не наш Грицько та не та Кривава неділя, то і революції могло б не бути. Розумієш? – прошепотіла ледь чутно. – Ще роком раніше він великі маси повів з чолобитною до царя, просити про нужди людські, – блищали її очі від тих споминів. – Цар зустрів їх з миром, а розібравшись, допоміг. Чого хотіли? Щоб не звільняли з роботи. Від того страйки, ніби пожежа, перекидалися від одного заводу до іншого. А в царя простий люд знайшов захист. І рознеслося те, мов блискавка, по всій Росії. За це імператор був піднятий на недосяжну висоту! І що ти думаєш? – придивлялася до дочки, а впевнившись, що та уважно слухає, продовжувала далі. – В цей гапонівський рух влізли соціал-демократи. Робітники їх спочатку не сприймали, але згодом ті вже керували їхнім народним рухом, забивши всім голови своїми лозунгами та програмами. Все одно нічого б не вийшло, якби не схилили на свій бік нашого Грицька, бо люди тільки йому і вірили. Наслухавшись модних програм, почав він знову збирати робітників до царя, тільки вже не з чолобитною, а з вимогами. Отак підбурили його! Вдруге підняв робітників вірою в царя та його справедливість. І от 9 січня 1905-го року з усіх околиць до Зимового палацу йшли цілі колони з хоругвами, іконами, портретами імператора, а між ними соціал-демократи та есери з наганями та де-неде з червоними прапорами. Писали, що було їх сто двадцять тисяч. Ото скільки за нашим Грицьком пішло! Співають: «Спаси, Господи, люди твоя...» А по них із гармат як пальнули!.. Впали перші вбиті, за ними другі, треті... Багато крові пролилося того дня, а потім хвиля невдоволень царем та його урядом покотилася Росією. Скрізь спалахували страйки і протести, про що написали газети та журнали всього світу. Так імператор за один день став ворогом і катом свого народу. А нашого Грицька поліція назвала провокатором і розшукувала.

— І звідки ви, мамо, про все це знаєте? — вирвалося з Марусиних уст.

— Як не знати? Кажу ж: газети писали, та й люди один одному переказували. Батько твій краще мене про все знає, бо товариші в Петербурзі були, а він інколи у них гостював.

— Я думала, що піп Гапон неосвічений, старий і смуту на людей наводив, сам хотів всією революцією керувати, — встала Маруся в ту розповідь і свої слова.

— Казали й таке про нього, тільки то неправда. Хіба б такому допомагали добрі люди аж за кордон втекти, а там з Плехановим і Леніним зустрітися? — майже шепотіла мати. — Тільки розчарувався він у них, і коли імператор, розібравшись, простив усіх, наш Грицько знову в Росію повернувся. Все б нічого, якби не протистояння між народом та імператором, яке вже сталося, а цього тільки й треба було революціонерам. Виходить, скористалися готовою організацією робітників Петербурга, ще й самого попа Гапона надурили, пізніше революціонери ж його і повісили, щоб не заважав. От тобі і революція не по книжці. То це лише одна мить із того складного часу. Але хто про це знає? — задумалася мати на тих словах. — І чому він мені сьогодні в голову вліз? Ми ж зовсім про інше говорили. Царство йому небесне, мабуть, тепер ніхто його і не згадує.

— Невже правда? Дивно... Чому ж усе в перекрученому вигляді подається? Не розумію, — дивувалася Маруся.

— Так задумали, доню, щоб до свого привчити. Нову людину виховують, — сказала мати і насупилася. — Але хіба можна на брехні щось нове побудувати? Ніколи. Чуєш мене? Все одно розвалиться. Прийде час — і неодмінно розвалиться.

— Не може такого бути. То неправда, — заперечила дочка.

— Поживеш, побачиш, потім і мене згадаєш, — відповіла мати та затихла, не бажаючи продовжувати далі.

— Краще про своє навчання щось розкажіть, бо й про нього ніколи не згадували, — нецікаво було Марусі говорити на політичні теми, в чому вона ще зовсім не могла розібратися.

— А що, можна і про навчання, поки вечори довгі та темні, — ніби молодістю заблищали материні очі. — Я на відмінно закінчила своє єпархіальне училище, — похвалилася одразу. — Ніхто не допомагав матеріально, але я не бідувала, — засміялася, пригадавши. — Робила контрольні роботи для лінивих і безталанних дочок священників та дрібних чиновників. Писала за них твори, а вони мені за те давали гостинці, — в її голосі відчувалося, що вона пишається тим. — Шевченко, ти ж знаєш, було моє дівоче прізвище, — нагадала доньці. — Одного разу на іспитах викладач спитав: «Чи ви не родичка Тараса Григоровича?» Мені так не хотілося заперечувати, і я, засоромившись, сказала: «Дальня». А що, тоді багато хто гроші платив, щоб таке прізвище взяти, модно так було, а в мене своє. Уявляєш, як мене після того поважали! Дійсно, як родичку нашого великого поета. Найкраще направлення отримала та й поїхала зі своїм чоловіком-артистом. Він, звичайно, не для села був, але в колгоспі рахував краще за всіх. Може, тому його ніяка влада й не чіпала. В ті часи готові були до всього. Богу потай молилися, аби тільки не виселили. Для того будь-який привід годився, вже не кажучи про його дореволюційний паспорт. Було, прошу його: давай спалимо, а він — проти. Дітям та онукам збирався показувати, а його й зараз дістати не можна... — як не починала вона, а воно знову до політики зводилося. — Не один раз він мені говорив: заберуть мене, то не плач, не ходи скаржитися, не шукай правди, а бережи дітей. Коли церкву відкрили, визнавши її архітектурною пам'яткою, дяком бути запросили. Він одразу побіг зі своїм начальством радитися. Що поро-

биш, звикли боятися. Колись вільніше було, зовсім не так, як після революції стало.

— Невже ви могли подумати, що рідна дочка своїх батьків може здати?

— Тихіше, доню, здається, Льонька проснувся, — заглянула бабуся до онука. — Могла, Марусю, і дочка, і син, і брат, — здивовано поглянула на неї своїми вицвілими від років очима. — Це так — ми герої, а перед нашими спецслужбами героїство куди й дівається. Ой, на віку, як на довгій ниві, чого тільки не траплялося на наші очі, — махнула рукою, вмить пригадавши багато епізодів. — Про минуле за один вечір не перекажеш. Ти тільки батькові не говори про наші розмови, нехай не знає, так йому спокійніше буде. А я більше не можу. Чим далі, тим усе більше воно мене мучить. Щось ослабла останнім часом та й задумалася: не дай Боже помру на ходу, як сусідка недавно, тоді й на тому світі не прощу собі, що дитині рідній не розказала правди про життя. А вона зовсім не така, як у книжках, і не така, як у ваші голови вкладають. Великими хитрощами виховують молодих, хитрощами і страхом. А що, і добилися свого, — витерла хустиною мокрі очі.

— Мамо! Виходить, і ви так виховуєте в школі? Говорите одне, а думаєте інше? — не відводила Маруся своїх чорних як ніч очей від матері, яка сьогодні її вперше здивувала.

— Виходить, що так — задумалася та. — Хоча все по програмі. А як інакше, коли не те скажу, то хто мене там триматиме. Дивно тільки, навіть гріха не маю на душі, діти то хороші ростуть. А ти вважаєш... — недоговоривши, повільно опустила очі та задумалася. — Своїх дітей посиротила б, та й самій страшно, дуже за тим пильнували. Правда, воно й зараз те саме. Миколі та Сашкові не здумай написати, і не скажи, коли з війни повернуться. Нехай я сама, тепер вони

дорослі, зрозуміють. Хвилину відповідну виберу, а не просто так. Микола наш колись хотів зректися своїх батьків, — сказала по хвилі. — Було таке. Тоді майже в кожній газеті під гаслом тридцятих років «Діти за батьків не відповідають» друкували список дітей, що відмовлялися від тих, хто їх народив, ще й прізвище міняли. Я навколішки падаю перед ним, умовляю, не робити того, а він на своєму стоїть. «Мені треба жити», — каже, і все. Батько як почув, мало розуму не лишився. «Коли так станеться, я його вб'ю і собі кулю в серце пушу», — грозився згарячу. Миколка ж у нас першенький. Як ми його чекали! А потім у такій любові росли... — зблиснули радістю її очі та тільки на мить. — Виходить: до цього часу майже не жили — то революція, то громадянська, то страшні тридцяті... Не встигли й передихнути, а воно знову війна, — зітхнула важко. — Куди подітися живій душі?! Тепер ще й це треба пережити. Солдатики з госпіталю кажуть: це лихо найстрашніше. А ми різне бачили, то хто знає, що гірше. Одне тільки точно можна сказати: кожній людині хочеться жити, і нема того, хто не боїться смерті.

Відтоді при мерехтінні каганця вони знову поверталися до тих розмов, бо пригадувати було що. Засиджувалися й до півночі, поки батько готував свою виставу. А вранці знову те саме. З подій на фронті починався кожен день, та не було втішних новин. Самі тут, а душечка там — удома. Раніше тільки про своє село думали, а щоб далі — рідко хто. Зараз навпаки — всі про рідну Україну, бо там своя хата, шмат земельки, сусіди й родичі, і минуле, яке тепер здавалося щасливим.

— Мені вона такою страдницею наснилася, — повідала сусідка одного ранку. — Геть вся вигоріла і вигоптана. А ще стогне, мов жива, бо куди не глянь — скрізь кров. Хоч би хто написав чи так воно. Невже додому не повернемось? — заплакала на тих словах.

– Втечемо, пішки підемо! – вигукували жінки, налякавшись. – Невже не пустять? Ми ж добровільно сюди приїхали, – приплакували неголосно та хитали головами, бо давно зрозуміли, що не самі розпоряджаються своїм життям.

Одного вечора в їхнє вікно хтось постукав. В хаті було темно, всі спали, одна Маруся не хотіла заплющувати очі, дивилася на невеликі вікна, які ледь виділялися серед, здавалося, абсолютної темряви.

– Пустіть Христа ради хоч погрітися, бо замерзну надворі до ранку, – почувся чоловічий голос.

– Не відчиняй, – озвалася мати. – Нехай далі проситься. У нас крайня хата, то без кінця стукатимуть. А хто вони – біженці, дезертири, чи диверсантів німецьких у нашій військовій формі у тил закинули?

– З України йду, скотину гнав, – знову чути за вікном.

– От бачиш, – заворушився дід Іван. – Свої, а ти все про дезертирів.

– Відчиніть, люди добрі! Про війну новини розкажу, – кашляв та хрипів на холодному вітрі чоловік.

– У нас дитина мала, а він з сухотами, – знову пробурчала бабуся, а дід уже відчиняв двері. – Проходь, коли прийшов, – не дуже привітно, але зустрічала й вона нічного гостя, вступивши в німецькі валянки на босу ногу. – Зараз води теплої дам напитися, якщо зовсім не захолола на грубці, – налила у кухля. – Гаряча буде тільки вранці, як розтопимо, – подаючи, уважно придивлялася до гостя. – Городський, мабуть, коли по-українськи говорити не вмієш. Чи неправду сказав? – дивилася підозріло.

– Свій я, – жадібно ковтав воду. – Аж з Києва пробираюсь, – приклав руку до серця та поглянув на неї благаючими впалими очима.

Вона і так повірила, налякавшись його зарослого та змарнілого обличчя. Як не на мученика він був схожий, то на самого Христа перед розп'яттям. А кинувши оком на блаженке пальтечко, остаточно зрозуміла — свій. Тут ще розмова і манери як у справжнього інтелігента їхнього часу, чого не можна було не помітити, хоча влада, а тепер ще й війна зовні всіх зрівняли.

— Внеси, Іване оберемок сіна, нехай під грубкою моститься, більше нема куди його покласти, — в її голосі вже чуються нотки співчуття та жалю.

— То де ж твоя скотина? — знову ковзає поглядом по його одежі, ніби щось збагнувши.

— Під бомбардування потрапила перед Волгою, — відповів той якось невпевнено.

— Не пастух він. Не пастух, Іване, — спинала погляд на його ногах, придивляючись у напівтемряві до колісь модельних черевиків. — І на дезертира не схожий, то, може, й насправді диверсант, який так гарно під інтелігента замаскувався, — покосилася на діда, мовляв: кого ж усе таки ти в хату пустив?

— Усе розкажу по правді, не виганяйте тільки, — так благав чоловік, що, здається, на коліна ладен був упасти. — Не пастух, але дійсно з Києва. Не міг там залишатися, тікав, куди бачили очі. І з дезертирами в лісах переховувався, і з циганами їхав, і до пастухів прибився, але вони від авіанальоту полягли. Дорога далека, в основному пішки йшов, лише від Волги на даху санітарного потяга під'їхав. А коли поранених далі на верблюдах в госпіталь повезли, я слідом прийшов. Допоможіть мені, Христом Богом вас прошу, бо я пропаду, — видно було — благає з останніх сил.

Впала на груди його голова, повисли руки, мов зовсім не живі, а з очей закапали сльози. Вірніше не капали, а текли рікою.

— Грій воду, — гримнув дід на свою дружину. — Та хліба окраєць діставай, нічого, що останній, — так шкода стало йому змученого чоловіка. — На ліжко його покладемо біля грубки, на сіні я сам ляжу, — не зиркнув на неї, а неначе колючки кинув. — Не помирати ж йому біля живих людей, — це була його остаточна крапка, і бабуся мовчки почала розтоплювати грубку. — А ти заспокойся, чоловіче, нічого більше не питатимемо, нагрієшся, поп'єш гарячого, переночуєш, а завтра видно буде. Бачу, що горе в тебе, але і в нас не мед. Війна...

Важкою видалася та ніч, крім Льоні ніхто не спав до самого ранку. Михайло, як назвався їхній гість, всю ніч кричав у гарячці.

— Прощай! Прощай! Твої губи холодні, ти вся тремтиш. Ти знала, ти відчувала погибель. Ти розумна, але треба було не слухати тебе.

Спочатку дід Іван зі своєю дружиною до тих слів не дуже дослухався. Лише Маруся, схопившись з ліжка, поклала свою долоню на його голову.

— Настраждався, нещасний, температура, мабуть, до сорока, — прошепотіла в темряві до батька, який, скрутившись біля грубки, навіть не ворушився.

— Випустіть його, він чужий, не єврей! Хіба по ньому не видно? У нього християнський паспорт. Випустіть, — розбірливіше заговорив їхній гість, захлинаючись кашлем. — Прости, Саро. Як я міг тебе залишити? А Соня, наша Сонечка!.. Прости і ти... моя маленька. Я ж хотів з вами... — вже ледь хрипів. — Як же я тепер, від погибелі все одно не втекти, у мене ж нікого немає, — крутив він головою та рвав гудзики на потертому піджаку. — Для чого жити? Я не мужчина. Я злякався. Ні, це ти сама мене штовхнула. Я не єврей, не єврей, повірте мені... — клявся так, неначе стояв перед домовиною. — Саро!.. Я люблю тебе. Саро!!! — закричав на всю хату.

— Тихо, заспокойся, — благала його Маруся, підносячи теплу воду до його пересохлих губ.

— Господи милосердний, зглянься над людиною, — хрестилася бабуся, сидючи на ліжку. — Давай порошки йому дамо, ти не пила, коли хворіла, а я приховала, — запропонувала доньці. — Треба щось робити, діду, — обізвалася й до нього, — бо помре в нашій хаті. Тоді спитають: хто такий? Чому не повідомили одразу? І почнеться... — міркувала по-своєму. — Неси, Іване, свячену воду, нехай Бог допоможе. У кого ж іще нам помочі просити? Він один на небі і на євреїв, і на нас. Отче наш... — заворушила вона губами. — Здається жінку згадує, дитину. Що ж воно сталося у нашому Києві? Швидше б до тями прийшов, а то так і не дізнаємося... Іже есі на небесі, да святиться ім'я твоє, да буде царствіє твоє...— продовжувала далі.

— Сам нічого не пойму, — буркнув дідусь та знову поліз на намощене сіно.

— Боюся, щоб тифу в нашу хату не заніс, — додала бабуся, третій раз дочитавши молитву.

— Не можна так, мамо. Чоловік хворий, а ви все про своє, — розсердилася Маруся.

— А ти ладна під першого зустрічного руки підкладати. Про дитину свою подумай.

— Він молодий, років тридцять п'ять, інтелігентний, по руках і обличчю видно, — знову придивлялася Маруся. — Щось страшно пережив. Великий стрес, мабуть. А я ховаюся за Волгою від людей, від біди і від себе, — тепер вона говорила, що думала. — Треба було на фронт медсестрою йти, бо люди з війни повернуться, а мені соромно буде й очі підняти, — ніби прозріння прийшло в її голову.

— Ти чуєш, Іване, що дочка говорить? — озвалася здивована мати. — Сама нас підбурила, а тепер — на тобі. Та тільки ніхто не знає, що з нами завтра може статися.

— Затихніть обидві, бо накаркаєте, мов ті ворони, — прикрикнув на них дід Іван. — З дурної голови зараз можна що завгодно наговорити. Лягайте, світатиме скоро.

Коли вони вранці вставали на роботу, їхній гість спав, чи був не при пам'яті, але про нього вирішили нікому не говорити. І в обід застали його сплячим, і ввечері, прокинувся аж третього дня. Прийшовши до тями, знову налякався, що його звідси виженуть. Пив гарячий чай із трав, та, відважившись сам усе розповісти, почав неквапну розповідь про той наказ, який по всьому Києву розвісили німці, щоб усі євреї збиралися біля Бабиного Яру, поряд з Лук'янівським цвинтарем.

— При собі мусили мати теплий одяг і коштовності. Подумали, що це депортація, і лаштувалися в далеку дорогу. Не прийти на збірний пункт, сховатися — такої навіть гадки не було, бо всіх лякала загроза розстрілу. Після жахливих вибухів у місті та пожеж кияни тремтіли, відчуваючи, що німці захочуть поквитатися. А коли хтось перерізав труби, якими подавали воду з Дніпра, тим паче. Знову поповзли чутки, що то робота євреїв, — розповідав гість. — Батько Сари не любив радянську владу, коли ж почув останню новину, одразу сказав: «То дело этих босяков. Это они решили нам, евреям, сделать последнюю гадость», — пригадавав Михайло його слова.

— Чому ж на схід не поїхали? Тоді всій інтелігенції дозволяли. — цікавився дід Іван. — Мій приятель чув від одного вашого: «Як не буде погано з Гітлером, все ж краще, ніж зі Сталіним». Нам і в голову таке не приходило, а він, бач, як...

— Ваша правда, але і на те були свої причини. Все пішло з тридцятих років, коли почали винищувати троцькістів. До цього всі євреї підтримували революцію і нову владу.

— Додай, що вони її і робили. Мабуть, тільки простий селянин того не знає, — не стримався дід Іван, насупивши свої густі брови. — Потім у державних, особливо в торго-

вельних та партійних установах, усі місця позаймали. Чомусь у маленьких містах їх було мало, а в селах майже зовсім не було. Що їм там робити?

— Повірте, у мене хороша сім'я, ми нікому не чинили зла, і в міністерствах не працювали. Я українець, так вийшло, що на єврейці оженився. Сиротою ріс, чого тільки не зазнав, а зустрівши Сару, полюбив і був щасливим.

— Це ми вночі чули, ти марив, — перебила його бабуся.

— Невже? А що я ще говорив? — налякався Михайло.

— Не турбуйся так, ми нічого не зрозуміли, — запевни-ла Маруся.

— То що ж з твоєю Сарою сталося? — хотіла якомога швидше дізнатися бабуся.

— Її та доньку, батьків і старого діда, якого вони при-тягли туди на візку, щоб не залишати напризволяще, усіх... усіх... — він спинився від спазму, який здушив його горло, а потім знову почав плакати. — Я йшов із ними, багато таких було, що йшли зі своїми чоловіками та дружинами, хоч і не були євреями.

— Думали ж про депортацію. А що вийшло? — знову до того підводив дід Іван.

— Усіх убили. Роздягли і перед яром розстріляли. Мою Сару і Соню, якій було всього десять рочків, батьків і ста-рого діда. Сотні тисяч людей!.. — впала знесилено знову го-лова на груди і затряслися плечі.

— Ну, досить тобі, досить. Сльозами горю не допоможеш, — втішала бабуся. — А ти втік звідти, коли все зрозумів?

— Вона сама мене виштовхнула, людей понад дорогою стояло багато, за ними я і сховався. Я не єврей, у мене пас-порт з собою був. Чому я з нею не пішов? — зашморгав но-сом та закрив руками обличчя. — Тисячу разів пробачте, ти-сячу разів — за сльози, а за те, що побоявся, сам собі ніколи не прощу. Далі документи перевіряли, мене й так з ними б

не пустили, то, може б, дитину врятував. Нема мені виправдання і ніколи його не буде.

— Ти бачиш, коли Христа зрадили, а Бог за сина й досі карає, — промовила бабуся, пригадавши Святе письмо.

Покосившись на матір, Маруся підсунула йому миску супу, поклала й шматочок хліба. Сама, відійшовши вбік, спостерігала, з якою швидкістю він їв. Видно було, що пройнялася його горем усім серцем. А їй в якусь мить здалося, що і вона йде у тій колоні, поряд з батьком, знесилена мати сидить у візку, який вони вже не в силі тягти. Навкруги люди, дехто плаче, інші просто дивляться, але мовчать. А вони рухаються з виглядом приречених. Їхні погляди блукають далеко, може, і по всьому життю. Вона так пройнялася чужим горем, що той страх і її почав колотити. Хоче вискочити з тієї колоні, а не може.

— Де ж Льонька? — спохопилася Маруся, та кинула очима по хаті.

— У сусідського Ванька, — здивувався батько, придивляючись до неї, бо останнім часом відчував: з нею щось діється. — Сходи та й забери, — хотілося йому, щоб вона менше слухала про страхіття війни. — А ти ночуй ще, Михайле, потім порадимося, як далі бути. Може, піти до влади та розказати всю правду, бо чоловік з органів і тут за всіма слідкує. Гнав скотину, а її немає — нескладно виходить. Тим більше, що приходили вже пастухи чи гінці, як їх там назвати. То про скотину тут більше знають, ніж ти. Розказували, як із Правобережжя зігнали до Дніпра силу-силенну всього, а німець уже бомбив і наступав. Як гінці додому до своїх сімей повтікали. Що їм було робити, коли всі мости і переправи військами зайняті? Загнали скотину у воду — пливи з Богом, добирайся сама. Частина випливла, а частина загинула, бо понад берегом та в заплавах так і колихалася на воді, скільки було й видно. А на Лівобережжі до самої Полтави корови, коні, телиці й жереб-

ці, вівці і свині паслися на луках та на полях. Частину партизани з'їли, частину люди виловили для себе, багато загинуло від бомб, коли київський котел розбивали, а інші німцям дісталися. То ти ж, Михайле, про те не знаєш? І чому б ту свою страшну правду не розказати? Тут же не німці.

— А чи повірять? Коли й так, то приберуть мене як свідка. Приберуть, щоб нікому такого не розказував. Хіба раніше не так робили?

— Думаю, вони все те знають, просто людям не говорять. Та й чого тебе прибирати? Ти ж про німців розказуватимеш, а не про своїх. На нас можеш покластися, ми і пари з уст не випустимо, — запевнив дід Іван.

— Треба й нам піти, заступитися за нього! — втрутилася Маруся, збираючись виходити з хати.

— Іди вже, — махнула мати рукою. — Тут ми нічим не допоможемо, тільки біду ще й на себе накличемо. Нехай він сам, а там як Бог дасть. То як же все те було? Толком розкажи, Михайле! — попросила вона.

— З усіх вулиць сходилися люди до Бабиного Яру. На першій заставі перевіряли документи й пропускали далі. На другій — відбирали речі, гроші та коштовності. А вже на третій — наказували роздягатися до голого тіла. Отут і зчинилася паніка, бо смертю запахло. Рідні намагалися прощатися, а їх прикладом у спину. Потім усіх розстрілювали й скидали на дно яру. Два дні строчили кулемети, я сам чув.

— Боже ж ти милосердний! — сплеснула вона руками. — Якого дня, Михайле?

— 29 вересня — сімдесят тисяч живого люду, ще й наступного не менше. Скільки ж було там дітей!.. Не перелічити, — знову закрив обличчя руками.

— А кого поранило? Не може бути, щоб усіх на смерть? — подала Маруся свій переляканий голосок, затримавшись на порозі.

— Тих теж туди. Кажали: ще довго земля стогнала і двигтіла, — ледве чули від нього ті слова. — І в Харкові, і в Дніпропетровську, інших містах, у маленьких також винищували євреїв. Цигани теж не прийшлися німцям до душі, бо, кочуючи, партизанам могли прислужитися, повідати ненароком: що і де відбувається. Тому й вони не мали права на життя, — додав, що чув по дорозі на схід.

— Боже милосердний! — дід Іван перехрестився, шукаючи по хаті маленьку іконку, що взяли з дому.

Наступного дня їхній гість Михайло, поснідавши та попрощавшись, пішов до керівництва. Більше вони його не бачили. Маруся довго гадала, де ж він є, — у госпіталі чи в депортації ще далі на схід. Дорікала інколи батькам, що побоялися переховувати в себе, як вона пропонувала.

— У тебе ще мало життєвого досвіду, — зробила такий висновок мати. — І дай Боже, щоб ти не потрапляла в такі ситуації, з яких немає жодного виходу.

Марусі тоді здавалося, що так не може бути. Не розуміла й того, чому батьки всього бояться, за це навіть подумки трохи зневажати їх стала. А потім знову спливали в пам'яті материні спогади. У голові все перемішалося, ніби й вона потрапила в лабіринт, де багато доріг та провулків, але наперед знає: куди не йди — не вибратися. З тих пір більше ставала мовчазною і могла сидіти вечорами, ні з ким не розмовляючи.

Та щодня сходило сонце, проганяючи ніч, минали дні, тижні, місяці... Навіть у часи війни життя не стояло на місці, в евакуації також. Пізньої осені сорок другого року в їхнє село Шенталь прибула велика група дітей шкільного віку. Говорили, що вони зі столиці, а де були до цих пір, — нікому невідомо. «Хтось вирішив, що в нас — безпечне місце», — сказав так голова їхнього тепер радгоспу «Шлях до комунізму». Думали-гадали де їх розмістити, а потім перегородили де-

кілька класів у школі й поставили там тапчани. Це було не просто, бо в той час і гвіздка не було де взяти. З перших днів стали жаліти їх більше, ніж своїх, і ніколи не думали, що та жалість боком вийде. А біда не забарилася, діти виявилися вередливими та розбалуваними столицею, вони ніяк не хотіли привчатися до «зручностей у дворі», і по нужді справлялися прямо в класах. Одна прибиральниця ніяк не могла справитися, тому впрягтися в таку морально непосильну роботу доводилося і вчителям. Боролися з тим усім колективом, намагаючись приховати від начальства, а дітей перевиховати.

— Всі ви вирости з нужником у дворі, — директор зривався на вчителів, — а вони в цивілізованих умовах, то ж краще пояснюйте дітям, як це треба робити, і що іншого виходу немає, — він уже сам не спав ночами, відчуваючи, що з цього вийде велика проблема.

Та з часом школа провонялася нечистотами, і в ній стояв такий сморід, що декого навіть нудило. Тепер вона нагадувала не школу, а громадську вбиральню тих часів. Учителів змусили чергувати вночі та вчасно прибирати. І без того несолодке життя стало зовсім нестерпним.

Зібрався одного дня партком на своє засідання, на якому вчителі стояли, мов головні винуватці. Голова кричав:

— Усіх посадять, а тебе, Марусю, першою, ти відповідальна за санітарний стан, а епідемія в будь-який день може спалахнути!

— То що нам робити? Поки не було тих столичних діточок, усе було нормально! — мало не плакала вона.

— Все слышали, что она говорит о детях столичного пролетариата? А каким тоном?! — зарепетував той, що колись «наліво» та «направо» командував, тепер про нього говорили: він з органів, таких треба обійти десятою дорогою. — Да если хоть один волос упадет с чьей-то головы, нам тут всем несдобровать! — аж присідав від крику.

— Я нічого такого не сказала, — налякано виправдовувалася вона.

— Намекала! Мы что, глухие, по-твоему? — кричав на неї вже як на ворога народу.

Маруся, пригадавши материні розповіді, стояла мовчки. «Невже з цього можна завести справу?» — закрутилося таке на думці. Коли кожен із членів парткому мав висловити свою думку, нагадуючи при тому велику зграю здичавілих собак, котрі напали на слабкого перехожого, вона вже уявляла себе на зоні серед злочинців. Усі в чорному та сірому, а вона знов у своєму блакитному платті — випраному й заштопаному. Чомусь така картина постала перед її очима. І те чорно-сіре коло навколо неї звужувалося, вона вже бачила їхні брудні руки, перекошені обличчя, що пожирають її очима.

— Ти чуєш нас, Марусю? — повторив голова перед тим, як винести їй догану. — Останній раз питаємо: чи визнаєш себе винною?

— У чому?! Немає моєї вини! — відповіла твердо, мов їй дійсно засуджували. — І чому все на мене звалили? Он нас скільки тут знаходиться, — ще й обвела кабінет рукою, мов на своєму відкритому урці.

— Она на нас хочет все переложить! — аж захлинався від крику чоловік із органів. — Так и запишите в протокол!

Повертаючись після зборів додому, вона гірко плакала на темній холодній вулиці, оглядаючись назад, бо їй здавалося, що та зграя, залишившись голодною, все одно стане наздоганяти. Тому, ще раз все пригадавши та визначивши інтуїтивно найголовнішого заводія цієї справи, вирішила не відкладати на завтра й пішла до нього поговорити один на один. Кабінет був на замку, хоча в інші дні він засиджувався там допізна. Подумавши з хвилину та не знайшовши іншого виходу, попрямувала до того Миколи Петровича до-

дому. Такі люди не люблять говорити на серйозні теми на вулиці, тому не відмовилася від запрошення зайти до хати.

— Вибачте, не подумавши, сказала, — одразу йому з порога. — Розумію, вчительці так не личить, але тут особливий випадок, — крутила руками гудзики на пальто та підбирала слова, хоча й зараз була впевнена — вона зовсім ні в чому не винна.

— Неужели? У тебе тех случаев, знаешь, сколько было? — мов стріляв він словами своєю російською. — По тебе тюрьма давно плачет. Тоже мне — интеллигенция хохляцкая! — курив цигарку та ходив туди-сюди у своїй теплій хаті, без кінця зиркаючи на неї злими очима. — Хотя смогу замолвить за тебя словечко, — враз спинився та уп'явся поглядом у її обличчя, щось розмірковуючи, поки не почав блукати своїми маленькими, мов шурячими, очима по її тілу. — Репутацией буду рисковать, но попробую, — завершив твердо, ніби прийнявши якесь рішення.

— Будь ласка, — попросилася Маруся, як можна лагідніше, все поправляючи своє стареньке пальтечко, під яким від нервового напруження тремтіло її молодече тіло.

Він мовчав, пихкаючи димом, інколи кидав на неї болючими колючками з очей, у яких, здавалося, народжувався страшенний біс, який вип'є всю її кров. Маруся, налякавшись тієї паузи, а ще більше його наскрізь пронизуючого погляду, стояла мов вкопана, і лише кліпала своїми довгими віями.

— Раздевайся, — враз наказав по-військовому, спинившись близько та ткнувши пальцем їй у груди. — Сама, давай добровольно. Чего прикидываешься? — облапав її ззаду, важко сопучи при тому. — Казаки — они гордые. Все о тебе знаю. Или ты сейчас... или завтра в Сибирь на лесоповал! Там тоже будешь это делать, только не с культурным человеком, а со зверьем. Поняла? — процідив крізь зуби на саме вухо.

Перелякана Маруся, мов під гіпнозом, почала розстібати гудзики свого пальта, не розуміючи, що діє. А він, не витримавши, зірвав його з плечей і кинув на долівку. Далі все було так швидко і немов не з нею — погасла лампа, і він повалив її прямо на місці. Мов зголоднілий дикун, шматував одержу, кусав її губи, груди, стогнав, задовольняючи свою хіть...

— Купишь себе новое платье, — сунув після всього у її кишеню пригоршню зім'ятих грошей, а сам старанно вичищав замазане об долівку галіфе, ніби нічого й не сталося. — Завтра в это же время. И чтобы ни одна душа не знала, а то я сам тебя... — приставив наган до її живота. — Пошла! — вказав на двері. — Тоже мне — казаки!.. — зареготав на всю хату, мов божевільний.

Здавалося, не своїми ногами бігла Маруся додому. Тіло так трясла лихоманка, що й не крикнути. Та вона і не збиралася, їй треба було мовчати. Як не тримала себе, а сльози не переставали текти, та навіть вони не могли загасити той біль і образу, яка, мов вогонь, пекла її душу. І десь із самої середини вперше за все її життя піднімалася страшна помста, швидко перетворювалася на велику силу і ладна була трясти свого кривдника за петельки, бити до смерті чим завгодно, аби тільки він корчився в муках і просив про помилування. Та й тоді, мабуть, не помилувала б. Забігши у свій двір, спинилася передихнути, прийти до тями, щоб батьки не здогадалися, а потім потихеньку відчинила двері. Перед нею з'явилася мати, ніби тут і стояла весь вечір.

— Ти де була так довго? — спитала, бо навіть у темряві їй здалося: щось не так. Не дочекавшись відповіді, зайшла до хати і почала запалювати каганець.

— Не треба, мамо, — загасила Маруся своєю рукою.

— А плаття ?.. — мало не знепритомніла ненька.

— Вовки напали, то я через паркани від них лізла. Кажуть, із Європи всі сюди позбігалися, бо там війна, а вони злі та голодні. Вчитель математики вчора серед білого дня заколов одного у своєму дворі, то у вовка й подушечок на лапах не було, — шепотіла, прикриваючи рукою свої покусані губи. — Стерлися за дорогу, точно — здалеку добирався. Треба хлів нам краще зачиняти, бо ... — ладна була й далі говорити любу нісенітницю, тільки б нічого не запідозрили мати з батьком.

— Досить тобі, верзеш бозна що. Спати йди, завтра докажеш, — сумно промовивши, мати зашелестіла одягом у темряві, бо часто лягали не роздягаючись. — Твій Борис листа батькові прислав. Під Москвою чи воює, чи співає, — сказала вже з ліжка.

— Невже? — схопилася Маруся. — Хто йому адресу дав?

— Не ми, правду тобі кажу. Може, родич його — Юрко, якого вже звідси в армію забрали. Вибачається, каже: дурний був. Просить написати, яким став його син. Ти ж пам'ятаєш, як він його любив?

— Любив він... А про мене, мабуть, ні слова?

— Не згадує. А ти, бач, жалкуєш. Думаю, що нагулявся та назад хоче. То ти напишеш йому, Марусю?

— Ні.

— Значить, досі любиш... А коли його вб'ють? Він же на передовій.

— Все одно не напишу.

— Так не по-Божому, доню.

— А він зі мною по-Божому? Зі мною всі не по-Божому! — заридала гірко. — Та йому все одно, Богу вашому. Він нічого не бачить, — сховала обличчя в подушку, тільки плечі здригалися.

— Кожному — по його молитвах, — вирвалося з материних уст.

Маруся підняла голову і, мабуть, придивлялася до неньки, думаючи над її словами. А мати теж шукала її очима, намагаючись зрозуміти, що з нею коїться. Все ж, упіймавши в тій напівтемряві погляд дочки, аж здригнулася, відчувши, як обливається гнівом її молода душа.

Довго не спали цієї ночі, то мати важко зітхне, то батько захропе, то Льонька схопиться та щось пробурмоче.

— Тату, — обізвалася Маруся, коли ще тільки почало сірїти, — я не передумала. Якщо тарантас мені не зробите, то я і без нього піду.

— В Україну? — схопився батько одразу, ніби давно вже не спав. — Здуріла дівка! Чи ти забула, як нас попереджали? Самовільно виїжджати забороняється, хто порушить наказ, той піде під суд, — повторив усім знайоме. — Я думав, то ти згарячу про це говорила. Може, якось владнається, все ж тут робота, яка тобі до душі.

— Не могу більше. На каторгу перетворилася моя робота. Скільки сил витратила, щоб спинити те свинство, яке діточки столичні зробили, та марно. На парткомі слухати нічого не захотіли, бо кожен боїться взяти на себе таку сміливість — сказати вищому начальству правду. На всякий випадок стрілочників накажуть, як ви, тату, казали. — Чиї ж вони є, цікаво б знати, що такі розбалувані? Сиріт так не балують. Та й саме життя теж нестерпним стало. На роботу сьогодні підемо не ївши, і малому нема чого залишити, навіть шматочка хліба. Все, що дали на трудодні, давно з'їли.

— А вони гайки все закручують, — додав і батько, важко зітхнувши. — Треба було вдома сидіти. Що людям, — те б і нам. Ти сама нас підбурила. А воно мабуть що в окупації, що в евакуації, — різниця невелика. Та ще така ситуація вийшла...

— І що воно далі буде? — обізвалася мати, схрестивши руки на грудях. — Дійсно, до епідемії два кроки.

— Мене посадять, — ледь чутно Марусин голос.

— Думаєш від біди втечеш? — спитав батько після довгої паузи.

— Втечу, я все обдумала, карту вивчила досконало, — говорила вже твердо, ніби одразу оживши. — І не помру, швидше б тільки наша Чита отелилася.

— Ще рано. Треба теплих ночей діждатися, простудитесь у дорозі. А тарантас через три дні вже буде готовий, — повідомив батько. — Тільки спочатку мені обіцяну виставу показати людям треба, бо хто знає, що після того станеться.

— Що, що... Чмир з органів шукатиме, — прошипіла зі злом завжди лагідна та розсудлива мати. — Він ще у вагоні їв її своїм поглядом, я все бачила. То за талію в гущі візьметься, то до грудей ненароком притулиться. Кобель, одним словом. А я все Бога молила, щоб нічого не трапилося, вона молода, ще не розуміє всього, то засміється йому в обличчя, то з-під лоба гляне, а моя душечка тремтить. Чуло моє серце: і з верблюдами — його робота. Хай його Бог покарає, Чмиря того. Недаром люди так його прозвали.

— Ось зачекайте, у страху очі великі — заперечив батько.

— Про страх він каже... А то ти знаєш: як важко красивій жінці на світі жити? Чмирі отакі не дадуть, а їх скрізь повно. Роби тарантас швидше, бо, дійсно, як би чого не сталося... — гримнула на діда, бо не могла розказати всього, що знала й відчувала.

— Льоньку з собою візьму, боюся тут залишати, — знову ледь чутно Марусин голос.

— П'ять годочків, а ти його в таку дорогу!.. — затремтів материн голос. — Не віддам дитину! — закричала по хвилі.

— Та цить, ти! — батько намагався покласти край паніці. — Що йому? Сів на воза — та й поїхав, — розмірковував уголос. — А коли дитиною шантажувати будуть? Ти про це по-

думала? Хто ж знає, як діло поверне? Чи заберуть та в дит-будинок кудись... – затих, так і не доказавши до кінця.

– От біда, так біда. Не шукай її, кажуть люди, вона сама тебе знайде, – горювала мати, одягаючись до корови.

Щоб не кидати підозру на старих батьків, Маруся з сином переїхали зі своєї маленької хати на чотирьох чоловік до подруги в більш просторий будинок. Такий переїзд не викликав ні в кого підозри. А вона й далі вивчала всі карти та атласи, визначаючи найкоротший маршрут майбутньої подорожі, щоб потім не збитися з дороги. Пригадувала: як, приїхавши сюди, вибрала корову, тоді й гадки не мала, що прийдеться використовувати її не за призначенням. Вибрала красиву, коричневої масті та маленького зросту. Хто знає, як до неї німці – колишні господарі – зверталися, а вона назвала її Читою. Зараз вагалася: чи по силі буде цій крихітці дійти до рідної Полтавщини, дотягти візок із речами та довести їх із Льонькою? Поглянувши на себе, вирішила: зможе, бо була дуже худенькою, а її Льонька, здавалося, важив трохи більше пуда.

Це був той час, коли всі в Шенталі боролися за виживання. Готового печеного хліба не було. А борошно видавали на трудодні в мізерній кількості, видно, начальство вважало, що все одно вкрадуть. За вкрадене керівництво не лаятиме, а за завищений трудодень могли і з роботи вигнати, з партії виключити, а то й під суд віддати. Так міркували всі, навіть ті, хто не вмів красти, але й таких голод змусив навчитися.

Цієї весни в Шенталь приїхала тітка Надя – їхня родичка – учасниця фінської війни, лейтенант. Їй вдалося влаштувати переведення у військовий госпіталь, який розміщався в цьому селі. З собою привезла трирічну доньку Нелю. А ще шокуючі новини: у середині серпня зірвано їхню гордість – Дніпрогес з його працівниками, з військо-

вою технікою, яка рухалася по греблі через Дніпро, з військом, що відходило на лівий берег. Від того страшного вибуху неймовірно висока хвиля води покотилася заплавою річки, заливаючи все на своєму шляху: десятки тисяч тонн харчових продуктів, десятки суден, військові частини, що стояли на позиціях до самого Нікополя, десятки тисяч червоноармійців з артилерією і багато скотини, яку зігнали на лівий берег із Правобережжя. Звісно, в таке повірити важко було, дід Іван зі своєю бабусею теж не могли повірити, але їхня родичка Надя впевнено стояла на своєму.

— Невдовзі керівників Дніпрогесу, які спішно втекли за Волгу, повернули назад, і вони майже до приходу німців знаходилися в Запоріжжі, запевняючи, що то була диверсія, а вони місто ніколи не здадуть ворогові, — принесла почуте від своїх поранених іншим разом.

— Якби таке не від Наді почув, ніколи б не повірив, — довго пригадував дід Іван ту розповідь. — І в Києві зривали не тільки будинки, а й заводи. То куди ж Марусю відправляти? Чорна наша Україна, вся чорна, — горював щовечора.

— Не ходи, доню! — не раз умовляла її мати. — Біда буде! Загинете по дорозі, а ми й кісточки ваші не знайдемо, — не переставала умовляти.

Але Маруся й слухати не хотіла, бо знову її кликали в ту теплу хату. Поверталася, як і першого вечора, в розірваному одязі та блювала до півночі, намагаючись відмитися й забути про все, хоч до ранку. Вона ненавиділа себе, а ще більше Бориса, вважаючи його винним у всіх її тяжких гріхах. Вдома всі були похмурі і майже не говорили. Лише Льоні, який усе одно тут був частіше, ніж з матір'ю, з троюрідною сестрою стало веселіше. Поки бабуся зранку розпалювала піч, вони залазили в чавунні казани. Надворі зима лютує, а в них у кожного свій казан. Сидять там та гріються, поки не почне припікати. Бабуся дасть їм по грудочці сіро-

го, мов земля, тіста, вони приліплять його до казана і чекають, коли ті перепічки спечуться та відпадуть. Не вистачало терпіння, тому завжди з'їдали їх напівсирими. Інколи тітка Надя приносила з госпіталю огризки білого хліба після поранених, і діти смакували ними якомога довше.

Забули люди про свята, про гостей, уже давно їхній поріг ніхто, крім своїх, не переступав. Та одного дня до них постукав якийсь солдат. Дідусь виглянув у вікно і пішов відчиняти двері. Заметушилася налякана бабуся, думаючи, що вже прислали по Марусю. А він зайшов та вклонився низько.

— Чи можна у вас води напитися? — спитав з порога.

— Чому води, давай тебе чаєм пригощу, — запропонувала вона, уважно придивляючись до гостя. — Звідки будеш? — спитала вже сміливіше, бо здався він їй добрим, тож не міг прийти з поганими новинами.

— З госпіталю, — відповів немолодий солдат. — Під Сталінградом поранило, але вже минулося. Тепер можна сказати: пощастило ще раз попасти в Шенталь, — а сам усе крутить головою, поглядаючи то на стіни, то на меблі.

— Ти колись тут був чи що? — здивувався дідусь, який до цього сидів мовчки.

— По сусідству, — сказав солдат і потупив свої очі.

— То ти з німців, яких вивезли? — аж підвівся Іван від такої несподіванки, придивляючись до гостя ще уважніше.

Той не відповів, лише кивнув головою та витер долонею своє обличчя, ніби його в жар кинуло.

— Сідай, — показав йому на стілець. — Може, тоді розтолкуєш, чоловіче добрий: звідки тут німці на поселенні взялися?

— Так вони ще на початку сімнадцятого століття при царіці Катерині II сюди приїхали, — зрадів солдат, що не виганяють із хати. — Вона землі давала, пільгами заманювала, а вони

кращого життя шукали, бо тікали від війни та від релігійних переслідувань. Тоді Прусія з Францією вже сім років як воювала, так наші діди розказували. От і приїхали щастя шукати.

— Чому ж тепер, на початку війни, переселили? Що думаєш? Змова то була з Німеччиною? — поглядав дід з-під лоба. — Диверсантів на парашутах прийняли та сховали. Диму без вогню не буває, чоловіче! І вибухи в Поволжі хтось готував, а інші мовчали, тобто приховували ворогів радянського народу. Це я вже тут таке почув від казахів, — зізнався врешті.

— Чого ти до чоловіка прискіпався? — бурчала на діда здивована бабуся. — Чи він за всіх в отвіті? — сама пригощала гостя морковним чаєм, шматочком перепічки та солодкою травою замість цукру, яка звалася гілкою солоду.

— Неправда. Не було поміж нас ні диверсантів, ні шпигунів, — твердо сказав солдат, відсунувши кухля з гарячим напоєм, аромат від якого розійшовся по всій хаті. — Ми ж, як усі, були радянськими людьми. Тут народилися, Радянський Союз — наша Батьківщина. Жили непогано. Правда, у тридцятих і тут розкуркулювали та в колгоспи заганяли. Але де того не було...

— Е-е-е! Не те ти кажеш, хлопче. Не те... Читав я ваше привітання до 60-річчя Сталіна, яке друкували газети в тридцять дев'ятому році. Ви тоді обіцяли перетворити Поволжя у зразкову республіку, — нагадав дід. — І що? Передумали?

— Та ні, з чого ви взяли? Так і було б. У нас найвища продуктивність праці була на весь Радянський Союз. Тільки не прийшлося перетворювати, в серпні сорок першого вже виселили, щоб не сталося кровопролиття, так в указі написали. Всі люди розгубилися, бо все зрозуміли. Хоча до останнього вірили владі, і навіть вірили, що на хороші землі переселять та ще державну допомогу дадуть, як і обіцяли. А їх — у Північний Казахстан, Сибір, Красноярський край...

Я своїх і досі не знайшов, — знову витер обличчя долонею та по стінах зиркнув. — А за що? Мирно жили і добре трудилися.

— То ти в цій хаті жив, чи що? — здогадалася бабуся. — Тому й прийшов на самий край села? Вгадала? — питала, ніби прочитавши його думки.

— Поряд, — знову неправду сказав солдат і пішов до порога, ще раз оглянувши все навколо, ніби прощався.

— Надію Федорівну не знаєш? — спитала вона, відчувуючи, що якимось чином вони прощаються, хоч і незнайомі люди. — Фельдшером у госпіталі працює. Привіт передавай, то родичка наша, — знайшла, що сказати на останок, аби згладити ситуацію, яку створив він сам та її дід.

— Знаю, лікувала й мене, — зрадів солдат. — Мабуть, зовсім вдома не буває, весь час біля поранених. Дістається їм. Одним тільки краще — не стріляють, — розповідав, радіючи, що ще затримався тут на хвилину.

Видно було: не хочеться йому залишати цю хату. Але, застібнувши свою зім'яту шинелю та опустивши вуха шапки, пішов у двір. Йдучи до воріт, усе витирав обличчя рукавом.

— Плаче, — кліпала й бабуся віями, проводжаючи очима до самої хвіртки. — Плаче бідолашний, точно жив у цій хаті, а потрапивши в госпіталь, не міг не зайти, — зітхнула важко та повернулася до діда. — Диму без вогню не буває, хлопче! Приховували ворогів народу! — стала перекиривляти його. — Для чого ти завів про такі дурниці? Чи ти сьогодні сказився, чи з неба звалився? — лаяла, не зрозумівши дідової витівки.

— Нехай простить, то я навмисне. Думав, може, підіслали кого, щоб і нас виселити, раз Маруся наша там у чорному списку.

— А чоловік подумає, що всі ми однакові.

— Нічого, як поговорили — так і поговорили, не бігти ж мені за ним слідом, — завершив дід свою розмову.

— А як покличу його назад, то скажеш по правді? — підійшла до дверей та взялася за клямку.

— Ні, він уже не почує, нехай собі йде. А ти так спішиш дочки своєї позбутися?

— Та соромно мені, — скривилася і знову ображено поглянула на діда. — Господи! — перехрестилася. — Чи доживу до того, коли можна буде з людьми нормально говорити, та не оглядатися щоразу. Невже так завжди буде?

— Цить, розпустила нюні. І без того на душі моторошно, — заморгав дід вологими очима. — Тільки не надумай розказати комусь.

Усе ж бабуся не стрималася і розповіла сусідці про гостя — німця, який жив колись у їхній хаті. А згодом її вже переказував мало не весь Шенталь, звичайно, без дідових міркувань. Коли вже мало не дійшло до діда, вона схаменулася і всім почала говорити, що то неправда:

— Ніякого солдата в нас не було, — стояла на своєму. — І придумують таке? Кругом війна, а вони й зараз поговорити охочі, — повторювала кожному, такому візиту могли надати зовсім іншого значення, адже той солдат усе ж таки був німцем, хоч і радянським. «Його спочатку звинуватили у змові, а потім забрали захищати свою Батьківщину від своїх по крові. І хто в тому розбереться? Жорстоко розправилися!» — не раз роздумував над тим дідусь. Шкода і йому було того німця. Але дивувався й іншому — чужа біда не тримається довго в серці, тим більше зараз, у часи війни. «Мабуть, кожному своє, — промайне, було, така думка. — Бачив і я різне. Дісталось і мені. Правда, ще й зараз дістається. Живеш однією надією», — завершить, було, свої роздуми, для яких знаходив усього декілька хвилин перед сном.

Діждалися і того дня, коли він гордо доповів начальству: «Завдання виконане». Після чого на парканах Шенталя з'явилися афіші, що в корівнику третьої бригади відбудеться прем'єра вистави. В кінці додавалося: вхід безкоштовний. Цей жарт розуміли всі, бо грошей у людей зовсім не було. Щоб надати корівнику театрального вигляду, побілили стіни, почистили підлогу і застелили її соломою. Із підручних матеріалів зробили лавки. Незважаючи на велику скруту, на прем'єру зібрався весь колгосп, прийшли навіть місцеві казахи, які до цього й поняття не мали, що таке вистава. Головними героями були отаман Зелений і отаманша Маруся в чоловічому галіфе. Він усе ходив по сцені, тягнучи по долівці непомірно довгу шаблю, і час від часу перехиляв чарку горілки. А Маруся, сидячи у кріслі з гітарою в руках, надривно співала популярний романс «Позаростали стежки-дорожки, где проходили милого ножки...» Як на те нещастя, у середині тієї сцени в залі роздався неймовірний гуркіт. Усім здалося, що впала стеля. На роздуми не було часу, і, як завжди буває в таких випадках, люди кинулися до воріт, наступаючи навіть на дітей, що сиділи перед самою авансценою. Піднявся страшенний крик, але ні лайки, ні бійки не сталося. Декілька версій проскочило в кожній голові, адже країна знаходилася в стані війни, скрізь нишпорили шпигуни та диверсанти, врешті, і німці могли прорвати фронт або з далекобійної зброї «Великої Берти» влучити в їхній корівник. Та коли всі заспокоїлися, почувся басистий голос Івана: «Я ж тобі казав, що не витримає». Тепер усі поглянули назад і побачили, що завалилася «галерка», змайстрована з металевих діжок і двох драбин, одна з яких, не витримавши навантаження, тріснула. Через деякий час усе стихло, і дехто знову хотів змостити галерку, але, переживши такий стрес, люди більше не дозволили. Та й після того, ніхто не пішов додому. «Галерниками» з тих пір про-

звали тих, хто стояв, де тільки можна було до самого кінця. «Віддушина», як казали партійці, справді, вдалася, і вони її довго не могли забути.

Пам'ятали про це і в їхній сім'ї, але недовго, бо вже наступного дня все було готовим до від'їзду Марусі. Дідусь не підвів — візок був невеликий (два метри у довжину і один у ширину) і до того ж легкий у ході, тому добре йшов накатом. У спеціально збитий ящик він склав необхідний у дорозі інструмент: молоток, сокиру, моток проволоки, мотузку та все інше. Було там і декілька квачів для відлякування вовків. Необхідно було тільки просочити їх відпрацьованим машинним маслом — і засіб для оборони готовий.

Уже більше року багато хто ходив уночі на полювання, щоб зняти напругу в селі та заодно заробити обіцяну премію. За вбитого вовка давали кілограм борошна, дві пари шкарпеток та брусок мила. Сюди, дійсно, позбігалися, здавалося, усі вовки з європейської частини Союзу, де все горіло й гуркотіло. Худі, змучені та надзвичайно злі, вони великими зграями блукали вночі довкола сіл, а то навіть і серед білого дня вривалися на вулиці, заскакували у двори, нападали на худобу. Нападали й на людей, особливо в степу. Поїхали люди за сіном чи соломою, а тут буран настиг — збилися з дороги, після того вже нікому невідомо, де їх підстерegli голодні хижаки.

Та Марусю не лякали навіть такі новини. Із старого хомута та шматка транспортерної стрічки від комбайна вона пошила шлею для Чити, а з солдатських ременів — віжки. Залишалося тільки привчити корову тягти візок. Тепер, радіючи, що була крайня хата, у них щоночі були прогулянки в поле. Одного вечора зверху на ящик дід поклав пухову перину та теплу ковдру, ще й обв'язав клейонкою, щоб не промгло. У висоту це все було не більше одного метра. Малий Льонька бігав навколо візка та все придивлявся, поки не заплакав.

— Для кулемета зовсім місця не лишилося, — розмазував свої сльози брудними рученятами.

Усі були зайняті своїми справами, лише дід спинився біля онука, пригадавши, як майструючи візок, одного разу сказав:

— Це буде будьонівська тачанка.

— А де ж ми візьмемо кулемет? — спитав тоді Льонька.

— Та де, зараз вони валяються просто на дорозі, треба тільки трохи пошукати, — відповів малому.

— А як його шукати? А як стріляти? — не вгавав онук пізніше.

Тоді й вирішили: не пускати Льоньку на вулицю.

— Похвалиться хлопцям, ті розкажуть своїм батькам, а вони ще прибавлять до всього того. І піде по селу чутка, що дід Іван тайкома від усіх майструє бойову колісницю, ще й ховає у хліву кулемет. Дивіться за ним, щоб діло не зірвалося, — просила батьків Маруся, — мені тоді залишиться тільки петлю на шию накинути.

Сказавши таке згарячу, сама налякалася, а піймавши батьків пильний погляд, одразу перейшла на іншу розмову, боячись його запитань, бо й досі не розповіла йому про свою головну причину.

Батько, дізнавшись про те давно, різне міркував, хотів навіть убити того секретного горе-вояку. Але, розуміючи, що тоді пропаде вся його родина, геть облишив ту затію. Доробляв візок та щодня розповідав онукові: скільки вовків ходило по вулиці, на кого нападали та чию собаку з'їли. Маруся все частіше наполягала та підганяла, а він усе відтягував, бо чим далі, тим дорога здавалася йому все більш небезпечною.

— Ось і прийшов, Льоню, наш довгожданий час, — сказала вона синові одного вечора. — Завтра вранці ми з тобою вирушаємо в дорогу.

– На дідовому візку? – стрепенулося радісно мале, аж оченята заблищали. – З Читою? – кинулося матері на шию та міцно обняло її руками на radoшах. – А кулетет для тачанки? – зморщило носа та поглянуло на діда.

– По дорозі шукатимеш, – махнув той рукою та потупив очі, які, здалося, теж заблищали та тільки не від радості.

Наступного дня, коли ще навіть у небі не зародився ранок, Льонька з мамою вже були на ногах. Маруся поспіхом розчісувала своє красиве волосся, заплела його в одну косу, виклала навколо голови, пригладила свою зачіску ще й обома руками, ніби збиралася на якісь урочистості. Швиденько одягла сина, який, зрадівши, що не проспав, одразу схопився і був слухняним, як ніколи. Бабуся цього ранку, від безсоння та переживань, була майже не при пам'яті. Вона мовчки метушилася по хаті та поглядала на них крізь сльози. Завжди акуратно закручене у сивий клубок її волосся сьогодні розтріпалося, але вона не звертала на те уваги. Все намагалася щось сказати, та як тільки з вуст виривалися перші звуки, ще сильніше здригалися її плечі, і вона знову замовкала, ховаючи обличчя на Марусиних грудях, мов дитина. Дід був внутрішньо зібраний як ніколи, хоча теж погано спав. Багато чого пригадалося цієї ночі. У молоді літа мріяв про одне, а прожив зовсім інше життя, яке його зігнуло, стулило рота, привчило мовчати, вірніше – завжди відчувати, про що можна говорити, а про що – лише думати. Не раз за життя проклинав у собі того раба, яким став, а в іншу хвилину радів, що живий, бо бажання жити завжди перемагало. Цього ранку тримав зовнішній спокій ще й гримав іноді на дружину. У півголосу давав останні настанови, і лише руки, які він час від часу незвично складав у кулак та притискав до грудей, видавали його внутрішню колотнечу. Дуже шкодував, що підтримав раніше дочку і пообіцяв їй допомогти. «Якби знайшов інший вихід – ніко-

ли б на таке не погодився», — не один раз лягав з такою думкою і просинався. А ще вважав: це його гріх, станеться щось із ними в дорозі — ніколи собі не простить. Легше було вбити гвалтівника і самому лягти в домовину, ніж терпіти таку наругу та душевні муки. Ненавидів себе, однак, дивлячись на дочку, радів її рішучості. Раніше пишався тим, що до неї перейшов весь його характер, а зараз здавалася вона йому святим створінням, якому сам Бог дає сили, ще й покаже дорогу з безвиході.

Маруся цього ранку була радісною: ні страху, ні найменшої тіні хвилювання не знайти на її обличчі, а малий Льонька — веселий, як ніколи. Тому сцена прощання для них не була важкою, на відміну від бабусі та дідуся. «Спаси їх, Господи!» — тільки й чулося від неї. «Бережи їх, Матінко Божа!» — не переставав і він просити про допомогу.

Пора було рушати. Маруся востаннє поглянула на село, яке спокійно спало, на небо, яке тільки-но почало сіріти, і смикнула за налігач. Разом із Читою вони зробили перші кроки. Бабуся вмить поточилася на діда Івана, а він, підтримуючи її, поспішав хрестити і їхній візок, і дорогу, і їх самих. Пройшовши метрів сто, Маруся обернулася назад, відчуваючи, що батько з матір'ю так і стоять посеред вулиці. Було ще темно, але дві постаті вона все ж розгледіла. «Плачуть і далі», — видихнула останній смуток та пішла далі. На душі було неспокійно, але там народжувалася надія, і, як не дивно, — радість. «Тепер би ні за що не повернулася назад, хіба що в кайданах», — подумала про себе. Хотілося якомога швидше втекти від минулого у вільне життя, таким воно здавалося їй у ту мить. Тому все частіше просто тягла свою корівку вперед, уважно придивляючись до дороги. Згодом тішила себе тим, що все йде за їхнім планом — найглухішими вулицями села їм вдалося добратися до Єруслана, а коли

почало світати, ніким не помічені, вони були вже далеко в степу. Льонька спокійно спав у візку, накрившись ковдрою, а вона так і продовжувала йти пішки, бо як тільки знімала з рогів налігач, корова одразу спинялася. Маруся планувала пройти ще трохи, а потім, прилаштувавшись на візку, й собі їхати та відпочивати. Час від часу поглядала на пошиті віжки і гадки не мала, що вони в дорозі їй зовсім не згодяться. «Не змогла привчити до них Читу, але все ще попереду», – тишила себе такими думками. А поглянувши на дрібні кроки корівки, лише посміхнулась, зрозумівши, що їй іти пішки легше, ніж цій невеликій скотині. Інколи знову забігала наперед і тягла корівку за собою, а тій нічого не залишалось, як швидше дибати своїми тонкими ніжками. Невдовзі Мокроус, коли він ще не прокинувся, залишився осторонь від них. Сподівання, що їх ніхто не побачить, зміцніло, та вони все одно поспішали, аби швидше покинути цей район, де їх ще могли наздогнати. Тепер хотілося не просто швидко йти, навіть бігти, тому Маруся часто підганяла Читу, покрикувала на неї, але марно – Чита здивовано поглядала та спотикалася. «Нічого, вже багато шляху здолали», – заспокоювала себе Маруся. А розкривши свою карту, одразу насуплювалася, бо то була лише крихітна частинка. Все ще було попереду – довга дорога і дуже багато пригод. Вона йшла та молила Бога, щоб вони були якомога приємніші.

Першою непередбачуваною пригодою була зустріч Чити з поїздами. І сталася вона якраз там, де до залізниці було рукою подати. Ще тільки гуділа колія, а на корівці вже тремтіла шкіра. Маруся швидко звернула вбік, та далеко відійти не встигла. Обхопивши Читу за шию, намагалася утримати, коли паровоз порівняється з ними. Машиніст за своїми правилами дав довгий гудок, від якого корова рвонула, мов скажена. За ним прогудів другий, після яко-

го, повиснувши на її шиї, Маруся протяглася слідом із десятків метрів.

— Моя рідненька, моя годувальниця, моя красуня, — нашіптувала корові на вухо, аж поки не показався хвіст потяга.

Згодом усе стихло, тільки ненадовго, бо вдалині вже стукали колеса другого потяга, що йшов у зворотному напрямку.

— Бач, такого переляку в тебе вже не було, — раділа, що утримала її цього разу. Згодом корівка радувала ще більше — зовсім перестала звертати на них увагу. Коли й наближався поїзд, Маруся на всяк випадок спиняла свій тарантас, міцніше тримала налігач, але Чита тільки повертала голову в той бік.

— Здається зрозуміла, що то ніякі не чудовиська, а прості ящики на колесах, тобто творіння людських рук. А за своє коротке життя вона не бачила нічого поганого від людей, — пояснила так своєму малому синові.

І вже через декілька днів вони спокійно міряли дорогу вздовж залізниці своїми кроками. Навіть коли від голосного довгого гудка стрепенеться, було, Марусине тіло, Чита спокійно киває головою і продовжує свою дорогу. Поїзди зустрічалися часто, поспішаючи то в один, то в другий бік, та жоден не проїхав, щоб не включити свої два довгих гудки.

— То вони попереджають про себе, щоб ніхто не вискочив на колію, — знову розказує мати синові, який у дорозі дорослішав прямо на очах. — Заодно вітаються з нами, бо серед цього степу не так часто можна зустріти подорожніх, а такі, як ми, — і взагалі не траплялися на їхньому шляху. Бачиш: машиністи та їхні помічники аж повисовувалися у свої вузенькі віконця і махають нам картузами.

— Так то вони раді чи сміються з нас? — перепитувало хлоп'я, наслуховавшись материних розповідей.

Маруся й сама замислилася над тим, бо і їй було цікаво знати: чи дивуються, з якою настирливістю вони повзуть до фронту, чи просто придивляються та поважають за те, що, нікого не боячись, ідуть собі степом у своїх справах. Аби тільки не думали, що ми шпигуни чи диверсанти, та не доповіли начальству на станції чи таким, як наш секретний горе-вояка, як його прозвав батько. Тоді все пропало, тоді не оминати в'язниці та сибірського лісоповалу. Тому вона ніяк не могла звикнути до поїздів, яким так раділа на початку, думаючи: все ж таки — живі люди. Зараз тільки зачує потяг, як знову сколихне той страх її душу. Помахає їм рукою чи хустиною, а сама подумає: йде собі жінка у своїх справах та дитя з речами на маленькому візку везе. Прямує до рідних від злої свекрухи, де життя стало нестерпним. Був би чоловік — інша справа, але на фронті він. Вона давно придумала таку байку. Та якими б думками себе не тішила, все одно пильно дивилася вперед та часто оглядалася назад, бо все ж не вірилося, що ніхто не зацікавився такими мандрівниками.

Ночувати в степу боялася, а відстань між селами була великою, і її не могли подолати за один день. Згодом знайшли вихід — заходили в ті села, що були осторонь від дороги, їх не було на карті, але про них розповідали люди. Десь на півдорозі до Саратова все-таки їм довелося пізнати, що таке нічний степ...

Коли сонце почало ховатися за обрій, сіріючий степ став навіювати тугу і недобрі передчуття, а як тільки стемніло, неподалік з'явилися мерехтливі вогники вовчих очей. Корова не лягала, на ній тремтіла шкіра, а її налякані очі все вдивлялися в темряву. Маруся розгубилася, поглядаючи то на Льоньку, то на зеленкуваті вогники, які мовчки наближалися. Коли вони спинилися неподалік, розмістив-

шись півколом, вона запалила в'язку дров, яку батько прикріпив до тарантаса. Дрова згоріли швидко і знову з усіх боків почала насуватися темрява, в якій вовче виття ставало зовсім моторошним. Розгублена Маруся під периною, на якій спала дитина, почала шукати батькові квачі та масло, весь час зиркаючи навкруги. «Невже все марно? — стукало в її голову. — Тепер аби врятуватися. Аби врятуватися... — тремтіло її тіло. — Аби тільки Льонька живим залишився, аби Льонька... — навіть такі думки крутилися в її голові. — То як же він без мене? — на шматки рвалося її серце. — І де ті квачі, Господи?! — шаруділа залізками в дідовому сундучку». А знайшовши, довго бігала з палаючим вогнем у руках по тому півколу, за яким, як і раніше, світилися очі хижаків. «Не світає. Невже прийдеться залишити їм Читу? — ніби хтось нашіптував їй вихід. — Залишити на розтерзання, щоб самим утекти?! — аж волосся на голові заворушилося. — Не можна залишати, без її молока не добратися в Україну», — поспішала робити нові квачі та мочати їх у масло. — Тату! Допоможи мені, — не раз шепотіла з відчаю. — Борисе! Де ти тепер? Ти ж обіцяв захищати свою дитину! Тож захисти!» — просила і його. А на світанку, коли вовки пішли геть, впала на землю і довго плакала.

— Це ти в усьому винен, це ти... — знову звинувачувала свого Бориса. — Поки їздиш та медсестер обнімаєш, я мало життя не лишилася. Хоча б сина свого пожалів, коли я тобі зовсім не люба, — вирвалося з її вуст та рознеслося ранішнім степом.

Хотілося і далі його ляяти, навіть лупцювати кулаками, і вона біла ними по землі до болю. Знесилившись, затихла, але ще якийсь час сиділа і дивилася на степ, неначе закам'янівши. Коли почало сходити сонце, встала й вона. Зовсім неслухняними були ноги, а руки й зараз продовжували тремтіти, тому в цей момент вона нагадувала старень-

ку напівзігнуту жінку, яка не ходить, а повільно дибає. Сонячні промені блиснули на її довгому волоссі, і їй здалося, що воно не чорне, а зовсім сиве. Тіло струснула невідома сила і вона повністю прийшла до тями. Із свого сундучка швидко дістала маленьке дзеркальце, пильно вдивлялася в нього, поки й посміхнулася — все було в порядку. Заспокоївшись, почала доїти Читу, бо прокинувся її Льонька і просив їсти. Та й сама вкрай ослабла, переживши вовчу осаду. Поснідавши теплим молоком, дала малому в руки налигач і сказала:

— Йди, синку, прямо і нікуди не звертай. Як буде гора, розбудиш мене.

Не знаючи нічого про те, що було вночі, її Льонька гордо крокував перед Читою, виконуючи всі мамині вказівки. Маруся, стомившись, все ж не заснула, їхала та гадала: чому вовча зграя вела себе так невпевнено? Розповідаючи про це в наступному селі, де спинилися переночувати, здогадалася й сама — їх порятували своїм гуркотом потяги, які без кінця неслися то в одну, то в іншу сторону. Побачивши в степу вогні, машиністи давали довгі гудки, лякаючи хижаків. Вогонь від дров та квачів також тримав їх у постійній напрузі. Після тієї ночі вона причепила до свого тарантаса, на всякий випадок, замість однієї, ще дві в'язанки дров. А Льонька отримав нове завдання — підбирати біля дороги все, що може горіти.

— Вночі холодно дуже, — пояснила йому, змовчавши про небезпеку. Після того доводилося ще не раз ночувати в тому ж районі. В такі ночі вона не спала, тримаючи в руках квачі та сірники аж до ранку, та знову раділа, що їхня дорога недалеко відходила в степ від залізниці, бо в тому був їхній порятунок.

Одного разу, виїхавши раніше, не стала будити малого, який вранці завжди спав дуже солодко. Льонька виліз з-під

в'яної ковдри, коли їхній візок уже котився по битому шляху. Було тепло і сонячно. Та ось неподалік над невеликим лісом з'явився літак, щойно відірвавшись від землі, він летів мало не торкаючись верхівок дерев. Маруся схопила Читу за шию, бо ще хвилина – і він буде над ними. Не поспішаючи набирати висоту, літак пронісся так низько, що Льонька зміг розгледіти брудний низ і самого пілота, який, посміхаючись, махав їм рукою. Вона і не глянула на нього, намагалася втримати свою корівку, яка, налякавшись гуркоту, рвонула з усієї сили прямо в кювет, від чого візок перекинувся догори колесами. Від несподіванки Маруся завмерла, стала мов укопана, тримаючи в руках поламану голублю. Але то була лише коротка мить її розгубленості, неначе навмисне увірвавшись у їхню подорож. Навіть у таку хвилину вона очей не спускала з корови, яка знаходилася метрів за сто від неї ціла й неушкоджена. Швидко прийшовши до тями, позаду себе побачила розкидані по землі всі їхні пожитки, валялася й перина, з-під якої виглядали перелякані оченята. Тільки зібралася кинутися до сина, як він сам швидко виліз звідти і посміхнувся. Зробивши крок уперед, Маруся скривилася від болю, бо Чита наступила їй на ногу. Встигла навіть подумати, що це кінець її надій, але накульгуючи, все ж пішла до корови, яка спокійно спостерігала за панікою. Чита легко далась їй у руки, ніби нічого їй не сталося. Цього ранку Маруся ще довго возилася з ремонтом візка, але згодом невеличкі колеса їхнього тарантаса знову закутилися по дорозі. Якраз у цей час високо в небі над ними вдруге пролетів той самий літак. Ображена Маруся посварилася на нього пальцем, а він, помітивши їх, у відповідь заколихав крилами. Корівка йшла спокійно, чиркаючи об землю уламком голублі, Льонька махав пілотові руками і кричав з усієї сили, а вона раділа, що не зламила ногу, і вони зможуть продовжувати свою подорож.

Зрозумівши, що їмньому візку необхідний більш серйозний ремонт, вони ледве дотягли до найближчого села, де своїм чудернацьким виглядом справили неймовірне враження на його жителів.

— Та звідки такі могли взятися? — дивувалися люди, ніколи не бачивши тут такого. А взнавши, що молода мати з дитиною тримає путь в Україні, заохали:

— Господи! Там же війна йде!

На що Маруся впевнено відповіла:

— Поки ми дійдемо, то й війна закінчиться!

Там вони й заночували, а тим часом добрий дід Омелько зробив їм нову голоблю без жодного сучка. Марусю з її дітям люди приймали з усією душею, а вона уникала конкретних розмов, боячись залишити за собою сліди та свідків. Та цікавість брала гору, і люди один поперед одного знову питали:

— То звідки ж ви їдете?

Їй нічого не залишалось, як сказати правду. Давно все прорахувавши, вона визначила, коли їм стануть розшукувати. Впевнена була — далеко нікому не захочеться їхати, хіба що горе-вояка дасть команду гнатися до самої України.

— Ні, ти не станеш того робити, — інколи розмовляла з ним. — Знаєш, що у відчаї я все розкажу, а потім — що буде. По тобі Сибір, може, також заплакати. То ти з жінками такий сміливий, а насправді — боягуз.

Були хвилини, коли їй здавалося, що вона набагато сильніша і сміливіша за нього, а потім знову навпаки, тому й досі весь час була наготові.

Уранці, намастивши свою ногу йодом та перев'язавши туго хустиною, знову вирушила в дорогу. Ще далеко за село бігли за чудернацьким візком діти, а вона, спиняючись час від часу, умовляла їх повернутися. Невдовзі тарантас уже наближався до Волги. Тут вона вперше відчула, що потрапила у справжню

пастку, бо в районі Саратова через річку був єдиний міст, але й той залізничний. В Шенталі про те не стала розпитувати, щоб не викликати підозри. Тепер була впевнена — все одно не взнала б правди, бо нікому й у голову не могло прийти, що всі мости, крім одного, зірвані не ворогом, а своїми ж таки.

Прямували до Волги з острахом. Тільки-но наблизилися, як одразу опинилися в багатотисячній юрбі солдат, які щільним кільцем обступили їхній екіпаж.

— Що там таке? — цікавилися позаду, намагаючись і собі дізнатися.

— Баба з коровою, та ще й з дитиною, — відповідали передні.

— Дайте поглянути, — просилися, а потім, штовхаючись, пробиралися через те щільне кільце. Маруся дивилася налякано, а відповідала неохоче, гадала, але не могла передбачити, чим усе закінчиться. Боялася проговоритися, і знову городила про злу свекруху. На якийсь час про них забули, тільки ненадовго, коли закінчили вантажити на баржу автомашини та гармати, вона з сином знову опинилися в центрі уваги. Їй нічого не залишалося, як проситися й собі на неї, аби потрапити на другий берег.

— Заберіть і нас, браточки, — мало не плакала вона.

У відповідь солдати лише посміхалися, пригощаючи Читу сухарями та цукром.

Здавалося, вони не збиралися нічого робити, їм просто хотілося якнайдовше постояти тут та поговорити з молододою жінкою. Хтось свою наречену пригадав, а комусь, може, запахло рідною домівкою. Якраз у такий час почувся голос немолодого офіцера:

— Что за базар? Что за галдеж? Почему прекратили погрузку? — не договоривши, він спинився навпроти них. — Это еще что такое? — суворо поглянув, але тон уже збавив, бачачи налякану матір та її дитя.

— Та ось, товаришу майор, жінка повертається в Україну, — доповів один із них.

— На этом, что ли? — показав той на маленьку корівку.

— Та їй, товаришу майор, тут і залишилася якась тисяча кілометрів, от тільки б на той берег перебраться, — не замовкав їхній захисник. Але й комендант переправи був не ликом шитий, він уже знав наперед, що буде далі.

— И не вздумайте! — кричав щосили.

— Да тов... — хотів знову щось сказати той сміливець у пілотці.

— Разговорчики! — спинив його командирський голос.

— Та я ж хочу сказати, що в неї листи з фронту, товаришу майор! — вже забігає наперед простий солдат. Він навіть не здогадується, що це — хід козирною картою, після чого інший з орденом Слави на гімнастерці також приєднався, тільки не до майора, а до солдатів:

— Що ж це виходить, товариші, ми тут гинемо, кров свою проливаємо, а допомогти нашим Марусям повернутися на рідну землю, не можемо? Для чого ж тоді її звільняємо?

На це навіть у коменданта не знайшлося слів. Пробурчавши собі під носа:

— Ви мене під трибунал підставите, — витер хустиною обличчя, а потім махнув рукою, — чорт з вами, вантажте.

Солдати, які весь час просили його, затихли, перевівши всю увагу на жінку та її візок.

— Звати тебе як? — спитали в неї.

— Маруся, — відповіла вона та засоромилась одразу, бо дружний сміх розкотився по всьому великому натовпу.

— Ти знав, як її?.. Ото по-ро-да!!! — посміхаючись, сварився пальцем підстаркуватий солдат майже перед носом того власника ордена Слави.

– Та ви що, хлопці! Їй-богу, не знав! – божився герой, дивуючись і собі. – Невже вгадав? Чи, може, вона жартує? – поглянув на жінку.

– Вона насправді Маруся, – почувся серед того сміху тоненький голосок малого Льоньки, який ще не злавив із воза, боячись, що його тут затопчуть.

– Виходить, вгадав, бо дитина, хлопці, не збреше, – погладив широкою долонею малого по голівці. – Як же тебе звати? – заглянув у його очі.

– Леонід Борисович, – гордо відповіло хлоп'я, а задивившись на ордени та медалі, які блищали на грудях солдата, аж очима закліпав. – Мій тато теж з такими прийде, – сказав голосно і посміхнувся, зрозумівши, що не люблять вони хнюпиків, самі весь час жартують, тепер і він завжди буде таким.

– І звідки ти такий цікавий узявся? – спитав їхній захисник.

– З Полтавщини ми, – відповіла за нього мати, все тримаючи свою Читу.

– Галушка полтавська!!! – закричали хором солдати та засміялися.

– Не галушка, а козак. І дід у мене козак, і його батько козак, – вигукнув сердито Льонька.

– Ти диви який! Мабуть, насправді козак. Не зліть його, хлопці, бо на капусту порубає, – сміявся підстаркуватий. – А їсти хочеш? – придивлявся до хлопця з якоюсь особливою батьківською любов'ю.

– Ага, – кивнув малий головою і ковтнув слину, бо, крім молока, йому давно вже нічого не перепадало.

– Вантажся, а я тобі зараз щось та й дістану, – пообіцявши, зник у натовпі.

Переправа являла собою дві баржі, одна – плавзасіб, друга – буксир. Солдати, підхопивши візок на плечі, поста-

вили його на вільне місце між баржами, а випряжену корову Маруся намагалася сама затягти туди на налігачі. Баржі злегка погойдувалися, це її налякало, і вона почала впира-тися, потім, широко розставивши ноги та опутивши голову, стала мукати і пускати під лоба свої перелякані булькаті очі. Солдати легенько підштовхнули її, а вона, зробивши декілька невпевнених кроків, задрала хвіст і заляпала своїми вонючими «оладками». Ніхто навіть не засміявся, щоб не помітило начальство. Де й узялося відро з мотузкою, і все було змито просто в річку. Жартувати почали, тільки коли відпливли. Маруся аж розчервонілася від сорому за свою корову.

— Чого в житті не буває! Подумаєш! — заспокоювали її солдати.

Вони гладили корівку, із рук у руки передавали мало-го, аби хоч трохи потримати хлопчину на руках. Баржа не поспішаючи йшла по річці вздовж високого берега, і всім здавалося, що немає ніякої війни. Коли найвищий на зріст солдат тримав на руках Льоньку, той побачивши вдаліні місто, закричав:

— Мамо! Он і Саратов, що в тебе на карті!

Вона смикала його за ногу, знову боялася, що їх визнають якимись диверсантами, але на це ніхто не звернув уваги. Приставши до берега, солдати винесли візок на руках, запрягли Читу та й попрощалися. Тільки зараз Маруся поглянула на дорогу і завмерла — попереду був дуже крутий підйом.

— Боже мій, та нам такого не здолати! — вирвалося в неї.

Здогадавшись, на поміч знову поспішили молоді солдати:

— За поцілунок такої красивої жінки віднесемо на будь-яку гору, — жартували вони.

Шість чоловіків обступили їхнього возика, вона взяла-ся за налігач, а Читі нічого не залишалося, як повагом пе-

ребирати своїми ратичками. На горі вони по черзі підставляли Марусі свої щоки і, отримавши часточку домашнього тепла, були страшенно щасливими.

— Згодні тягти ваш візок до самої України навіть без корови, — жартували наостанок.

— Зачекайте! — крикнув, наздоганяючи, батько Трохим, як його називали молоді солдати. — Тримай, — поклав Льоньці на коліна вузлик із сухарями та консервами. — Щоб не захляв зовсім, бо далі, брате, може, і корові пастися ніде буде — що не вигоріло, те витоптали. Та гляди, щоб фронт не наздогнав, наставляв малого. — І несе вас додому в таку лиху годину! — хотілося йому вилаяти Марусю, але він лише похитав головою.

— Молодець баба! — закричали інші. — До побачення, Марусю! — ще довго було чути їхні голоси, які, здавалося, опускалися все нижче й нижче. — Бережи козака свого — галушку полтавську! — ледь донеслося вже з самого низу.

Малому Льоньці запам'яталася височенна круча, з якої навіть боявся глянути вниз, але все ж наважився, бо біля підніжжя солдати махали їм пілотками. Він був дуже щасливий, шкодував тільки за друзями, яким би з радістю розказав, бо все побачене і пережите розпирало його дитячі груди.

Маруся, дуже вражена солдатською ширістю і якоюсь особливою теплою, ще довго стояла на тій кручі. Вона дивилася на баржу, на Волгу і на безкінечні простори за нею. Її серце співало, а за плечима ніби вирости крила, так би й злетіла чайкою над водою.

— Я вільна! Я вільна! Я віль-на!!! — розлігся її радісний крик над водою.

— Мамо, ти чого? — завмерло хлоп'я.

— Тепер нас ніхто не наздожене. Ми дістанемося до своєї України! — вона обняла сина і плакала на radoшах. — Саш-

ко, Микола, Льоха, Євстахій, Лука, Митрофан! — повторювала імена бійців та цілувала Льоньку. Палило сонце над головою, тіло обдувало гаряче повітря, а в тіні на деревах співали пташки. Після недавнього дощу парувала земля і пахла різнотрав'ям. Маруся на повні груди вдихала повітря і не могла надивитися — так гарно було довкола неї. Зовсім не вірилося, що недалеко, а то й поряд, стріляють і вбивають.

Вона розвернула вже потерту карту і пальцем водила по майбутній дорозі, намугикуючи пісню. А Льонька тим часом із задоволенням хрумав сухарі та все озирався назад.

— Попереду ще десять річок, — повідомила вона, знову ховаючи карту у свою сумочку.

— А фронт наздоженемо? — запитав він серйозно, бо, незважаючи на застереження, йому дуже хотілося побачити справжню війну.

— Там і без тебе обійдуться, — Маруся смикнула за налігач та посміхнулася. — Вперед! — скомандувала корівці й підморгнула синові.

Знову пішов степ, Чита монотонно перебирала ратичками своїх невеликих ніжок, Маруся йшла мовчки, а Льонька, наївшись сухарів, співав на возі:

*Вставай страна огромная,
Вставай на смертный бой.*

Навчившись ще раніше від свого діда, тепер він голосно виводив кожну ноту. А їй здавалося, що співає цілий хор, точнісінько, як по радіо у Шенталі. І встають люди, ними заповнені всі поля і балки, вони йдуть на ворога. «Перемога за нами! Перемога за нами! — шепотіли її вуста. — По-іншому й бути не може», — їй так хотілося в те вірити. «А як же горе-вояка, — неначе хтось нагадував про нього. — Я все знаю, від мене нічого не сховаєш», — натякав на свою обі-

знаність. Вона нічого не відповіла, її думки про справедливість плуталися, і вона лише важко зітхнула.

Невдовзі, заїхавши в село, у першої жінки, що вийшла з двору, вона спитала дорогу на Балашов.

— Яка дорога! Вечір скоро, а наступне авіація розбила. Спиняйтеся в мене, — запросила, одразу відчиняючи ворота. — На вулиці вночі вас танками задавлять. Сьогодні колону велику гнатимуть на Курськ, — пояснила, що чула від інших людей.

Влітку у дворі — немов у затишній хаті, тільки вкрилися своєю периною, як одразу й заснули. Вони так стомлювалися за довгий літній день, що спати на маленькому, на перший погляд незручному візку, було просто раєм. Спала неподалік і Чита, умостившись на землі. Але не пройшов і перший сон, як загуркотіло навкруги, навіть не зрозуміти: на землі це чи на небі. Той гуркіт все наближався, і невдовзі на дорозі з'явилися перші танки. Вони один за одним гуркотіли повз їхній двір, поспішаючи на фронт, а обабіч пішки йшли тисячі солдат. Такої кількості важкої техніки і люду Маруся з сином ще не бачили. Вона кинулася прив'язувати Читу, а потім до останнього тримала її за шию, бо корівка знову тремтіла.

— Мамо, це фронт? — Льонька намагався перекричати гуркіт, швидко зіскочивши з візка та сховавшись за мамину спідницю.

— Це вони тільки туди йдуть, — відповіла йому на саме вухо, а потім повторила, може, і через годину, коли все почало стихати.

— Тоді я не хочу на фронт, — бурмотіло хлоп'я, знову вмощуючись на своєму маленькому візку.

Він дуже налякався, проте змовчав, хоча мати й так здогадалася.

Коли тільки-но почало підніматися за селом сонце, він прокинувся, бо в такий час Маруся, подоївши корівку, завжди будила його пити молоко. Потім знову виїжджала на дорогу, а він ще спав, скільки йому хотілося. Цього ранку було все як завжди — мати гладила й цілувала Читу, розмовляла з нею, поки доїла, потім поїла молоком свого сина, ще й тітку Марфу пригостила замість плати за квартирування, та хвалилася, що не було за їхню подорож жодного випадку, щоб їх не пустили на ночівлю. Запрошували і до хати, але їм спокійніше у дворі, навіть під двором, адже вони, мов зіницю ока, бережуть свою Читу, боячись, що її хтось забере. Так і звикли ночувати під зорями. Дехто проводжав їх аж за село, але таких було мало, всі інші зранку займалися своїми справами та більше думали про своє.

Тепер їхня дорога йшла слідом за фронтом, а місцями вони навіть випереджали його, долаючи за день не менше двадцяти кілометрів.

— Солдатам доводиться окопи копати та відступати, а ми тільки вперед просуваємося, — радісно повторював Льонька мамині слова, вдивляючись у далечінь, але більше не говорив, що хоче наздогнати фронт.

— Мамо, може, спинимося в цьому селі, — часом просило хлоп'я, побачивши вцілілі хати та двори. — Тут молоко обміняти можна чи пошити людям що-небудь, — міркував як дорослий. Коли мати мовчала, додавав жалісно: — Їсти дуже хочеться. — Було, що й на те вона не відповідала, по-тай витираючи сльози, яких він ніколи не бачив. А він то скімлив тоненько, то хлипав — так його мучив голод, адже Чита все менше давала молока.

Сухарі, якими раніше обідали, тепер лише згадував. Було, в селі на молоко щось та й виміняють із харчів, бо корів у людей майже не залишилося. Інколи спинялися на цілий день, тоді мама діставала свою швейну машинку «Зін-

гер», яку везла в сундуку, і обшивала місцевих жінок. Нових тканин майже ні в кого не було, то частіше просили перелицювати дещо із старого. Кращим матеріалом вважалося німецьке шинельне сукно. Де його брали, вона так і не довідалась, але не проти була придбати й собі, бо з нього виходили хороші пальта. Розплачувалися хто чим міг — склянкою пшона, квасолею, декількома картоплинами, а то й гарбузом для каші. Поки мати шила, Льонька встигав поганяти по селу з місцевою малечою та понарозказувати їм правди і неправди про свою подорож.

Одного разу, проїжджаючи повз колгоспне поле, вони спинилися і зірвали декілька головок соняшнику. Одну Маруся надломилася і на ходу годувала Читу, іншу скуб Льонька, намагаючись далеко плювати лушпиння. Все було спокійно, кругом стояла тиша — ні вітру, ні живої душі... Але то тільки так здавалося, бо всі поля охоронялися. На картопляному полі, мов із-під землі виріс вузькоокий «син степу» в шинелі і з гвинтівкою в руках. Він чистою російською мовою скомандував:

— Руки ввєрх!

Маруся налякалася та давай проситися, але солдати азійського походження — найкращі охоронці й вартіві — помруть, а наказ виконають, тому вони під конвоєм поїхали в комендатуру. Спинилися біля будинку з ганком і червоним прапором. Малий Льонька сидів на возі, мов закам'янілий, навіть не ворушився, лише наляканими очима провів матір, коли її повели до коменданта. Після того скривився дуже, закліпав віями, йому хотілося заплакати, але він стримався, бо на нього дивилися люди, які все ближче підходили до тарантаса, щоб краще розгледіти таке диво. Маруся тим часом босими ногами в пилюці несміло переступила поріг, а побачивши за столом військового та зустрівшись очима з його холодним поглядом, зовсім розгубилася. Після розповіді сто-

рожа, він почав лякати її трибуналом. Вона заплакала гірко, а він, не звертаючи уваги, мовчки роздивлявся документи: паспорт, диплом, армійські трикутники — листи з фронту від Бориса. Та раптом щось змінилося в його обличчі, воно стало не таким байдужим, а погляд набагато теплішим.

— То де ж твоя картопля? — спитав, ніби посміхаючись.

— Я не встигла її забрати, та й вирила всього два кущі, бо дитина голодна просила, — витирала Маруся сльози.

— Нема картоплі, то нема і злочину, — промовив таким тоном, неначе вони були приятелями. — Ось що, дорогий, — комендант звернувся до старшини, який теж заглянув до начальника на розбори, — видай біженці з дитиною буханець білого хліба і пару банок консерви. Не їхати ж їм далі голодними.

Старшина вмить зник і все виконав. І вже через хвилину Маруся з величезною хлібиною та пакунком продуктів спускалася з ганку. На її обличчі була щаслива посмішка, а комендант із суворим обличчям допомагав їй зійти по сходах. З тих пір у сумочці для документів на першому місці завжди лежали солдатські трикутнички, щоб кожному перевіряючому одразу кидалися в очі. Їй стала зрозумілою проста істина, яка раніше навіть не приходила в голову — солдатська солідарність буває вищою за будь-які обставини.

Залишивши село, вони з Льонькою одразу спинилися обідати. Цього разу їли консерви з хлібом. Такого смачного обіду в них не було давно. І це було їхнє свято. Потім Маруся, йдучи далі, довго дивувалася Божому промыслу, як любила казати в таких випадках її мати. Ті листи з фронту вона забрала з собою, сама не знаючи для чого, адже відповідати на них не збиралася. Та якби й захотіла, все одно не написала б, щоб по штемпелю не визначили їхній маршрут. Тепер вона дякувала Борисові за листи, які врятували їх у дорозі. Наївшись досхочу, дитина, ніби читаючи її думки, спитала:

– То, може, одразу татові напишемо?

Маруся не відповіла, лише посміхнулась, теж про це подумавши.

Дорогу від Саратова до Балашова пройшли за 10 днів. Далі – Воронеж. Ніяких пригод тут не сталося, і вони спокійно перетнули кордон Воронежської області. По понтонному мосту, бо капітальний був зірваний, переправилися через Дон, де на в'їзді й на виїзді перевіряли їхні документи.

– Ти трикутнички татові покажи, – нагадував голосно Льонька з воза. На що вартові лише посміхалися, зрозумівши, що війна та довга дорога навчили і малого хитрувати.

Та після Воронежа їхнє життя на колесах різко змінилося. Чим далі, тим усе гірше ставало з продуктами. А коли ввійшли в район недавніх бойових дій, зрозуміли, що може дійти і до справжнього голоду, адже своїх запасів уже не було, а в населення, яке опинилося в епіцентрі великих подій, давно все забрали. «Що робити? – крутилося на думці в Марусі. – Повернути назад?» – бо все рідше траплялася зелена трава, і їхня Чита теж була голодною.

– Чи далеко до фронту? – часто питала в місцевих жителів.

– Близько, – щоразу чула таку відповідь. – Наші то наступають, то знову відступають, а чим все скінчиться, одному Богу відомо, – розводили люди руками.

Марусі здавалося, що в неї немає іншого виходу, як продовжувати подорож далі. Тепер усе частіше вона думала: чи добереться до своєї України? Думала, але йшла далі, опустивши голову, силкувалася пригадати, де вони зустріли перший підбитий танк чи спалене село та марно напружувала свою пам'ять, бо тепер це було на кожному кроці. Вона давно вже не співала, а Льонька все менше розмовляв, не встигаючи крутити головою та запам'ятовувати побачене.

Одного дня, збираючись трохи перепочити, зовсім недалеко Маруся побачила невеликий ставок. Одразу побігла до нього, бо давно не милася. Переконавшись, що вода там чиста і ніде не видно жодної живої душі, зайшла туди прямо в одязі. Здавалося, ніколи в житті від купання не отримувала такої насолоди, як зараз. Помивши тут і свого сина, посадила його на березі обсихати, а сама пішла шукати якусь суху одежину. Переглянувши декілька разів свої пожитки та не знайшовши нічого чистого, крім зовсім новенького плаття, яке пошила в Шенталі, аби мати гарний вигляд у школі, нарядилася за тарантасом, і знову пішла до води мити ноги. Чомусь з'явилося велике бажання приміряти свої модельні «туфлі-лодочки», які вона взувала єдиний раз, виїжджаючи в евакуацію та виглядаючи свого Бориса. Ледве надівши їх на свої зранені ноги, оглянула себе з великим задоволенням, покрутила плечима, ніби вихваляючись перед вербами та лозами, підняла поділ плаття, показуючи їм свої стрункі ноги, взяла руки в боки, підняла опущені за дорогу плечі й підставила своє вимите обличчя та груди теплому вітру, який так приємно її пестив. «Сама знаю, що гарна», — так і хотілося відповісти на його залицяння. З'явився і якийсь дівочий настрій, вона відчула себе легкою, молодою і, на диво, зовсім не виснаженою. Вирівнявши рукою сухий сіруватий пісок, серед зеленого споришу, стала малювати обличчя свого Бориса.

— Ось такий — трохи продовгуватий овал, зеленкуваті очі, — коментувала намальоване, — майже чорні брови, правильні і рівні, більше схожі на жіночі, ніс, ніби в якогось грека, трохи тонкуваті губи, неглибока ямочка на бороді, високий і прямий лоб, темно-русе задиркувате волосся на чубі, трохи запалі щоки, — виводила то уламком палиці по піску, то рукою, кожного разу придивляючись до нього все пильніше. Коли все було закінчено, швидко встала,

піймавши в тому малюнку живий його погляд. Ось-ось візьме й заговорить, або наблизиться та поцілує її уста. Від такого відчуття заколотилося серце і стало важко дихати.

— Ти мене зрадив, ти в усьому винен. Я так тебе кохала, а ти...», — заплакала, докоряючи, забувши навіть про свого сина, який аж завмер поряд. Він з великим здивуванням дивився на малюнок, ніби на батькову фотокартку. — Немає тебе в моєму житті! Чуєш? Більше немає! — вона впала на коліна і швидкими рухами стерла все намальоване, від чого ще сильніше потекли її сльози.

— Для чого ти так зробила? — лупцював Льонька маленькими кулачками по її зігнутій спині. — Для чого? — кричав не своїм голосом. — Я скучив за ним. Хотів хоч надивитися, — розмазував по щоках свої сльози.

Але скоро вони помирилися. Вона знову стала тією бойовою і сміливою жінкою, а він слухняним у дорозі сином. Маруся, поклавши свої модні «лодочки» в сундук, умостила сина на візку, погладила, поцілувала Читу й повела її по дорозі далі, уявляючи зелену Полтавщину, село Климову Балку та школу, куди вона так поспішала кожного ранку до своїх учнів. Сонце хилилося на захід, а села ще й видно не було. Зайшовши в ліс та пройнявшись якоюсь тривогою, дістала свою, вже добряче затерту, карту і почала уважно розглядати. У цей час почувся тріск за деревами і вона, обімлівши, одразу підняла голову. Побачивши неподалік радянського солдата, зраділа, але й кроку не зробила, бо з кожним днем усе більше боялася полону.

— Не лякайся, молодице, — сказав він голосно. — Свій я, не німець. Правда, тут і німця можна зустріти в нашій формі. А я був бійцем Червоної армії, тепер партизан, — розповідав та підходив ближче. — Чого мене боятися? Правду кажу? — спитав у малого хлопчини, який розглядав його з великою цікавістю.

— То ти від німців тікав? — спитало одразу мале з воза, не даючи матері й слова сказати.

— Таке скажеш. Чому тікав? — почав, мов із дорослим. — І бив їх, і оборонявся, у полон потрапляв не раз, а звідти тікав. І знову на фронт. Ось так і воюю, друже, — посміхнувся до Льоньки, як до рідного сина. — П'ять років, мабуть, — спинився біля візка. — У мене вдома двоє отаких — близнята. Ті теж бідові, як оце й ти.

— То вони у вас ще малі, мені шість уже було, — хлоп'я поглянуло на матір, щоб упевнитися, що воно нічого не наплутало.

Маруся кивнула йому головою, а сама стояла мовчки, навіть не ворушилася. Раніше завжди довіряла людям, але то було до війни, тепер не знала, що й думати.

— А ви татка мого не зустрічали? — спитав Льонька ніби в знайомого на вулиці їхнього Шенталя.

— Він у тебе де воює? — посміхаючись, перепитував солдат-партизан, насунувши йому піонерську пілотку на самі очі. — Теж мені мотопахота, — додав, розглядаючи їхній тарантас.

— На фронті, — гордо сказало мале.

— Фронт, синку, великий, особливо в цих краях. Тут, куди не кинься, — скрізь фронт. А ви не батька шукати вирушили? — придивлявся більше до босоногої матері, в якій з порепаної шкіри на п'ятах та підошвах проглядала запечена кров. — Ти неначе з-під вінця босоніж тікаєш, — оглянувши її з ніг до голови, скривив губи та знизав плечима, дивуючись.

— Ні, ми додому в Україну їдемо, — відповіла якомсь невпевнено, бо її бойового духу майже не лишилося, тепер чомусь більше хотілося плакати, ніж говорити.

— Е, жінко, вам краще б десь перечекати з місяць, а то й два.

— Тоді холодно буде, а так до холодів, може, доберемось.

– Холодно – то нічого, якби жарко дуже не стало. По-переду все горить – і небо, і земля. Води в колодязях і тієї немає, стільки люду, що всю випили.

– Нічого, нам би тільки харчів трохи, – додав Льонька, навчившись за дорогу просити. – Дуже їсти хочеться, – скривився жалібно, поглядаючи скося на його кишені та розраховуючи, що він дістане звідти хоч одного сухаря.

– Нема, друже, чим пригостити. Навіть крихти не знайдеш, – вивернув їх. – Коли з полону тікав, то, повір, п'ять днів і роси в роті не було. Хоча й раніше не жирували. Я в цих місцях воював із самої весни, ще тоді нас цілими тижнями не годували. Начальство обоз виглядало, а ми, не дочекавшись, у селах повиїдали все, що тільки могли.

– То ти тут усе знаєш? – зраділа Маруся. – Тоді скажи: до села ще далеко? Здається, з дороги збилася, а воно вечоріє.

– Кілометрів три буде, – поглянув той на дорогу, що вела попід лісом. – Це ж добре, що я, а якби бандит вийшов, ти б і його так радісно зустрічала? – звів брови та з доркором дивився на жінку.

– Нам завжди хороші люди траплялися, – відповіла, почервонівши. – Тобі для чого все знати? Питаєш, мов у своєї дружини, – розсердилася на солдата.

– Села попалені, війна кругом, а тебе через фронт додому нечиста сила несе, – відчитував її, мов неслухняне дівчисько. – Хороші люди, кажеш... Вийшов бандит, а їх тут повно, не всі ж воювати хочуть. А тут тобі молода, красива... і навкруги ні душі живої...

– Я б його ножем зарізав, – набурмосився малий. – Бачив, як дід поросся... – додав сердито та, не договоривши, замовк.

– Гаразд, куди вас подіти, – чухав потилицю та дивився на дорогу. – Степаном мене звати, – вирішив познайо-

митися ближче. — Проведу до села, бо бандит — не порося, друже, а ніч на носі, тут усе може статися. Там у мене знайо-мі є, у них і заночувати можна. Потім залишитесь на деякий час, бо не пройти вам через Курську дугу, — затримав погляд на маленькій корівці, яка щипала траву при кожній нагоді. — Дай хоч дитині пожити, коли сама не хочеш, — сказав і зустрівся з Марусиними очима, повними розпачу.

— Оце тут ми ще у квітні ходили пішки, тягали на собі речі й продукти, — змінив свій тон та оглядався на всі боки. — Лише на початку травня все пішло — американські автомобілі, літаки. До того ми самі воювали, а це вже і союзники заворушилися, — ішов та розповідав по дорозі. — Почали стягувати сюди сили для оборони. Німці також поповнення постійно приймали. Ми — у своїх окопах, вони — у своїх, виглянемо та подивимось один на одного, потім знову сховаємо голови. Вони все російські пісні крутили. А що нам? Лежи та слухай, а вже коли агітація починалася — запрошували перейти на їхній бік, ми вогонь відкривали — такий наказ був. Пригадую й інше: спимо в селі, ранок, коли жінки кричать на вулиці, бо німці по хатах гарячу картоплю вже шукають. Було, й наших поранених лікували, а потім відпускали. Це вже пізніше нагнали на цей курський виступ і військ, і техніки: фронт один, фронт другий, третій, а там і резервний створили. А по-справжньому воювати почали, коли сади зацвіли, німці тоді знову до Москви рвалися. В кінці травня тут уже пекло було. Ми весь час оборонялися, а на початку червня нам наказали перейти в наступ. По всьому видно було — ще рано, але таких наказів на війні й зараз вистачає. Вперед пустили дві штрафні роти і наш третій батальйон. Тільки вискочили на поле — і почалося: солдати один за одним падають, а то й групами, бо воно заміноване. За лічені хвилини з п'ятисот чоловік живими залишилося зовсім мало. Після бою почали поранених збирати, а вони мов не в собі. В одно-

го, пам'ятаю, рука розтрощена, з неї кістка виглядає, а він на radoщах кричить: «Ура!» Штрафники мали кров'ю спокутувати свою вину перед Батьківщиною. Ото й радів солдат, бо після поранення він уже не штрафник. Розумієш? — спитав у Марусі, яка його уважно слухала.

— А гріхи за ними які були? — перепитала вона.

— Дивна ти якась. Це ж ті, яких «чорними воронками» десять років збирали по всьому Союзу. Не чула хіба? А ще ті, хто з німецького полону вирвався. Не віриш? — дивився прямо в очі.

— До села далеко? — перебив їх Льонька, якому не все чути було, а їжа так і ввижалася.

— Потерпи трохи, не більше кілометра залишилося, — запевнив партизан.

— Мені часто сниться, що мого чоловіка тяжко пораненого на полі бою залишили. Чи таке може бути? — спитала Маруся.

— Звичайно, бо там їх сотні. Один кричить: «Братцы помогите!» Другий і того не може, а третій зовсім не при пам'яті. Ми повзком до живих пробиралися. Впадеш, було, на мертвого, бо кулеметним вогнем поливають безперестанку, перечекаєш хвилину-другу, а потім далі перелазити. Ніхто не жалів нашого брата, тому так густо вони й лежали, навіть пролізти між ними ніяк. Якось із товаришем вирішили з нашого убитого чоботи стягти, бо свої старі та порвані, а нові чи коли й дадуть. Тільки смикнули, а солдат очунився та давай кричати: «Слава Богу, браточки, прийшли!». Отак, якби не ті чоботи, то й помер би мовчки, — посміхнувся солдат-партизан.

Маруся схлипнула, витираючи на ходу носа.

— Та я ж не про твого чоловіка, — виправдовувався Степан. — Думав — ти креміль, а не солдатка, раз таку дорогу вже пройшла.

— Я така і є, а від твоїх розповідей хто не заплаче? Правда, чого по ньому так побиватися? Кинув він мене з малою дитиною ще до війни, до іншої поїхав.

— Він поїхав, а ти й досі про нього думаєш. Значить, любиш, тут і мені зрозуміло.

— Тато не помер, дядьку, його санітари підібрали, — схлипнув Льонька на візку.

— Звичайно, синку, підібрали і перев'язали, і в госпіталь відвезли. А мамі дурниці сняться, — поглянув на хлопчика, який уже розмазував по обличчю сльози та посміхався. — Забудь про все, бо то було до війни. Напиши йому, — наставляв Марусю, — Бач, як дитина за батьком побивається.

— Не повчай, сама знаю, що мені робити, — обурилася вона, пошкодувавши, що такого наговорила чужому чоловікові.

Тільки він якийсь не чужий, подумала про себе. Таке враження, що зовсім свій, ніби брат. Мабуть, від того, що давно нікого не зустрічала.

— А як ти від німців тікав? — надумало спитати хлоп'я та розкрило рота, очікуючи цікавої пригоди.

— Ледве втік, — жартуючи, відповів Степан. — Тижнів два тому. Ми тоді біля Сіверського Дінця в обороні стояли, а вони все з боків оточували. Крім нього великих річок у тих краях немає, але після сніжної зими навіть маленькі перетворилися на великі. Ми відходили з заходу на схід, а вони течуть з півночі на південь, тому переправ у нас було багато. Німець чекав, поки наші війська підтягнуться, а потім як сипоне бомбами. Хто вцілів — тікали в межиріччя, а тут танки слідом женуться та вогнем із кулеметів поливають, за ними ланцюги автоматників на ходу добивають тих, хто впав. Інших у колони — і погнали в концтабір. Оце так. Одні вже відвоювали.

— Дурень ти, хіба ж можна при дитині таке розповідати, — розсердилась на нього Маруся.

— Я теж під бомби потрапляв, коли в поїзді їхав. У Васька з нашого вагону тоді ногу відірвало, — похвалилося мале, пригадуючи й собі.

— О! То ти вже стріляний птах, а не малий хлопчик.

— Досить вам! — гримнула Маруся. — Краще скажи, де те село? — намагалася щось розгледіти попереду. — Темно стало, а там тиша і горілим звідти тягне, — розгублено дивилася на Степана, потім на свого Льоньку, поки зітхнула важко. — Невже згоріло? — аж завмерла на місці.

Їхній охоронець, не довго думаючи, пішов у розвідку, а вони так і стояли посеред дороги, прислухаючись до недалеких вибухів та гулу літаків у небі.

— Дійсно згоріло, — повернувся солдат із такою новиною. — І людей немає. Може, хто й zostався живий, то й ті порозбігалися.

Заночували на околиці, знайшовши воду лише в крайньому колодязі. Маруся напомацки доїла стомлену Читу, не наважившись розводити багаття, зараз це було дуже небезпечно. Напившись молока, Льонька одразу заснув на своєму візку, а вони зі Степаном сиділи на вцілілій лавці під спаленим двором та говорили про життя. Час від часу здригалася земля від вибухів, від них небо заливалося неначе кров'ю, потім від землі до самих зірок тяглися червоні язики, які то присідали, то знову піднімалися і двигтіли в небі. Не знаючи, хто він і з якою метою ходив у цих краях сам-один, Маруся поряд почувалася напрочуд спокійно. Розсудливий, трохи старший за неї, здався їй щирим, усе розповідав про життя до війни, жартував, доводив, що жива людина навіть на краю погибелі не може весь час боятися та страждати. Вона й сама розказувала йому те, чого не говорила нікому. Чула раніше: так буває в дорозі, тепер і сама пересвідчилася в тому. Їхні спогади про мирне життя перепліталися з уривками про війну, та і як інакше, коли вона зовсім поряд.

— То ти знову хочеш на фронт потрапити? — спитала в Степана, коли темрява цієї короткої літньої ночі почала сіріти.

— У мене нема іншого виходу. Чи визнають партизанів справжніми бійцями? Про це ще ніхто не знає. Я на війні не новенький, якось доберуся до своїх, — зітхнув та задумався. — А якщо і вб'ють, теж нічого, і до того вже давно готовий. Тільки не хочеться падати перед ворогом просто так, для кількості. Таких уже доста і без мене, — знову здригаються від вибуху і бачать криваве небо над головою. — В частинах НКВС починав війну, тому про неї все знаю, — тепер він сам не міг спинитися, бо ще нікому не розповідав про свої поневіряння на війні. — Часто наших без зброї кидали на ворога, вважай, що голоблями з німцями билися. Солдати розгублені, тікають у різні боки, але не тут то було. Позаду — загороджувальні загони, усі в теплих кожухах, у напівшерстяній формі, — він помовчав з хвилину. — Серед них і я був, — зізнався, неначе на сповіді.

— А це чому? — здивувалася Маруся.

— Треба було біженців затримувати, дезертирів. Боялися, що фронт не втримають.

— Тобто ти стріляв по своїх? — здалося, затремтіла не тільки вона, а навіть повітря.

Він не відповів, лише пильно подивився на її темний профіль і нахилив голову.

— Чи я вибирав? Куди мене оприділили, — там мусив і воювати, — виправдовувався одразу. — Та й було то на початку, а потім сам пізнав, що таке передова. Знаю, як сплять на снігу, сира землянка — то просто рай, знаю, як заїдають комарі влітку в заплаві річки чи на болотах, — продовжував далі свою розповідь. — Коли нашу частину розбили, прийшлося до партизанів пробиратися. Вдень відсипалися в лісовій гушавині, навіть багаття не палили, щоб не видати себе, а вночі йшли. Нас було десять щасливчиків, вісім

мали гвинтівки, в дев'ятого був мисливський ніж, а десятий стискав у руці гранату. Від Прип'яті йшли на Білорусію. І так хотілося якомога швидше добратися, щоб не самим бігати по лісах, а влитися в партизанське братство. Нам пощастило, ми їх знайшли. Але, щоб стати партизаном, треба було пустити два ешелони під укіс – так перевіряли на надійність. Це в сорок першому всіх приймали, а вже по весні й вони порозумнішали. З гітлерівцями воюють не лише червоні партизани, а й українські повстанці. Про них чомусь не можна говорити, і командири не згадують, але пошепки всі переказують. Ті хлопці зовсім недавно під Чоповичами розгромили німецьку сотню. Наші теж до них перешли, коли німець нас гнав.

– Чому ж теплого бушлата позбувся? – спитала сміливо, але тепер їй здавалося, що вона його знову боїться.

– Сказав декілька слів не подумавши, тільки й того, – сам вагається чи розказувати далі незнайомій жінці те, чого ніхто не знає. – Як зараз пам'ятаю, наказують новобранцям узяти висоту. Генерал з теплого кабінету першим дав таку команду, а полковник із теплої землянки її повторює. «Взяти висоту!» – кричить після них командир. Усі знають, що наказ безглуздий, але виконують його. І пішли солдати по глибокому снігу. А п'яні німці з теплих дзотів б'ють їх немов у тирі. Впали одні, погнали інших, адже в людях дефіциту немає. Я не витримав та й сказав серед своїх: «Не можна просто так людей під кулі кидати. На висоті бетонний дзот, а в нас лише 76-міліметрова гармата. Вона його все одно не проб'є». І вже через годину стояв перед начальством, хтось усе-таки доніс. Засумнівався в нашій перемозі – написали в протоколі допиту. А потім підключився СМЕРШ, за ним – трибунал. Винесли рішення – розстріляти перед строем або відправити в штрафну роту. Тоді майже перед кожним боєм знаходили кого розстріляти, щоб страху побільше нагнати.

І той страх змушував інших іти на смерть, бо куди солдатові подітися. Отак і потрапив я на самий передній край без теплого бушлата. Думав: відвоюювався, а я ще й досі живий. Пізнав, як опухлі від голоду сьорбають баланду, а поряд офіцер наминає хліб із маслом, украдений із солдатського пайка, як на тридцятиградусному морозі будують землянку для начальства, а самі сплять на снігу. Передова — це тижні без сну, холод, голод, крики, стогін, мат-перемат. Правда, на передовій легше добути харчі — вночі на нейтральній смузі кинджалом зрізати ранці вбитих. Лазив і я, навіть не один раз.

— Звідки родом будеш, Степане? — перервала Маруся його розповідь.

— То для чого тоді про війну питала, коли слухати не хочеш? — обурився одразу.

— Ні, ні, слухаю і знати хочу, просто ти спочатку говорив російською, тепер майже так, як на моїй Полтавщині говорять.

— Так то ж і на моїй Ростовщині так. Та й не тільки там, на Кубані також. Цікаво, що навіть під час рейдів Білорусією біля багать усі співали українських пісень.

— Українських кажеш, українських... — повторила журливо якомось та одразу тихо заспівала:

*Летіла зозуля,
Через мою хату,
Сіла на калині,
Та й стала кувати.*

*Ой, чого ж зозуле,
Ой, чого ж ти куєш,
Хіба ж ти зозуле
Добро мене чуєш?*

Від її тихого і сумного співу, здавалося, прокинулися дерева, замиготіли зорі на невеликому клаптику неба, що проглядав між хмарами диму, а на них закапав дрібненький дощик.

— Плаче небо, — сказала Маруся так само тихо, підставивши тим сльозам небесним своє обличчя. А поглянувши на Степана, який теж витирив сльози, додала: — Я думала, що ти черствий, багато чого бачив, багато пережив, від чого й зачерствів. Зустрічалися мені такі... А ти інший — живий і сльоза жива з душі викотилася. Хто сказав, що її треба соромитися? То ти вважаєш, що Україна житиме?

— Звичайно! Інакше й бути не може! — запевнив він. — За те і кров проливаємо.

— Знову твої загальні фрази. Переможе велика імперія, де всі перемішалися, так і мій батько каже. А коли німці тут пануватимуть, теж стануть великою імперією. Їм для чого наша Україна?

— Щось я тебе не зрозумів, Марусю. Ти або дуже розумне сказала, — придивлявся до неї, — або дурне. Дивна ти якась.

— Забудь, тепер я і сама собі дивуюсь. Мабуть, треба було і мені знати страждань та пройти такий довгий шлях пішки, щоб стати іншою.

— А якою ти була раніше? — поцікавився Степан.

— Радянською, — відповіла коротко.

Вона протерла долонями обличчя, бо дуже хилило в сон, розплела косу, відчуваючи, як вона розтріпалася за день, розчесала її, діставши з маленької кишені гребінець, а коли хотіла знову заплести, він її спинив:

— Посидь так. Ти мов артистка. Не розумію, як тебе одну відпустили в степ, у таку дальню дорогу, ще й з малою дитиною? Нічого не розумію.

— Для чого тобі все знати? — швидко закрутила волосся на голові, щоб не заважало. Степан мовчки слідкував за нею та ковтав щось своїм пересохлим ротом.

— Чи вони не знали, що тут війна?

Вона не відповіла, лише насупилася дуже і була рада, що він того не бачить. Так і сиділи мовчки якусь хвилину. Після невеликої паузи він знову пильно дивився на неї. Знову проковтнувши тягучу слину, прошепотів майже біля її вуха:

— Можна тебе обняти, — його голос був невпевнений і, здавалося, тремтів.

Вона зовсім не здивувалася, ніби знала зарані, що так станеться, і спокійно відвела його руку.

— Марусю, пожалій солдата, я жінку два роки не бачив. Ти така красива, голосок бринить, мов пісню співає, а уста неначе медом намазані, — знову поклав руку на її плече. — Я з тобою говорю, а сам думаю: чи витримаю.

— Докажи далі, як з оточення вибрався, — ніби й не чула тих слів, звільнившись від його обіймів. — Тільки так, як насправді було, а то ніби з книжки читаєш.

— Учителька, мабуть? А не злякаєшся? — навіть хотів посміхнутися. — Правда, я вже зрозумів: ти, дійсно, креміль, а не солдатка. Тож слухай, — збирався з думками та переводив подих від внутрішньої колотнечі. — Коли місцевість прочісували есесівці, там таке творилося, навіть розум відмовлявся вірити. Тисячі людей заганяли в балки, а з узвишся прямим вогнем з кулеметів та гармат палили, ніби у них таке завдання — завоювати цю землю без людей. Розумієш? Тільки поб'ють, а наші інших туди заганяють, немов спільну справу роблять. Лише одиниці якимось чудом змогли вціліти, неначе Богом вибрані, так одна місцева бабуся казала. Я теж із своєю групою тікав, нас чоловік сто набиралося. Сховалися в болоті, зарослому очеретом і лозняком, все поглядаємо на село, що на протилежному боці, а за ним лісок невеликий видно. Ми туди й поповзли, вибили з нього німців, яких, на наше щастя, там було небагато. Тільки з села вискочили, коли ланцюг німецьких танків на нас

суне, а за ними автоматники полонених женуть. Ми знову назад у болото, ледве встигли у своєму очереті сховатися. Три дні сиділи, ні води, ні їжі, та про те й мови не було. Вийти ніяк, бо німці обстрілюють, — він спинився на тих словах, розстібнув гімнастерку біля шиї. — Ото поливали! Тільки для чого тобі про ті жахи знати? — знову несміло поклав руку на її плече. — Марусю, ніхто ж не визнає... А може, я помру завтра? — у його голосі з'явилися жалісливі нотки.

— Ненормальний, — по-дівочому відштовхнула його подалі від себе, ніби сиділи на вечорницях. — Розкажуй далі, — сама спокійна — і ні слова про домагання.

— Того разу виручили місцеві жителі, точніше підлітки, які принесли звичайний чоловічий одяг брата чи, може, батька, переодягнувшись у який ми по одному вийшли і почали пробиратися до фронту малими групами, — зажурено продовжував солдат. — Та й та дорога не була безпечною. Перший раз затримали не німці, а румуни, від яких вдалося втекти. Вдруге затримали, знову втекли, і так аж шість разів, поки до своїх добралися. Після спецперевірки повернулися у свій полк. Тиждень повоювали і знову в оточення потрапили. Оце так на Курській дузі у червні було. Хлопці, сміючись, казали, що смерть щодня над кожним чатує. Стоїмо в балці одного ранку, а ворог підтягнув танки, мотопіхоту і після годинної артпідготовки пішов у наступ. Багато наших полягло в той день смертю хоробрих, бо нам відступати не було куди. З настанням темноти німці відійшли, а ми, взявши ручні та протитанкові гранати, поранених, підготувалися до прориву. Тільки вийшли з балки на поле, як вони знову нас вогнем з усіх сторін поливають. Що робити? Знайшлися добровольці, полізли прямо на кулемети. Смертники, подумав і я, а вони змусили їх заткнутися, ще й трофеї принесли — кулемети, автомати. З ними ми й рушили на схід. Та й тим діло не скінчилося. У не-

ликій низині наштовхнулися на їхню артилерійську батарею. Командир крикнув: «Ура!» – і ми побігли штурмувати, бо краще померти, ніж у полон потрапити. Ніхто й не думав, що вони тікатимуть, ще й нам залишать чотири гармати, снаряди, патрони, гранати, три вантажних автомобілі, при чому один із хлібом, а другий – з харчами. Хоч раз повезло – від’їдалися цілу ніч, бо все не забереш з собою. Наступного дня, тікаючи на схід, знову в полон потрапили біля самої річки Береки. Може, й правда, в сорочці народився, мати так казала, тому і звідти втік, а товариша вбили, прийшлося самому пробиратися, – тер солдат свої мозолисті руки одну об другу. – В одному хліву поросячу полхльобку їв, бо помирав з голоду, а в лісі ягоди та сиріожки. Та що розказувати! Я й сам усього зрозуміти не можу. Ой, Марусю! І для чого воно тобі?

– Розкажуй, – ледь промовила вона.

– Лежить ціле поле поранених після бою, та ще й один на одному, – продовжував уже без ніякого бажання, навіть по інтонації це відчувалося. – Серед них і твої товариші, а підійти ніяк. Хто зве, хто просто стогне, а хто благає з останніх сил: «Браточки, хто у Христа вірить?!» Спасити ніяк, ворожі кулемети не стихають. На ранок тиша, лише перелякані ворони на деревах каркають. Це тут, Марусю, на Курській було. Такого в кіно ніколи не покажуть і в книжках не напишуть.

А помовчавши трохи, знову кине на неї оком, від чого вона аж зіщулиться та молить Бога, щоб ранок швидше починався. Тим часом він шепоче їй майже на вухо:

– Ти важко дихаєш, сама давно чоловіка не бачила...

– Відстань, ти теж від інших нічим не кращий, – гримнула та поглянула на його профіль, який іноді освітлювався червоною загравою палаючого неба.

Крізь той шепіт та благаючий погляд, в якусь мить в її голову заскочила думка: не дуже й красивий, але справжній

чоловік, за такого б і я вийшла заміж, якби не війна. Звісно, йому про це нічого не сказала, лише зітхнула. І знову тиша. Їй більше не хочеться чути про війну, а про інше він не говорить.

— Все думав та розгадав я нарешті, чого ти йдеш в Україну, — почувла невдовзі і аж здригнулася, сама за якусь хвилину мовчання чого тільки не передумала. Навіть встигла знову налякатися, бо не могла передбачити його подальші дії, коли він сидів із заплющеними очима, ніби закам'янівши. — Тікаєш від ненависного чоловіка, він змушував тебе бути коханкою, або навіть згвалтував, — сказав різко, мов слідчий на допиті, при тому дивився на її реакцію. — Дитину з собою забрала, щоб нею не шантажував. Виходить, той чоловік має велику владу, раз іншого виходу в тебе не було.

На тих словах Маруся завмерла, адже ту правду знала лише вона і ніколи в житті не наважилася б комусь розказати.

— Скажи мені прізвище, я доберуся до того вояки, який не на фронті, а в тилу з жінками воює. Добре влаштувався, мерзотник. Коли не сам, то партизанською поштою передам.

— Не скажу! — скрикнула вона і затремтіла всім тілом при згадці про минуле.

— Значить, я вгадав. Іншого варіанту і не припускав. Коли сама не скажеш, то в твоєму Шенталі в чужих людей розпитають.

— Не смій, там мої батьки залишилися! І хто дав тобі право вмішуватися у моє життя? — закричала в тій передранковій тиші, не пам'ятаючи себе.

— Тихо, тихо, Марусю. Хто дав право, питаєш? Війна і ця ніч, коли небо палає, коли за спиною ще й досі смердить горілим селом, коли серце мліє та з грудей вискакує, коли дихати нема чим від запаху такої чудової жінки поряд. Думаєш: ми випадково зустрілися в лісі на Курській дузі біля самісінького фронту? Втікач і змучена дорогою босонога, але страшенно красива жінка з подорожуючим мирним таран-

тасом, який тягне маленька корівка на рідну Україну? Таку зустріч мені сам Бог послав, як нагороду за те, що було, і за те, що попереду. В мене всередині все перевернулося, коли тебе побачив.

А через хвилину знову:

— Марусю, дозволь хоч поцілувати, я тобі за поцілунок будинок після війни збудую, я будівельник за професією. Слово даю.

— Всі ви однакові. Дружина у тебе вдома, а ти... Мабуть, теж любиш з жінками воювати... Йди до своїх партизанів, світати починає, — відповіла сердито на його палкі слова, які так солодко розливалися по її тілу. — Дай мені спокій, я хоч годину передрімаю. — Сама пішла до свого тарантаса і почала умошуватися біля дитини, закутуючись у ковдру. — Йди, я нічого не боюся, були вже і вовки, і бандити. Коли що, сама справлюсь. Є в мене чим боронитися.

— Для чого ж тоді питала про життя, про війну, а я душу перед тобою вивертав?.. — сказав, мов ображений хлопчина, після чого мовчки пішов у ліс.

Вона так і не заснула до світанку, все ввижалися їй танки в межиріччі та ланцюги автоматників, які женуть тисячі полонених, серед яких і свого Бориса бачила, мов живого. Йде собі та співає: «Летіла зозуля...» З'явився і горе-воєнка з автоматом у руках. Та враз щось червоне вирвалося звідти і вдарило їй у груди. Вона, перелякана тим видінням, схопилася і зрозуміла, що зовсім поряд вистрелили з тисячі гармат, — так рано почалася артпідготовка. Спішно подоївши свою Читу та сховавши молоко, потягла корівку до тарантаса. Коли запрягла її і взялася за налігач, почула знайомий голос позаду.

— Марусю, зверни направо і спинися в наступному селі, воно не розбите. Побудь там хоч декілька днів, бо завтра знову страшний бій буде. Не лізь у пекло, пожалій себе і свого сина.

— А ти де був до світанку? — спитала, ніби це зараз було найважливішим.

— Тебе стеріг, дурненьку, — усміхнувся, і в його руці, яка весь час була за спиною, з'явився букет жасмину. — Це тобі на згадку про нашу ніч, — простягнув і засоромився, наче молодий парубок. — На тому краю села зірвав, не згорів, бачиш? — оглянув його з усіх боків та знову простягнув їй. — Бери, не вже не рада? — очі вологі, а рука з квітами аж тремтить.

Він зробив ще декілька кроків їй назустріч, а вона, не пам'ятаючи себе, кинулась йому на шию. Це було так миттєво, що навіть Чита не встигла кліпнути своїми довгими віями.

— Бережи себе. Я за тебе молитимусь, — прошепотіла Маруся крізь сльози, чи тому, що він став їй близьким за цю ніч, чи тому, що війна була зовсім поряд.

Якраз у ту хвилину, коли червоне сонце стало підніматися з-за обр'ю, проглядаючи лише інколи на землю крізь густий чорний дим, солдат пригорнув до себе Марусю і ніжно поцілував, неначе востаннє у своєму житті. Насолоджувався трепетом спійманої голубки у своїх сильних руках, але не довго. Чи випадково зійшлися ці дві дороги? Те знали, мабуть, тільки на небі. А вони в цю хвилину, віддавшись тій солодкій миті, яка млосно розлилася від губ до кожної клітини, забули про все. Не контролюючи затьмарений розум, він ще ближче притис її до себе. Широка долоня ковзнула до грудей, але Маруся, отямившись, знайшла в собі сили і відштовхнула його. Важко дихаючи, Степан повільно зробив кілька кроків назад, не відриваючи від неї своїх очей, в яких так і застигло велике чоловіче бажання, яке він не в змозі був сховати. Не сказавши й слова, розвернувся і мовчки пішов у ліс, поспішаючи теж до Прохорівки, тільки навпростець.

— Я знайду тебе після війни! — почувала від нього здалеку. — Обов'язково знайду!

– Воюй, солдате, – прошепотіла йому у слід, – мабуть, без твоєї перемоги не мати мені гарного будинку, – посміхнулася від тих слів, та враз здригнулася від нового залпу, який знову зривав землю і змішував її з вогнем.

Поглянувши на сонного Льоньку, взялася за налігач і повела далі свою Читу, яка спокійно йшла, звикнувши навіть до війни. По дорозі часто спинялися, побачивши клопоть зеленої трави чи гриву жита серед чорної витолоченої танками землі. Поки корівка паслася, Льонька стояв у караулі, а мати відпочивала. Потім доповідав їй: скільки літаків пролетіло та скільки вибухів сталося. Добравшись за світла до села, не одразу знайшла там людей, бо всі вони ховалися в погребях, де на намощених дошках спали вже не перший тиждень.

– Йди по вулиці та просися, жінко, в кожному дворі, – радили їй, – бо в нас тісно дуже.

І так від хати до хати, поки на краю села побачила стару бабусю, яка спокійно ходила, не звертаючи ні на що уваги.

– Пустіть дитину в хату, бо простудиться. Я у дворі біля корови буду, – благала Маруся, розглядаючи стареньку жінку в дірявих валянках та зимовій хустці, зав'язаній посеред голови.

– Носить вас у таку лиху годину, – бурчала вона. – Заїжджайте, куди вас подіти! – махнула рукою. – Тільки їсти не просіть, ні сала, ні картоплі немає, а хліб навіть не пам'ятаю, коли й пекла. Заходь і сама до хати, як не хочеш – тоді мостися в хліву, там корова вже давно не стоїть. Віддала баба свою Дуньку на підтримку армії, все одно забрали б, – жалкувала за коровою. – Старий погріб завалився, тепер сплю в хаті. Та й чого мені боятися, пожила вже своє, днем раніше, днем пізніше – все одно до Бога пора, – приклала руку до лоба та на небо глянула. – Якби все-таки пізніше, зараз до нього не добратися та й ангели не встигають

на небі душі приймати. Чого мені зі своєю старістю в таку сутолоку лізти? Правильно міркую?

— Звичайно, — зраділа Маруся, їй дуже хотілося відпочити.

Намостила соломи та й лягли з Льонькою у хліву біля Чити, вкрившись своєю периною. Спалось на диво солодко, як ніколи, бо тут було тепло і затишно. Навіть не чули, як по вулиці цілу ніч їхали танки та йшли солдати. Гостювали в баби Варки цілий тиждень, поріднилися за той час не тільки з нею, а й із сусідами. Маруся пригощала їх молоком, а вони несли корівці хто сіна, хто трави. Вона розповідала їм про свої пригоди, а вони про свою війну. Напросивши по всій вулиці по жмені борошна для мандрівників, баба спекла їм чорну смачну хлібину. А сусід дід Петро повідомив на прощання, що тепер фронт пішов на захід, потім рахував щось довго, і сказав:

— При вашій швидкості ви його по-любому не наздоженете.

Розпрощавшись, Маруся з сином знову продовжили свою подорож. В обід побачили якесь село трохи поодаль від їхньої дороги, але їм рано було спинятися. Потім усе їхали степом та балками, а коли почало смеркатися, в'їхали в невеликий ліс. Вдень раділи б, сховавшись тут від літаків, а зараз почав страх пробиратися в її душу, пригадавши Степанові розповіді про бандитів та біглих німців, на яких можна було натрапити. Тільки трісне щось у лісі, так вона і затремтить, а схаменеться — знову стане тією відважною Марусею. Через хвилину, як і раніше, боїться далеко в ліс заходити, та збирається назад повертатися. Все ж вирішує спинитися тут на ніч, бо й самій, і корівці треба відпочити.

Почувши крик неподалік, вона обімліла і кроку ступити не може. Вслухається в ті розмови та звертає з дороги, ховаючи в гушавині корову і свого сина. Тримає її за шию, гла-

дить рукою, щоб Чита жодного звуку не подала. Та довго так не встояла, прив'язавши її до дерева, тихо пробралася до дороги. А розгледівши неподалік на вузькій лісовій дорозі воза з пораненими, зраділа і побігла на допомогу. Наблизившись, знову спинилася, почувши лайку. Вслухається. Якраз поранений, якому біля сосни щойно вивернуло ногу, кричить на діда-погонича:

— Ти — гад і зрадник Батьківщини! За це ми тебе зараз розстріляємо. Ногу мені викрутив навмисне! — сам дістає автомат і цілиться в переляканого старого.

Тяжкопоранені, котрі лежать на підводі, умовляють його:

— Перестань. Розстріляти недовго, а нас хто доведе. Ти дорогу не знаєш, та й сам не дійдеш, а ми до ранку взагалі попремо.

— Браточки, пожалійте мене, п'ять діб не спавши, тому й заснув на ходу! Не від горілки ж я, а від утоми. Нема кому вашого брата возити, то я і вночі їздив, бо місячно було, — проситься дід.

— Їдь далі, — наказують лежачі.

— Стояти! — знову кричить поранений з автоматом. — Все одно уб'ю цього мерзотника!

— Спасіть, людочки! — закричав дід, мало не плачучи.

— Що трапилося? — не витримала Маруся та вийшла на дорогу прямо перед возом. — Може, допомогти чим? — питає, а в самої і ноги тремтять від страху.

Хотіла сказати про самосуд, який не дозволяється чинити навіть на війні, але не змогла, думала більше про свого малого сина, ніж про все інше. Чому тоді вискочила з лісу? Теж сама собі відповісти не може. Мабуть, тому, що кликали на допомогу. А чи її тут чекали? Промайнув вихор думок у голові.

— Тут тільки баби не вистачає, — брудно вилаявся Толя-мотопіхота, як його назвали інші. — Їди своєю дорогою. Чого

в лісі швендяєш? Шукаєш, де підзаробити? — перевів на неї свого автомата. — Не на тих напала, — засміявся істерично.

— Давайте перев'яжу, я медсестра, — запропонувала Маруся, ніби нічого не почувши.

— Невже? — зрадів дід. — Тоді йди ближче, а їх не бійся, вони добрі, просто змучені війною і поганим ставленням до солдата.

— Мене перв'яжи, і мене, — заворушилися поранені на возі. — Опускай дуло, мотопіхота, нехай хоч як перев'яже, бо третій день пішов, а наша черга все ніяк не дійде. Правда, добре, що хоч так, все одно всіх не вивезуть, — бубонів один із них.

Вони, мов діти, стали показувати їй свої рани, а вона, привівши тарантас, дістала з сундучка маленьку аптечку, і намагалася надати першу допомогу.

— То йди, Марусю, за нами, — запрошував дід спасительку, сідаючи на своє місце на возі. — Село не скоро, а до госпіталю недалеко. Там і переночуєш. Завтра підеш далі на свою Україну. І треба ж таке придумати! На малій корові від Волги до Дніпра! — дивувався старий погонич.

— Йди слідом, — запрошували хором, — не бійся, ми спокійні, то лише один у нас такий буйний, — мали на увазі Толю-мотопіхоту. — А ти, Жоро, продовжуй, — штовхали вони немолодого солдата, що сидів поряд із ним. — То ми про Прохорівку толкували, — пояснюють Марусі. — Мабуть, на всій земній кулі такого бою не було!

— Кажу ж: танки горіли, люди горіли прямо в танках, бо звідти не вибратися, — продовжував немолодий боєць. — Тільки наших набагато більше горіло, особливо легких Т-70, які від першого пострілу займалися. Правда, і їхнім дісталось, не вдалося всім за «Пантерами» сховатися. Ми теж двох підбили. Тільки шарахнули з гармати по одному, як він одразу й загорівся. А звідти фріци вискакують, жарко

їм стало, ми з кулемета по них, і... спить спокійно, не тільки ж нашим тут лежати, – розповідає про бій.

– Сидів я у твоєму тридцять четвертому. Непогана машина, але гільзи відстріляні падають і частина пороху в кабіні догорає. Дихати нема чим, – говорить хтось із лежачих.

– То де ти бачив бій без диму? Хіба що з бабою. А диму скрізь було повно, іноді навіть не розгледіти чи свій танк перед тобою, чи німецький. Там багато чого залежало від механіка-водія. Наш малий був, худючий, а в бою – справжній ас. Ото билися! Трьох «Тигрів» поклали! – хвалиться дядя Жора, який і починав розповідати.

– То двох, то трьох, знову брешеш? – плюнув Толямотопіхота з вивернутою ногою. – Тут тобі хіба що Маруся повірить. Легких ще могли, але й тих не так просто підбити, бо їх «Тигри» та «Пантери» прикривали. Чи я не бачив?! Та й снаряд «тридцять четвірки» не міг пробити бортову броню того німецького страховиська навіть із двохсот метрів. Це треба було тільки наблизитися впритул, так до нього ж не підійти.

– Мовчи хоч ти, коли нічого не розумієш у танковому бою, – підвищив голос дядя Жора, який, розсердившись, совався на возі. – Наші танки спритні, за секунду може крутнутися в інший бік. А швидкість яка! Не все ж броня рішає.

– Ми теж так фріців потріпали, що вони після того оборону зайняли, – знову чути голос того солдата, який про гільзи та про дим говорив.

– Не кричіть так голосно, відлуння і в лісі далеко чути, – озвався ще один із возу, якого контуженим називали. – Я теж у пеклі побував. У справжньому. Страшно, коли на тебе йдуть великі танки з хрестами, свастикою. Бабахнули по ближньому, а йому хоч би що. Командир кричить: «Фердинанд» зліва! Я тільки прицілився, а він уже готовий, інші його збоку протаранили. На полі все більше й більше тан-

ків горить. Горять люди, рвуться снаряди. Страх Господній! Башти вагою вісім тонн злітають, мов фанерні, і летять за кілька метрів. Тут і по нашому довбонуло та так, що і в очах потемніло. Всі оглухли, а командир сидить і тільки губами ворушить, слова сказати не може. Коли знову трягнуло і ствола одразу не стало — знесло, а ще башту заклинило, зовсім не повертається. Горимо, а вилізти ніяк. Пронесло того разу, очухалися, — хрипів контужений. — Потім нас у Нижній Тагіл за танками послали, а вони в тилу по сорок штук за добу клепають. Нову партію привезли з хорошою бронею, правда, і тим не довелося довго воювати.

— От ти правду говориш, — погодився Толя-мотопіхота.

— А ти взагалі в танку не сидів, — образився дядя Жора. — Пятякає він: той правду, той неправду. Теж мені суддя!

— Спочатку мирно говорили, потім сперечатися почали, а тепер уже лаятися давай, — намагався покласти край суперечці зовсім молоденький сержант. — І як тільки не соромно! Хоча кожен із вас правду говорить. Свою правду. І я був під Прохорівкою, — стогнав усю дорогу, тепер ледь вимовляє слова. — Німці п'ятого липня пішли в наступ, а я восьмого туди прибув. Кинули, мабуть, спиняти німецьку четверту танкову армію, яка, прорвавши Воронезький фронт, просунулася майже через усі лінії оборони. Ще трохи — і вдарила б з тилу, вся наша армія в оточення могла потрапити. Вся!

— Так. Спиняти, кажеш, тебе прислали?! — знову істерично засміявся Толя. — Боявся, мабуть, — поклав нарешті автомат біля себе.

— Ні, зовсім не страшно було, я ж у бою ще не був до того, — зізнається щиро. — Двадцятихвилинне шиккування перед тим і все. — Сказали: за Прохорівкою для вас землі немає, — намагається розбірливіше говорити. — Потім питають: «Хто хоче вступити в члени КПРС?» Багато було бажаючих, вступив і я.

— Так і знав — молоде та зелене, — знову вставив своє Толя-мотопіхота, хитаючи головою. — І що потім встиг побачити?

— Горів хліб, ніби шторм вогняний на полі. В навушниках шум і тріск, а на тому фоні неслись десятки команд і наказів, між ними — російський мат на фашистів, Гітлера, під гарячу руку танкісти згадували також і своє начальство, яке завело їх у те пекло. Проривалась і німецька, вони теж кричали щосили, бо і в них кожна секунда коштувала комусь життя. А ми своїм: «Прощайте хлопці! Йдемо на таран!»

— Тьху ти, молокососи, пороху не нюхавши, на таран зібралися, — плюнув Толя та аж розхвилювався. — Хоча живий, значить, не протаранили.

— Не знаю. Такий дим стояв, що нічого не видно було. Пам'ятаю тільки, як по землі катався, щоб полум'я збити, бо одежа горіла.

— Теж мені вояки, таких, як ви, багато туди нагнали, мабуть, аби більше м'яса та крові. Але одним страхом фрїца не візьмеш. Броню треба було таку як на «Тиграх» чи «Пантерах» робити та пушку, як у них, тоді б наші танкісти там шороху наробили. А то зігнали всіх між залізною дорогою та автострадою, а там ні розвернутись, ні роздивитись. Одне начальство каже, що там тисяча танків було, друге — півтори, а треті про п'ятсот з обох сторін твердять. Звісно, що німецьких менше, то я і сам бачив.

— От вам і Толя-мотопіхота, — здивувався дядя Жора. — Що й казати, правду може вивести.

— Яка ж то правда? Хто що бачив, про те й толкує. От я правду знаю, бо різних возив, — втрутився в розмову навіть дід-погонич. — Зранку артпідготовка, і літаки полетіли, смалили і бомбили страшенно, потім німці танки пустили клином і рядами, вони ж по науці воюють. Так і пішли в наші лінії оборони — попереду оті страховиська, про які

ви тут казали, тільки їх там небагато було, а за ними інші, набагато гірші від нашої «тридцять четвірки». Наші з п'ятої армії вирішили контратакувати, тільки не рядами, а як попало вискочили, тобто купою, застрявали і заважали один одному. Німецькі танки на ходу стріляють, а нашому треба стати, щоб вистрелити. Як тільки спинився, так одразу й мішенню став. Оце так було, думаєте, дід не знає. Ще за три кілометри німці почали косити ту купу ваших «тридцять четвірок», а коли підійшли поближче, то всім стало ясно — зайдуть із тилу, тому наші командири й дали команду артилерії — вдарити по всіх. Саме тоді й бабахнула ціла батарея «Катюш», що стояла за Прохорівкою. А їх там, казали, сотні були, мабуть, із Степового фронту. Години три палили те місце, де зійшлися німецькі танки з нашими, після чого за димом і пилюкою нічого не було видно. Роздивилися вже вранці, тоді й зрозуміли, що німці відступили, забравши з собою і свої підбиті танки. А ваші «тридцять четвірки» так і стояли на тому полі. Земля вся у воронках від снарядів, і скрізь обгорілі солдати! Мати Божа! Тепер не наче на змаганнях — ще тільки тиждень минув, а вже багато чого наліпили до тієї правди, потім ордени та медалі розвішають. Добре, коли тих не забудуть, хто в тому котлі горів, хоч посмертно. Я, хлопці, теж війну знаю ще по громадянській. Це млин смерті, — так закінчив свою розповідь дід-погонич.

— Говорили наші, що на Харківському тракторному «тридцять четвірку» давно зробили, а Москва не давала команди на масовий випуск, поки головний конструктор Кошкін сам на тому танку в Москву не поїхав. Чули про такого? Ото голова! Таке придумати! І за наполегливість йому велике спасибі. А якби одразу його зрозуміли? — знову здивував усіх Толя своєю обізнаністю. — Тільки він захворів після того і помер. Усе своє здоров'я поклав на те, щоб пе-

реконати наше керівництво – кращого танка на сьогоднішній день немає ніде.

– Невже? А як же тепер війна? – аж налякався старий погонич.

– Звідки мені знати? Я ж не Москва тобі і не головнокомандуючий. Керують уже, то на початку їх не чути було, навіть думали, що й вони повтікали.

– От вам і Толя-мотопіхота. Все знає і сказати не боїться, – хвалив тепер його навіть дід-погонич, який недавно мало не загинув від його кулі.

Рипить і далі віз, час від часу погонич тихо покрикує на кобилу, йде Маруся слідом та вслухається в розмови, щоб нічого не пропустити. Кожен із них радіє, що темно в великому ліску, а коли на поле чи луг вийдуть, то при ясному місяці й високо в небі їх видно. Тоді прямують до лісосмуги, аби швидше сховатися. Їдуть та виглядають обіцяне дідом село, а він то прокинеться, то знову захропе сидячи. Дрімають і солдати, бо й вони декілька днів не спали. Коли враз різко зарипів віз, і на Марусиних очах перекинувся прямо у величезну калюжу. Здоровий Толя-мотопіхота зі своїм сусідом опинилися зверху, а тяжко поранені під низом. Ніхто не кричить від такої несподіванки, але Маруся одразу кинулася на допомогу – штовхає верхніх, які самотужки намагаються вибратися, потім з усієї сили тягне нижніх, які стали зовсім безпорадними – то захлинаються грязюкою, то плюють та знову хапають повітря. Вона й сама впала в ту багнуку, бо вони вчепилися за неї всі разом. Зіп'явся на ноги і дід-погонич та забелькотів щось із переляку.

– Вилазь швидше! – вже розбірливо кричить на Толюмотопіхоту, який прямо в калюжі схопив діда за грудки. – Не заважай, – виривається старий, – нікуди я не дінусь, потім за автомат візьмешся, – все ж допомагає йому дістатися сухого місця. – Хлопці, хоч голови піднімайте над во-

дою! — просить їх. — Та відпустіть ви жінку, ми ж удвох вас швидко витягнемо! — благає до поранених. — Давай цього, — тягнуть з Марусею найслабшого на траву. — Тепер сержанта молодого, бо він голову вже не тримає, — командує дід. — Бери контуженого під руку, насьорбався вже бідолаха, — сам теж тремтить від мокрої одежі. — Тепер останнього, — наказує Марусі. — Піднімай воза, сам не потягну, — аж кречке, аби поставити його на колеса. — Та швидше повертайся, ще солдатиків треба на воза покласти, — гримає на неї.

— Не даремно я хотів застрелити цього гада, а ви не дали, — отямився Толя-мотопіхота, шкандибаючи до воза.

— То й стріляй! — уже не витримав дід. — І для чого я поїхав останній раз? Відчував, що більше не можу, а поїхав. Ще й ледащо це забрав, — розсердився на нього за те, що він зовсім не допомагав слабких солдатів рятувати. — Шкандибає він, — не вірив, що так дуже вивернув йому ногу, зачепившись за дерево.

— Тепер я точно його порішу! Мав би здоров'я, то повісив би на гілляці, — аж скаженіє мотопіхота біля воза. — Ану, ставай на коліна та хоч перехрестися, бо ще хвилина — і на тому світі будеш! — знову націлив на нього автомат.

— Чи ти здурів? — в діда аж коліна затремтіли. — Я ж усіх витяг, сам мокрий по вуха.

— То я тобі дозволив усіх витягти, тепер хрестися, собако, — знову Толя цілиться у нього.

— Простіть востаннє, хлопці, Христом Богом прошу! Захистіть ще раз від цього ірода! — мало не плаче дід та сам перед возом на коліна падає. — Я ж правду вам казав: п'ять діб не спавши, тепер заколихався під ваші розмови та й знову задрімав. І де та калюжа взялася? Ще й така здорова. Не навмисне я, повірте, — клянеться та руки до грудей прикладає, а вони тремтять, бо знову смертельне дуло на нього дивиться.

— Опустити, гарячий який, подумаєш, побулькали трохи, — спокійно говорить контужений, витираючи рукавом грязюку з обличчя. — Тепер ще швидше до госпіталю добратися треба, бо залякнемо зовсім, — цокотить зубами чи від пережитого стресу, чи від мокрого холодного одягу. — Далеко там ще? — ледь тягне голос.

— Близько вже, хлопці, не знаю скільки, але скоро доїдемо, — зрадів дід, що сьогодні його точно не вб'ють, та давай спинатися на ноги.

— Нехай пішки йде, щоб не спав, — пропонує хтось на возі.

— Не дійду я, дорогенькі. Йй-богу, не дійду, ноги відказують, — ледь тягне свій голос.

— Та опустити свій автомат, коли серед лісу здохнути не хочеш! — кричать у темряві на Толю-мотопіхоту. — Треба щось робити.

— Нехай баба веде коня, вона все одно пішки йде, — озвався один із лежачих, видно, теж думав, як їм тепер бути. — Корову прив'яже до воза, а діда на воза пустить, нехай дорогу показує. Мотопіхота діда штовхатиме, щоб не спав. Так і доїдемо.

— Це ти, молокосос, чи мені здається? — придивляється Толя до молодого сержанта. — Оце голова! Тоді, може, і пробій ти не збрехав.

— Правду казав, — ледь промовив той.

Так і зробили. Маруся поганяла стару кобилу, весь час оглядаючись на свою Читу та на малого Льоньку, який, надивившись аварії з пораненими та наслухавшись лайки, побоявся пересідати на воза. Незабаром дорога стала рівнішою, а від місяця не було куди сховатися. Дякуючи теплій ночі та Марусиній перині, всі відігрілися і знову почали говорити.

— А ви з яким пораненням сюди потрапили, — спитала вона у балакучого Толі, аби чути, що вони живі.

— У нього зад прострелений, — поспішив повідомити хтось інший, поки той роздумував, як йому про це сказати.

— То й розкажіть, — пожартувала вона, і мені веселіше буде. — Я вже звикла до ваших розповідей. Зрозуміла, що всім прийшлося пороху понюхати.

— Про таке незручно, тим більше жінці, — засовався Толя на возі. — А скільки років тобі? — спитав, бо толком не довелося й обличчя розгледіти.

— Двадцять вісім, — відповіла вона.

— Невже?! — скрикнули мало не хором. — То ти не баба, а дівчина, — придивлялися до її постаті. — Дитина точно твоя?

— Так, мій синок Льонька, шість років недавно виповнилося.

— Чого ж ти поночі пригод шукаєш?

— Не було іншого виходу, от і вирушили в дорогу.

— Здуріла дівка, — знову говорять мало не хором. — А чому? Розкажеш?

— Завтра, сьогодні дорогу дивитись треба, щоб знову віз не перевернувся. Я вже бачила, які ви хороші, — жартувала тепер. — Самі говоріть, а я йтиму та слухатиму.

— Давай, Толю, бо хлопці щось знову притихли, — просив дядя Жора, який від болю колихався на возі — так розболілася його поранена рука.

— У мотопіхоті я був, — почав той. — Коли поранило мене, впав і лежу, думав, що помираю. Хлопці казали: коли помираєш, треба з рідними прощатися. От я і прощаюся зі своєю бабусею, бо нікого, крім неї, у мене немає. Прошу простити, бо страх який вредний був.

— Бач, так то воно з дитинства таке було, — пробурмотів дід спросоння.

— На тому і свідомість втратив, — не звертає уваги на нього Толя. — Через деякий час знову приходжу до тями,

і ніяк не можу зрозуміти: на цьому я світі, чи вже на тому. Мертвих поряд багато, значить, на тому. Коли неподалік бомба рвонула, тоді здогадався, що на цьому, бо там, думаю, не воюють. Оговтався і поповз. Бачу трьох санітарів років по сімнадцять. Прошу:

— Хлопці! Я поранений, може, глянете, сам я не можу подивитися, — показую на свій зад. Зняв штани, а вони мені:

— Тут усього дві дірочки і крові мало, куля зайшла і виїшла. Не придурюйся, натягуй штани і повзи далі. А нам дань давай за те, що ми тебе оглянули.

— Нема чого давати, — кажу їм. — Вони розсердилися та й потягли мій мішок з речами, хотіли ще й автомат прихопити, але я притис його до себе з усієї сили. Як же без нього на війні? Тоді мені кришка, тоді і свої не перев'яжуть. Забрали гранати і патрони, сто чортів їм під ребра! А як солдатів без них воювати? Повзу далі, тепер сам обшукую побитих, гранат набрав і патронів, їм вони вже не потрібні. Бачу, санітар одного бійця перев'язує, а другий просить жалібно: «Підійди, братику, до мене, той все одно помре, у нього ж кишки на землі лежать, а я ще виживу і повоюю. Підійди...» — благає. Коли той, безнадійний, голос подав: «Я тобі зараз дам», — каже та таким голосом, що і я налякався. Поповз далі, раз таке діло. Коли на галявині стоїть молоденька сестричка. Спішу до неї. Думаю: нарешті! Бо вже знову почала мені покійна бабуся ввижатися. Прошу й собі як можна жалібніше: «Перев'яжи, дорогенька». А вона:

— Ти з якого батальйону? Не наш... — каже, почувши мою відповідь.

— Як не ваш? Я поранений, — кричу їй. — Перев'язуй, сучко! Сто чортів тобі під ребра! — обізвав її, бо болить дуже. А вона задирає свою вузьку спідницю і хоче мене ногою під зад вдарити. Я злякався, бо він у мене й так болить.

— Так тобі й треба, — знову пробурмотів дід спросоння.

Зареготали всі на возі, аж відлуння по полю розкотилося. Регочуть та кашляють, до цих пір не можуть від тієї багнуки позбавитися.

— Де й сили взялися, давай я швидко від неї на пузі, мов той вуж, тікати, — продовжує Толя, бо страх як любить розповідати. — Відповз, а потім повернувся та матом на неї. Отакої тобі, думаю... А вона кричить:

— Придурок! Ваш батальйон далі. Прямо повзи і нікуди не звертай.

— Виходить, що й не розсердилась. То, може, з того треба було й починати? Доповзаю, і знову жінка-фельдшер переді мною. Питаю тепер здалеку, боюся, що й ця захоче вдарити по болючому місцю. А вона махає руками та кличе:

— Давай сюди, ти наш братику, наш!

— Перев'язала, а я руки їй цілував. Після сказали: «Жди, дід приїде підводою, він один тут пораних у госпіталь везить». Це було о десятій ранку. Я тоді був першим, потім несли і несли нашого брата. Приїхав цей аспид, — показує на старого погонича, — забрав тяжкопораних, а їх лише чотири чоловіки на возі поміщаються. Другий раз знову те саме, і так до самого вечора. А мені знову: «Не репетуй, з тобою і до завтра нічого не станеться». Я розійшовся та за свій автомат.

— Ти чого тут командуєш? — кричу на старшого. — Бери й мене, або застрелю.

— То ви вже там усіх лякали? — засміялася Маруся.

— Так і було, знав би, то ще вранці його забрав, — прокинувся та пробурмотів дід. — Ану, зачекай, чоловіче, щось хлопці твої не сміються. Ви там живі? — придивляється до воза, де з-під перини тільки голови виглядають.

— Їдь швидше, а той нехай помовчить, бо, здається, інші вже його не чують, — ледве промовив молодий сержант.

Дід розхвилювався, знову взяв у руки віжки, а Маруся відв'язала свою корову та прикрила сонного Льоньку в тарантасі. Дід усе частіше стьобав стару кобилу, бо молодих коней забрали на фронт, а Маруся все більше від них відставала, бо її Чита вже зовсім не хотіла переступати ногами.

— Хлопці, вже скоро, — повторював час від часу дід-погонич. — Соколики, просинайтесь, уже приїхали, — повертав їх до свідомості, бо все ж хвилювався, мов за рідних.

Переночувавши поблизу госпіталю, яким слугував порожній корівник та великий солдатський намет, надивившись різних страхіть, Маруся з сином знову вирушили в дорогу. Крутяться невеликі колеса із плуга, гойдається далі візок по ґрунтовій дорозі, неквапом переставляє ноги невелика корівка, міряє як і раніше дорогу босонога Маруся, бо єдині туфлі розлізлися ще за перший тиждень. Лежать у чюдодані і «лодочки», як згадка про мирне довоєнне життя, але тепер вони не для цього випадку. Про це й оповідає своїй розумній німій істоті — Читі. Здається, за дорогу вже переповіла їй усі свої секрети, бо кому корівчина щось перекаже? Бігає навколо воза і малий бешкетник, якому набридає довго сидіти. Тепер вони просуваються не за фронтом, а за трофейними командами, які підбирають придатну стрілецьку зброю та боєприпаси обох армій. Але й після них залишається багато всякого добра, яке кидається хлопцеві у вічі. Здається, всього лиш плентається дитина за возом, а то й попереду, але він уважно придивляється до всього — шукає справжній кулемет, пригадавши дідові слова, що його можна знайти просто на дорозі. Поки що підбирає то стрічку патронів, то маленькі, мов іграшкові, міни для мінометів, ховає все в кузов їхнього візка під перину. Воно підплигує на ходу, брязкотить на вибоїнах, а він усе поповнює свій арсенал.

— І що то воно так розбрязкалося, — спинилася одного разу Маруся, а заглянувши в ту схованку, обімліла. — Як

воно не вибухнуло до цих пір?! — сплеснула руками, а сама не спускає з Льоньки переляканих очей.

Схопивши здорову лозину, замахнулася на нього згрячу, але, зустрівшись із здивованими очима дитини, вмить опустила. Витерши холодний піт із свого чола, почала обережно переносити все на узбіччя, наказавши синові йти тепер тільки поперед неї. Та час від часу вона знову там щось знаходила. «Кожна міна, ударившись об землю, автоматично стає на бойовий взвод, після чого може зірватися від легкого струсу», — щоразу пояснює Льоні. Слухаючи такі доводи, хлоп'я починає шморгати носом, а то й плакати. Та не минає й години, як знову забуває, через що таки було бите не один раз.

Тепер вони відставали від фронту приблизно на двадцять днів. Маруся давно помітила, що Чита під час ходьби стала дуже кивати головою. Раніше тільки знімала з неї шлею, як вона спішила щипати траву, тепер одразу лягає прямо біля візка. «Відказують ноги», — поставила однозначний діагноз Маруся. А помітивши, що в неї дуже стерлися ратички, спинилася та давай шити чобітки зі шматка транспортерної стрічки, яку поклав батько, передбачивши все наперед. Стало ясно — Читі потрібний відпочинок. Додому вже недалеко, так вона вважала, але з такою коровою не добратися. Для зимівлі необхідно вибрати глухе село, бо вона ще й досі припускала, що її все ж будуть розшукувати. Тепер би хоч трохи десь перепочити. Вже затемна побачили хати і спинилися на околиці перед одним двором. По поваленому паркану, старому хліву та перекошеній хаті важко було зрозуміти, чи живуть тут люди. Поглянула далі, але й там не побачила кращих — одні розбиті, інші спалені. Та все ж таки світ не без добрих людей.

— Вибачайте, що світлицю вам не можемо надати, — пожартував дід, дізнавшись, хто вони такі та куди прямують. —

Тільки в наших сінях бомба застрягла, – посміхнувся привітно. – Але ви її не бійтеся, кажуть, що не зірветься. Ми з бабою вже звикли до неї.

Маруся заглянула туди і спинилася. Дійсно, із земляної долівки стирчав наполовину оголений стабілізатор, а в солом'яній стрісі та стелі була дірка.

– Приїжджали військові, обіцяли витягти та, мабуть, забули. Приходиться тепер терпіти її окаянну, – розповідав далі старенький дідусь, не знаючи, що ніхто не наважився стати самовбивцею, бо її можна було знешкодити, тільки зірвавши на місці, разом із хатою.

Маруся щовечора лікувала Читу – робила примочки з марганцю, кислого молока, а вона лежала на боку, мов бариня, і тільки кліпала довгими віями. Льонька рвав траву і підкладав їй під саму мордочку. Через тиждень вона вже паслась сама в чудернацьких чобітках, а навколо неї постійно кружляла малеча.

Маруся тим часом вивчала карту. Наступний напрямок – на Белгород, туди й рушили. Найліпше, як вона вважала, підходив Прохорівський район. Вона підходила до нього не так давно, але тоді там усе зривалося й горіло, чорний дим повністю затягував небо. Тепер вибухи все ще чути, але далеко, від чого на душі було набагато спокійніше. Чим ближче наближалися до того поля, тим більше відчували в повітрі їдкий дим. Добравшись нарешті, Маруся ошелешено розглядала велику кількість розбитої техніки і розсипані по чорній обгорілій землі боєприпаси. Тут ще не пройшли трофейні команди, бо все так і застигло після бою, навіть деякі танки ще диміли. Біля них можна було розгледіти багато обгорілих трупів, а в деяких місцях солдати обох армій лежали один на одному, разом знайшовши тут мир і спокій. Не пам'ятаючи себе, вона крикнула на Читу і потягла її щосили назад, тільки б швидше вибратися, як здавалося їй, із того світу, бо на цій

землі вона ще такого не бачила. Льонька знову йшов попереду матері, очима все одно відшуковуючи заповітний кулемет.

— Ідїть у сусіднє село, — порадив старий дід, який сидів неподалік на маленькому зеленому островку серед чорної землі, слідкуючи весь час за якоюсь жінкою, яка серед того поля час від часу кликала свого сина.

— Юрчику! Юрко! Відгукнися! — кричала щосили.

Коли вона пропаде за танками, дід аж встане, зіпершись на палку, та виглядає, блукаючи поглядом від одного танка до другого, бо їх тут так багато, що не перелічити.

— Додому вночі пробрався — в Журавку, — розповідає їй про онука, — була нагода своїх побачити. А наступного дня згорів у одному з них, — показав рукою. — Нам поранені розповіли, яких ми після бою ще тиждень підбирали. Прибігла сюди його мати та й розуму лишилася — отака біда з моєю дочкою. Тепер щодня, знай, бігає та його кличе. А я чекати мушу, щоб додому її забрати. Може, колись попустить, то хоч супу зварить, бо майже всю рідню проклята війна забрала, — вимовляв він повільно, все зиркаючи на те поле смерті. — Йди, жінко, туди, там війни зовсім не було, — показав Марусі на нешироку биту дорогу. — Всього десять кілометрів звідси, а жодна бомба не розірвалася. Чудо та й годі! Ніби хто його прикрив із неба, — дивувався, мабуть, не вперше. — А ти, кажеш, з самої Волги і до Полтави? Що ж тебе, дитино, змусило йти в саме пекло? Хоча дурне питаю. У кожного своя війна. Бач, моя Людмила тепер, може, й до смерті воюватиме. — Пішли вже! — махає їй рукою, — завтра все одно знову сюди. Фронт пішов, а після нього — що тільки з людьми сталося?! — витер старий картузом замазане сажею обличчя.

Він ще затримався там, чекаючи свою дочку, а їхній тарантас знову зарипів та повільно почав віддалятися. Наблизившись до села, вони також здивувалися, бо, дійсно, жодної згорілої хати не побачили.

— Чи не можете прийняти постояльців на цілу зиму? — питала Маруся в кожного зустрічного.

— Ідть прямо по вулиці, — підказували люди, — посередині буде лежати бомба, одну скинули, але й та не розірвалась, — ніби жартували з неї. — Тепер вона орієнтир у нас. За нею через декілька хат живе тітка Маня. Хата в неї простора, а вона лише з малим сином. У неї і просіться.

Цього вечора в тому дворі було дуже людно. Всі сусіди слухали Марусину розповідь про їхню дорогу та говорили про своє. Вона й сама багато чого нового почула тут про війну, в що раніше не змогла б повірити.

— Вони думають, що я брешу, — сердилася старувата жінка. — Нехай хоч один у цьому селі скаже, що баба Векла колись казала неправду. А що? Ніхто такого не пригадає. А тут поранений розказував, якого я доглядала. Ось дивіться, — вона перехрестилася. — Він сам бачив, як німецькі танки косяком на наші пішли. Тактика, каже, у них така була. І де не візьмись, заблищало щось у небі, а потім променем білим, мов ножем порізало ті німецькі страховиська. Може, й американці щось нове придумали, то чому ж під Сталінградом такого не сталося? А дід Омелько каже, що й до війни в небі таке бачив, і не раз. Виходить, що в нас помічники на небі були? — крутилася баба на всі боки, доводячи своє. — А вони, замість того, щоб розпитувати та думати, бабу дурною обзивають, — жалілася Марусі. — Чудо сталося, чудо, а ви регочете. Колись на коліна падали, коли чудо у небі бачили, так моя бабуся казала, а тепер сміються. Не ті люди пішли, зовсім не ті, — хитала вона головою. — Німецькі «Тигри» та «Пантери», казав той солдат, ніяка куля не брала, а то заглухли навіки, — додала ще й таке.

— Тепер не переслухати, чого тільки не придумують, — заперечила їй тітка Маня, молодша від баби років на двадцять. — Підкріплення німцям не надійшло, партизани всі

під'їзди зірвали. Ото і є основна причина їхньої поразки. Ми теж багато чого знаємо, не тільки ви пораненого доглядали, – хотілося і тітці Мані своє довести.

– І ти туди! – не здавалася бідова Векла. – На полі стоять майже всі наші танки, німецьких там мало, а німця погнали. Тоді й поясни: як таке сталося?

– Богів потривожили! – почувся голос сусідки Валентини, яка спішила до тину, щоб і собі подивитися на подорожніх та поговорити про минулі події. – Небо горіло, мабуть, і святим жарко стало від нашої війни, – вона завжди поєднувала земне й небесне, а ще співала в церковному хорі та любила читати про життя святих.

– Колись Архангел Михаїл мечем любого ворога бив, а тепер інша зброя. Ось він і показав, що такої, як у нього, все одно ні в кого немає.

– Воно й правда! – мало не присіла баба Векла. – Люди добрі! Ти ба, як вона правильно все вивела.

– А ти, Марусю, віриш у таке? – спитала тітка Маня.

– Не знаю, я до війни ні в яке чудо не вірила, а тепер... – розвела руками та знизала плечима. – Бомба посеред вулиці стоїть, хати й дерева цілі... І це поряд з Прохорівкою. Хіба не чудо?

– Яка розумна жінка! – знову крикнула Валентина через тин. – Ти не вчителька, бува?

– Вчителька, – випалив Льонька, поки вона роздумувала, чи говорити правду, бо й досі школа Шенталя навіювала погані спогади.

– Як добре, бо в нас зараз нема кому дітей навчати, – закричали всі, зрадівши.

Одразу заговорили про школу, яку, на їхню думку, вже час було відкривати. «Чи прийдуть батьки з війни, а дітей все одно вчити треба, бо їм життя продовжувати», – вирішили на останок в один голос.

Невдовзі Маруся бігла на свою улюблену роботу, а Льонька тим часом ганяв з сусідськими хлопцями, трохи старшими від себе.

Дивним було село Журавка, яке потічок, що протікав посередині, розділяв на дві половини. На його схилах постійно тлів торф і йшов дим. Коли від того диму не було чим дихати, в селі оголошувався аврал. Тоді всі мешканці з відрами сходилися до потічка і заливали тліючий торф водою, аж поки не виділялася пара без диму. На тому й залишали все до наступного разу, бо то була їхня одвічна боротьба. Якраз такі місця вічного вогню і вабили до себе підлітків, вони підсовували туди вибухівку від авіабомб або й цілу міну без хвостового заряду, щоб вона не полетіла на село. Часто така «іграшка» довго не спрацьовувала, від чого хлопці, залігши поодаль, починали втрачати терпіння. Та серед них завжди знаходився найхоробріший, який підповзав з довгою палицею і починав ворушити торф, забезпечуючи доступ кисню. Вибухівки бахкали, нагадуючи постріл із нагана, а гранати та маленькі міни давали такий звук, що аж дзвеніло скло в будинках. Одразу з дворів до потічка бігли жінки з палицями і розганяли місцеву дівчачу.

Оскільки у Журавці війни майже не було, знайти вибухівку було складно, тому за ними ходили аж на Прохорівку, де хлопцям була воля, ніхто не ганяв і роботи — непочатий край. Але десять кілометрів шляху в один бік могли подолати лише найвитриваліші, бо назад треба було ще й тягти важкі залізяки. В одну таку експедицію з сином хазяйки Петром і сусідом Колькою рушив і Льонька. «Прохорівське поле», як його називали місцеві жителі, здалося йому схожим на село, сотні розбитих танків — це будинки, а сліди від танкових гусениць — це вулиці. Все розтрошено й розкидано. Скрізь величезні чорні плями землі від вигоролої трави, а між ними невеличкі зелені острівки, де вона

була в половину людського зросту. Колька і Петро вже не перший раз ішли туди за порохом із якихось секретних снарядів. Про нього багато хто знав, він був чорного кольору і нагадував довгі макарони, які добре горіли як на вітрі, так і в воді. Коли смеркалося, ними користувалися навіть дорослі замість кишенькових ліхтариків. Але в Льоньки була своя мета — кулемет. Знаючи, що він є в кожному танку, вирішив усе-таки знайти його. Прийшовши туди, перевірів в одному, другому, а потім поліз у третій танк.

Вибуху ніби й не чув, але земля здригнулася і чорна хмара кіптяви, якою були покриті всі танки, спочатку піднялася в повітря, а потім посипалась йому на голову, забила дихання і заपोщила очі. Насилу вибралося хлоп'я звідти і не може зрозуміти, що сталося. Підійшовши до того місця, де його хлопці до цього щось клепали, ледь упізнав Кольку, який сидів, закривши обличчя руками. А побачивши між його пальцями кров, і зовсім налякався. Шукав третього, та його ніде не було видно. Оченята спинилися на свіжій воронці з якої піднімався дим, потім заспішили переглядати все довкола, де валялося закривавлене ганчір'я, шмаття м'яса та біленькі кісточки. Замурзаний Льонька, зрозумівши, що то — залишки від їхнього Петька, затремтів і заплакав. Коли шок трохи минув, Колька скочив на ноги і в гарячці, стукаючи зубами, ледь промовив:

— Т-тре-ба ті-ті- ка-ти до-до-му!

Не довго роздумуючи, хлопці побігли скільки було духу, потім, вибившись із сил, ішли пішки, а ще пізніше ледве волочили ноги. Десь на середині дороги їх наздогнала бричка, на якій їхала незнайома жінка. Здогадавшись про все, вона підбрала їх і швидко погнала коня до самого госпіталю. Група солдат, серед яких були навіть на милицях, кинулися на допомогу — на руках занесли хлопців усередину.

— Де це їх так? — налякалася медсестра.

– Розряджали на Прохорівці, – відповіли солдати, бо хлопці вже ледь тягли голос.

– Повезло тобі, мабуть, у сорочці народився, – так сказали Льоні, оглядаючи його тіло.

Колі теж поталанило, хоч і було на його тілі з десяток ран, але жодної серйозної. Лише обличчя було посічене шматочками незгорілого чорного пороху, який він усе-таки знайшов. Пізніше Колька зізнався, що вони намагалися розгвинтити снаряд від німецького реактивного міномета, схожого на нашу «Катюшу». Тепер за неболючий укол, яких Льонька дуже боявся, та нетугу пов'язку хлопцям довелося співати пісні на замовлення медсестер, а всім пораненим давати концерт за сухарик чи ложку тушонки. Вийшовши з госпіталю, Колька став серед сільської дітвори великим авторитетом, а Льонька вирішив бути артистом, як і його батько, бо всі прийшли до висновку – у нього гарний голос, і він уміє співати.

Усе, що залишилося від їхнього товариша Петра, мати збрала того дня своїми руками і привезла на двоколісній тачці в село, де його і поховали. А через декілька днів її не впізнали – вона стала зовсім сивою.

Налякавшись за свого Льоньку, Маруся забрала його в школу вчитися, щоб тільки був на очах. Так вони й зимували – їли лише картоплю, запивали молоком. Але по тому часу це було терпимо, хоча відчуття голоду не проходило ніколи.

Їхня тітка Маня в селі була знаменитою тим, що тільки в неї була викройка зимового піджака, який у той час називали «московкою». Походження тієї викройки було пов'язане з першими німцями, які жили і в її хаті. Коли ті перейшли в більш простору, забравши своє майно, на одній стіні залишилась яскрава картина розміром із шкільну політичну карту світу. На тому полотні був зображений Сталін, який у паніці втікав від німецьких автоматників. Полотно мало

тканинну основу і було доволі цупке на дотик. Тітка Маня з подругами зняли його і розрізали на викройки. Якраз за такою справою і застали їх колишні постояльці, які мов із землі вирости на їхньому порозі.

— Що це таке? — спитав офіцер, тикаючи пальцем на розрізане полотно. Усі три модистки завмерли на місці. Вони мовчали, а він тим часом з порізаних шматків намагався скласти загальну картину, і коли все вийшло, йому це сподобалося. Покликавши солдатів, які стояли біля порогу, разом голосно засміялися. Нічого більше не сказавши, офіцер кинув руку до козирка, і вони вийшли з хати. «Пронесло! — зраділи жінки. — А як же викройкою користуватися, коли наші прийдуть?» — дійшло до тітки Мані. Вирішили: виставляти вартового біля воріт, коли «московку» комусь кроїти будуть, і поклялися нікому не говорити, щоб жодна жива душа про це не дізналася. У вільний від школи час Маруся теж шила, за що отримувала трохи борошна та картоплі, бо людям платити не було чим.

Нарешті з Журавки вона написала одного листа своєму Борису, а другого — батькам у Шенталь. Борис не відповів, а від батьків отримали цілу повість: як за нами відправили озброєного вершника з завданням — наздогнати й повернути назад. Тепер Маруся читала і посміхалася, бо справдилося те, що вона й передбачала. Першого дня ніхто не шукатиме, адже вона відпросилася з роботи, другого, припускала, тільки почнуть розпитувати, лише на третій день — зметикують, що Марія Іванівна просто втекла, тобто дезертирувала. Так воно і вийшло. Саме після третього дня і була направлена погоня.

— Не думаю, що вершник став би гнати коня до самої Волги — коментувала вона, написане. — Скоріше, доїхав до Мокроуса, постояв на роздоріжжі та й повернувся назад. А приїхавши, доповів, що ніде ніяких слідів немає, і ніхто нічого не бачив.

Тепер вона була спокійна і радісна, вважаючи, що все склалося дуже вдало. Звикла за зиму до чужої хати та чужої сім'ї, де її полюбили, бо вона все вміла, навіть визнали, що вона талановита, чим Маруся дуже пишалася. У школі умовляли залишитися назавжди, навіть хату обіцяли збудувати. Але на весні сорок четвертого, як тільки пішов сік з берези, вона почала готуватися в дорогу, а коли зазеленіла трава та потеплішали ночі, знову дістала свою карту і почала складати речі.

Невдовзі вони з Льонькою розпрощалися з привітним селом Журавкою. Цього разу їх проводжало багато людей і мало не вся школа. Їхній шлях усім здавався страшним і важким, тільки не їм. Близько трьохсот кілометрів до їхнього села в порівнянні з минулим роком — це просто прогулянка, так вважала Маруся. Чити, здається, довга дорога теж не лякала, застоявшись за зиму, і вона раділа. Загоїлися її ратиці, і Марусині порепані та збиті ноги. Щоб більше такого не трапилося, журавський чоботар пошив Марусі легкі й надійні туфлі, а Льоньці — черевики із старих халявок. Такий подарунок хлопчині дуже сподобався, але він його (на відміну від матері) сховав у сундук на тарантасі, щоб черевики не стопталися за дорогу. Склали люди й вузлики — хто сухаря, хто картоплину дав, з чим і вирушили в дорогу. І хоча замість свіжого вітру ще й досі несло горілим, а земля лише де-не-де була не чорною, Маруся, йдучи, голосно співала: «Повій вітре на Україну, де покинув я дівчину...» Поглядаючи назад, посміхалася, бо Льонька підспівував. Тепер їй здавалося, що вона вперше за всю подорож була вільною і щасливою. Але, пригадавши мамині розповіді про інший бік життя до війни, знову сумувала, зрозумівши, що і вдома ще довго буде дезертиркою. Відчувши все на собі, почала розуміти й інше — і досі не всі знають те друге об-

личчя радянської влади. Завжди були люди, які не вірили, що можна засудити невинну людину, звідти й виникали постійні суперечки в суспільстві. Одні – передовики, інші – вороги, ще й одні за другими слідкувати мусять, не за гроші, для чого витрачатися, вони й під страхом спішитимуть донести на свого ближнього. Головне – щоб не було єдності поміж людьми, щоб ходили й оглядалися на свого сусіда: чи не напише якогось доноса. Бо як зірвуться всі разом, то й понесуться шукати справедливність, адже та мрія ніколи не помре в людських душах. «Як же батьки звикли розуміти і мовчати?» – такі думки немов ножем краляли її душу.

«Пошла! И чтобы завтра в это же время... – візьме та знову вчується Марусі той голос. – Там будеш делать то же самое, только со зверьем...» – стрепенеться від того та зажуриться. «Як жити далі? Хто мене захистить?» – шукає вона вихід і не знаходить, аж у зашпори зайдеться її серце та омийуть молоде обличчя сльози. Коли думки знову перекинуться на війну, на перемогу, про яку тепер всі говорять, протре очі та знову заспіває голосно: «Вьется в тесной печурке огонь...» В цю хвилину їй здавалося, що і вона воювала, бо часто знаходилася всього на крок від смерті. «Тільки б дожити до перемоги, тільки б дожити... Потім буде нове життя», – стверджувала її свідомість, та так солодко було від того.

– Мамо, тато не написав, значить, його вбили? – обізвався тремтливим голосочком малий на возі, ніби й до нього добралися материні переживання.

– Ні, синку, живий він, душею відчуваю. А не відповів, то, може, в іншій військовій частині, чи їздить з артистами та співає, – тим і сама себе тішила, мабуть, чекала, хоча й не вірила, що він до неї повернеться.

– Стійте, далі ви не проїдете, – наздогнав їх якийсь дід. – Прямо не можна, там багато трупів, мабуть, усю війну їх ніхто не прибирав, – повідомив той. – Тепер сонце пригріло, то

там від смороду зовсім не продихнути. А в тебе ще й дитина. І носить вас нечиста сила по таких дорогах. Невже так спішно?

— Ми в Україну, а не в сусіднє село, — повідомив Льонька з возу.

— Невже? — здивувався старий. — Тоді сам виведу вас на гарну дорогу, — крокував далі попереду. — Україна... Україна... — повторював неголосно. — Я теж звідти, — блиснув на Марусю запалими очима з-під кудлатих сивих брів. — З Черкащини, — не стримався, щоб не зізнатися. — Давно вже чужу землю обробляю, а про свою і зараз думаю, — відвернувся та висякав носа. — Бач, нема кому прибрати, — облишив свої спогади, тепер бурчав на ходу, показуючи на купу мерців. — Всі тут лишилися, і ті, хто влітку воював, і ті, хто взимку, одні в гімнастерках та черевиках, другі — в кожухах та валянках. На них рядами морські піхотинці в бушлатах та кльошоних штанах, зверху сибіряки, трапляються і бійці у ватниках та шапках із ганчір'я, які давали лише у блокадному Ленінграді. Тоді прибрати було ніколи, гнати німця поспішали, а тепер усе залишилося на наші голови. Але це не всі, ще багато побитих просто присипані землею. Не надумайте десь води напиться, бо отруїтеся, — наказував, прощаючись. — Як будете на Черкащині, землю мою поцілуйте, — знову сякав свого носа та дивився вологими очима. — Скучив я за нею. Хто б тільки знав: як я скучив... — опустив руки і так стояв ще довго.

Щоб Льонька менше бачив, Маруся наказала йому лягти і дивитися в небо, а сама потягла свою Читу далі. Місяцями йшла ніби по величезному кладовищу, над яким літали чорні ворони. Після того, як фронт пішов на захід, тут здається, ніхто ще не ходив і не їздив. І тепер не видно жодної живої душі ні попереду, ні позаду. Багато чого вона бачила за свою дорогу, але такого не доводилося. Затерпілі ноги зовсім не хотіли слухатися, серце готове вискочити з грудей, а

руки ледве намацували шлею, щоб тягти перелякану корову далі. Її очі бігали від поля до балки, від балки до невеликого лісу, а губи все щось шепотіли, мабуть, молитву. Часом навіть здавалося, що вона не зможе вибратися з того мертвого царства, воно і її не випустить із своїх володінь. І коли гучне каркання чорних птахів залишилося позаду, вона перехрестилася і з полегшенням зітхнула. Далі такі місця траплялися все рідше. Знала Маруся, що попереду зустріне ще не одне, але, переживши перше, була готова витримати і наступне. «Це моя війна... Я мушу перемогти...» — часто наказувала собі, аби дістатися рідної землі.

Спинившись у селі на ночівлю, вони знову боялися спати в хаті, бо скрізь було голодно, а в них — корова і молоко. Тому, вмошуючись як і раніше, у дворі, Маруся не знімала з Чита шлею, тримала її до ранку у своїх руках. Часто, засинаючи під зорями, бачила багато облич, які зустрічалися за час подорожі. Згадувала і тих солдатиків, які з поїзда кидали їм свої адреси. «Тоді ви ще не бачили війни. Посміхалися, мов діти. Де ж ви тепер? — в очі так і лізло побачене царство мертвих. — А де ти, Степане? Дивись, обіцяв мені будинок збудувати, а дав слово, то маєш його виконати, — сама аж посміхнулася. — Чи вижили поранені, яких ми з вами все-таки довели до госпіталю? — неначе насправді питала в діда-погонича. — Коли й так, то страшна війна ще не скінчилася, покотилась на захід, вдруге по рідній Україні. А в них знову криваві бої. Тоді намагалися утримати свою землю, тепер — відвоювати». Роздумувала і про свою дорогу, яка теж пролягала на захід, ніби вона мусить першою побачити все після фронту на власні очі. А бачити було що не тільки в полі — в одному селі теліпалися повішені поліцаї, у другому якраз плакали по ковалеві Івану, який руками розгинав підкову — таким здоровим був. Загинув на фронті від маленької кулі, що важила всього дев'ять грамів. У наступ-

ному старенька жінка, куди направили їх переночувати, стояла навколішки біля столу, читаючи молитви вже по третьому сину, біла земні поклони, щоб земля їм груди не давила, бо дуже важкою вона їй здавалася. Зустріли й збожеволілу молодицю, яка ходила по селу та кричала: «Не ріжте мене на шматки, я жити хочу!» А з часом з її вуст інше вилетить: «Господи, та за що мені така наруга! Як же мені жити після того, що вони зробили зі мною!..» Маруся налякала-ся, а люди, здавалося, не звертали на неї уваги.

— Нехай собі кричить, — махнув рукою старий дід, який грівся на сонці під однією хатою в старих валянках та порваній куфайці. — Її тільки час вилікує, — знову глянув на неї та закашлявся. — А ми потерпимо. Зв'язківцем була в партизанів, сама добігалася, — розповідає Марусі. — Німці познущалися над нею гуртом, а потім вирізали на грудях зірку та й пустили на всі чотири сторони. Люди в селі чекали, що партизани ось-ось наскочать, а вони не прийшли. Наші бабоньки звільнили її вночі та сховали. Тут вони воювали краще за будь-яких партизанів. А тобі, дівко, чого вдома не сидиться? Чужа, бачу, в нас таких немає. Від кого й куди тікаєш? — придивлявся дід з-під кудлатих брів. — Теж партизанка? І придумала таке: корову, візок ще й дитину на нього посадила. То ти із справжніх чи з тих, що видають себе за партизан? — свердловий її колючим поглядом. — От пройдисвіти! Одні за святе діло, а інші під їхнім іменем грабують та ховаються. А нам як їх розпізнати, хоча падлюку одразу видно. Може, тепер розберемося, справжні за фронтом пішли, а ті так і залишилися в лісі. Тільки, виходить, що нам легше не стане, трясти нас будуть, поки й війна не закінчиться. І немає такого судді, який зміг би розсудити всіх по справедливості. Мабуть, на те вона і війна. Лягаєш спати і не знаєш, що ж вночі станеться. А встанеш вранці — і молиш Бога, щоб хоч день прожити. Всіх боялися — і своїх, і чужих. Заскочи-

ли, було, одного разу, кажуть, що теж партизани, сунули невістці в руки вузол і наказали віднести до однієї хати он на ту гору, — показує рукою. — Було й раніше — там німці ходять, а тут партизани. Невістка боїться, а вони з двору її женуть. Вона плаче та проситься, а вони двері зав'язали і стріху вже підпалювати збираються, бо немає в них часу вмовляти. Теж не нове: і одні, і другі так робили. Згорів би я там разом з онуками, розумієш? Я у вікно стукаю, діти теж виглядають та верещать на всю хату, тоді й потягла наша Катерина той вузол, куди їй наказали. Але не буває такого в селі, щоб ніхто не бачив, так і цього разу. Ще й вечір не настав, як німці почали всіх жінок зганяти до центру, а вони в нас молодцюваті, мовчать і не кажуть, де нашу Катерину сховали. Тоді вивели кожну десяту на розстріл, раз ніхто не зізнається, одна з переляку і не витримала. І вже через годину мою бідну невістку перед яром убили. Нюрка, яка виказала, теж своє отримала — її вночі партизани чи бандити, до цих пір точно не знаю, забрали та до ранку в лісі над нею глумилися, потім на дереві повісили. За два дні шість сиріт у двох сім'ях стало... Ось так, дівко. Тепер і наших, і німців немає... Партизани пропали, а сироти залишилися. Бігають по селу днями, хто що дасть їм, а то й голодними повертаються. Добре, коли хоч син із війни прийде, бо я довго не протягну. А в покійної Нюрки теж дітям біда — вбили її чоловіка — справжнього партизана, може, помститися за жінку приходив. От що люди, дівко, роблять! Не тільки з німцем воюють, а й один з одним. І за що? За дві ковдри та пару чобіт, що були в тому вузлі. А їх теж у таких людей, як ми, забрали. Ніякий суддя не розбереться ніколи, поки самі не порозумнішаємо, — хитав дід головою. — Може, в тебе їжа яка є? — дивився жалібно. — Що тільки захочеш за шмат хліба віддам. Плаття Катеринине є, якраз буде на тебе, — ковтав старий слину. — Сам голодний, але не собі прошу, мені б онуків нагодувати.

– Молока по півчашки дам, як корову подою. Тільки не за плаття, а за постій. Переночувати нам треба.

– То заходь, дочко, може, заодно в хаті прибореш та хоч баланди гарячої звариш. Діти зараз прийдуть, на лузі шавель шукають та цибулю дику. Ото тільки і їхнього, ледь перезимували після того фронту. Корову в сіни заведеш, бо до ранку ми і ратиці її не знайдемо. Люди то голодні...

Так від села до села вони знову продовжували свій шлях. Забували інколи про війну та милувалися зеленими луками, лісовими квітами на галявині, пахучим бузком, який цвів інколи неподалік чорної печі, нагадуючи всім, що тут колись було життя.

Дійшовши до Белгорода, зрозуміли, чому ще в давнину цьому місту дали таку назву. І низина при в'їзді, і дуже крута дорога на Харків – усе було біле від покладів крейди, яка тут виступала на поверхню. Серед того білого чорне дуже кидалося в очі – спалені села і велика кількість розбитої військової техніки. Однак Льоню на подвиги вже не тягло, що можна, а що ні, він давно зрозумів. Про кулемет зовсім не згадував, а про госпіталь, про концерти, які вони там давали пораненим, розказував мало не в кожному селі.

Тепер тільки спустяться вниз, одразу перед очима крутий затяжний підйом, який з ходу взяти важко. Тому він брався за налігач, а мати штовхала їхній візок ззаду. Через кожних двадцять кроків спинялися передихнути, а щоб візок не покотився назад, Маруся підкладала під заднє колесо дерев'яне поліно. Раділи нагорі, що перемогли гору, а їх попереду було ще багато. З кожної дивилися в далечінь, виглядаючи свій Харків. На спусках вона міцно прив'язувала з допомогою ціпка заднє колесо до корпусу, щоб воно не крутилося, а сама, обхопивши долонею правої руки кінець голоблі, впиралася в неї спиною – так стримувала швид-

кість. Чоловіча це була робота, але що поробиш, їй доводилося з тим справлятися самій.

У Харків в'їхали по вулиці Сумській, з боку парку. Через багато років Льоня впізнає цю вулицю – будинок із скульптурами, що підтримують дах, бруківку, по якій гуркотіли залізні колеса їхнього візка, а також спуск, перед яким мама роздумувала, чи прив'язувати колесо, коли їхній тарантас їхав центральною вулицею. Люди на тротуарах спинялися і проводжали їх поглядами. Але харків'ян того часу важко було чимось здивувати, за часи війни вони й не таке бачили.

Кінцем їхньої подорожі була все та ж Климова Балка, половина якої згоріла під час війни. Коли до села залишалося з кілометр, Льонька першим помітив блискучу цяточку якраз на тому вигоні, де колись сідали перші літаки. А під'їхавши ближче, розгледів там підлітків із великим біноклем. Скочивши з воза, він щодоуху мчав поперед Чита назустріч своїм друзям, за якими страшенно скучив. Маруся й собі спішила до тієї величенької ватаги, а дійшовши, не впізнала багато кого. Худі і змучені діти говорили про своїх – хто загинув, хто залишився без пальців, а хто й без руки.

– Твій дядько Петро недавно додому повернувся, – нагадали Льоні, який одразу хотів бігти до нього, бо те рідне в душі, яке зародилося між ними, одразу прокинулося і приємно залоскотало груди.

– Не спіши, він безногий і тепер нікуди не дінеться, – спинили вони його.

Але Льонька скільки було духу помчав до дядькової хати.

– Вам теж треба до нього йти, так люди кажуть, бо школа напіврозбита, від вашої кімнати уже і згадки не залишилося, – повідомили Марусі другу погану новину.

– Ладно, я спочатку в сільраду, а там видно буде, – смикнула вона за налигач, і Чита слухняно зрушила з місця.

— Ото на чому приїхав! — почувла позаду. — Теж мені герой, — сміявся колишній сусід Вітько. — От Сашко — син полку, навіть звільняв нашу Климову Балку, він справжній герой. На коні, в солдатській одежі, ще й з наганом! — пишалися ним.

— Та не стріляв той наган, і патронів йому ніхто не дав, — запевнив інший.

— А цей каже, що півтори тисячі кілометрів пройшов. Бреше, правда, хлопці? — знову голос сусіда Вітька.

— Льоня правду вам сказав, — обернулася Маруся. — Наші солдати через Волгу на баржі його переправляли, їжу на дорогу давали, на Прохоровці в побитих танках кулемета справжнього шукав, поранених підвозив, — так доводила, неначе і в неї пробудився той хлоп'ячий дух. — Чого тільки не траплялося за дорогу, колись він сам розкаже, — додала, посміхнувшись, бо хлопці знітившись від своїх розмов, стояли мов укопані. — А ти чим займався? — спитала в дванадцятирічного Вітька.

— На полі робив майже щодня, — сказав та опустил голову. — Цього літа теж орали і боронували, картоплю садили, зараз сіно сушимо. Хто знає, коли батько прийде, а робота не жде, — відповів зовсім по-дорослому.

— То ти молодець, — похвалила його Маруся. — Ти теж герой.

— У селі всі працювали: і дорослі, і малі, тільки минулого літа на німців, а цього вже на наших, — спішив хлопець іти поряд та розказувати далі. — А ви думаете, нас не лятимуть? — таке питання останнім часом між дорослими носилося від одних вуст до других. — Ми ж не по своїй волі, так і моя бабуся каже, — дивився на неї уважно та чекав відповіді.

— Звичайно, ні, куди вам було подітися, добре, що хоч так вижили, — заспокоїла хлопчину. — У кожного своя війна була, — повторила те, що не раз чула по дорозі.

А в самої знову похололо все від тієї думки, яка час від часу не давала спокою. «Чи не повідомили в сільську раду про її втечу з Шенталя?» – крутилося в голові та колотило серце. Коли й ні, то ще зможуть. Але пройшовши такий шлях, їй більше не хотілося боятися, все ж спокою не було. Тепер вона шкодувала, що прийшла у своє село серед білого дня. Дійшовши такого висновку, повернула свою Читу на іншу вулицю і попрямувала до хати дядька Петра, бо знала, що той добрий і щирий, він і допоможе, і порадить. Побачивши свого Льоньку в обіймах немолодого солдата-каліки, знову плакала. Її вразила добра тітка Проня, яка пригостила їх синюватим супом з майже чорними галушками, бо більше нічого в них не було. Все розповідала про окупацію села, та раділа поверненню додому чоловіка – єдиної рідної душі, ніби він прийшов дужий і здоровий. Про інше не було й мови.

Так вони говорили до самого вечора, поки Маруся не відчула лихоманку, яка почала трясти її тіло. Невдовзі вона вже лежала і марила, спочатку говорила тихо і нерозбірливо, а потім усе голосніше й чіткіше:

– Тату, він змушував мене, лякав Сибіром і лісоповалом, – злітало з її пересохлих губ. – Мамо, простіть і ви мене! Втечу, спасуся! Не лізти ж мені в петлю через нього! – моталася голова на подушці, лякаючи всіх. – Дійшла, слава Богу! Дійшла, але чи врятуюся...

У хаті дядька Петра ніхто не спав цієї ночі, навіть Льонька. Тільки задрімає, коли мати знову починає кричати:

– У мене своя війна була, своя! Чуєте? А вони мертві, один на одному лежать. Не чекайте їх, людоньки, вони не придуть! Тікай, Степане, автоматники вже наздоганяють! Тікай швидше! Я буду тебе чекати, буду. Але коли прийде Борис... Пробач... я його окаянного й досі люблю...

Не допомогли їй порошки, які Маруся часто показувала синові в дорозі, щоб дав, коли вона захворіє чи втратить свідомість. Не допомогли їй молитви тітки Проні.

— Усе минеться, повір мені, — заспокоював дядько Петро малого. — Це гарячка після довгої дороги та великої напруги. Не раз бачив таке на фронті. Та коли давали команду: «Наступаємо!» — куди й дівалася. Всі вставали й готові були воювати далі.

— У неї і в дорозі одного разу таке було, — повідомило хлоп'я. — Тітка Явдоха, в якої ми ночували, налякалася та давай розпитувати: звідки йдемо та де жили в Україні. Я й так знав, а мама ще й адресу в мою кишеню зашила. Якби вона померла, ми б тобі написали. А ти б приїхав за мною? — пильно дивився на дядька Петра, навіть жодного разу не кліпнувши очима.

— Звичайно, синку. Хіба ж би я тебе залишив, — зморшкувате обличчя дядька Петра в цей час, здавалося, засяяло, мов сонце.

Льонька кинувся йому на шию і довго мовчав, шморгаючи носом. А дядько, тепер зростом з цього хлопчину, обнімав його своїми довжелезними та здоровими руками і теж плакав.

Через декілька днів принесли листа від Степана.

— Ще два тижні як прислав, — повідомила поштарка. — Я додому забрала, щоб не загубився, бо не було кому віддати. Він тут усе про любов... — лукаво посміхнулася, кладучи на стіл солдатський трикутник.

— Мамо! Степан живий! — щосили закричав Льонька, забувши за її хворобу.

Маруся заворушилася на ліжку і почала підводитися. Її неслухняні ноги тремтіли, а вона вперто намагалася на них стати. Схопившись за тітку Проню, яка вчасно підросла, зробила декілька кроків по кімнаті.

— А він красивий? — спитав у Льоньки дядько Петро, коли Маруся, простягла за листом руку.

— Непоганий. А ще сміливий, — відповів йому та поглянув на матір, яка в цей час, читаючи, ворушила губами.

— То ти б хотів його побачити після війни? — допитувався дядько, уважно дивлячись на хлопчика.

У відповідь той лише кивнув головою.

— А коли жениться на матері, та буде тобі батьком... — дуже хотілося йому про все дізнатися.

— Нехай хоч у гості приїде. Мама каже, що він хороший, — сам подивився на дощечку з коліщатами, прив'язану до тіла дядька Петра. — Після війни будинок нам великий збудувати обіцяв, — додав і знову перевів свій погляд на матір.

— Хо-ро-ший, — повільно проказала Маруся, намагаючись підтвердити синові слова.

Степан повідомив про своє горе — під час звільнення загинула вся його сім'я і тепер вони обов'язково будуть разом. Але вона залишила це питання до його повернення.

— А як же Борис, тобто батько твій, вона марила... — не договорив дядько Петро, бо Льонька скривився.

— Він медсестру обнімав у вагоні, я сам бачив, — прошепотів дядькові Івану на саме вухо.

Невдовзі Маруся з Льонькою знову жили у своїй маленькій кімнаті при школі, яку відремонтували всім селом, а вона знову навчала дітей. У вільний час заробляла на хліб шиттям, щоб хоч якось дожити до перемоги. З тих пір Степан їх не забував, крім листів прислав і посилку, в яку була утрамбована ціла театральна завіса. Довго думали, що з неї пошити. Згодом Льонька і його друзі ходили в однакових рожевих лижних костюмах, у яких вони більше нагадували циркових артистів, ніж лижників. У наступному листі Степан написав, що вислав ще одну посилку. Льоньці дісталися

невеличкі хромові чоботи, з якими він тепер не розлучався, ходив у них по хаті, а на ніч клав під подушку. Коли замерзли калюжі, вирішив випробувати свою обновку – чи не течуть, бува. Під вечір повернувся заплаканий, бо лід геть порізав тонку шкіру на чоботях. Ще й наступного дня капали його сльози на клаптик паперу, на якому він повільно виводив літери – просив у Степана точнісінько такі прислати.

Перемога! Перемога! Почули одного дня по радіо. Всі обнімались, а Маруся з сином одразу побігли до дядька Петра.

– Перемога! – щосили кричав Льонька, забігаючи з такою новиною у двір.

Та враз спинилося хлоп'я і затихло. Маруся, відставши від нього, налякалася. «Чи не сталося чого», – подумала про найгірше. А зайшовши й собі до двору, просто обімліла – під високою грушею сидів її Борис.

Він повільно підвівся, взяв палицю і прямував до них. Тільки тепер вони побачили його перекошене обличчя і великий шрам на одній щоці. Дядько Петро, під'їжджаючи на своїх коліщатах заспівав сумно:

*Летіла зозуля,
Через мою хату...*

– Він більше не зможе співати, – сказав про Бориса, бо той стояв мовчки. – Поранений, контужений, ледь розмовляє, – вітер рукавом обличчя і відвернувся.

– Прости мене, – ледь розібрала вона Борисові слова.

Сама розгубилася, і замість того, щоб втішити його, вона мовчала. А він, закинувши на плече солдатський мішок з речами, повільно покульгав на вулицю.

– Тату! – мов прокинулося хлоп'я та побігло слідом.

– Борисе! – ніби ожила Маруся. – Нікуди тебе не відпустимо. Не тікай від нас, – благала його.

Цього вечора вони сиділи на березі свого озера. Шелестіло листя на деревах, заглядав місяць у чисту воду, але тієї пісні і любові, як колись, уже не було. Вранці, коли вони з Льонькою прокинулися, на столі лежала записка. «Не шукай мене, Марусю. Ти ще молода і будеш щасливою», — вона перечитувала її декілька разів, поки зрозуміла — він не хоче бути їм тягарем. Тепер кинулась на вулицю, розпитувала в кожного, хто зустрічався, але ніхто його не бачив. Ще такого болю в душі вона не відчувала ніколи. Знесилена повернулася додому, а на порозі стояв Льонька і тримав у руках порошок.

— Випий, щоб не захворіла, бо і дядько Степан чомусь давно не пише, — сказав, мов дорослий.

Вона присіла і обняла своє найрозумніше дитя. Припавши до маленьких грудей, довго плакала, а він гладив її волосся, плечі та примовляв:

— Скоро бабуся і дідусь повернуться, листа прислали, що виїжджають. А ще написали, що якийсь Микола Петрович погрожував тебе вбити. Тільки ти його не бійся, він сам пропав, і ніхто не знає чи той на фронті, чи у в'язниці. Так поштарка щойно прочитала.

Маруся схопилася і побігла в хату перечитувати. «Степанові партизани вбили, — пригадала його обіцянку неподалік Курської битви. — А може, він сам. Тільки він міг помститися за мене». По радіо знову поздоровляли всіх з Перемогою, а вона слухала та витирала сльози, відчувши нарешті її всім серцем.

— Там ваша Мурка кошенят додому зносить, — кричала сусідка з вулиці.

Вискочивши надвір, і справді побачила біля самого порогу маленьке кошеня, яке ледь лазило, а кішка в зубах несла ще одне.

— Де ж ти бродяжила і як вижила? — питала в неї. А Мурка, поклавши поряд, знову побігла до ближніх будинків.

Скоро біля їхніх дверей лежало вже четверо. Сама, примостившись якомога зручніше, стала годувати їх, заодно лизати Марусину руку. При тому радісно муркотіла, бо все в неї було як у всіх – господарі, дах над головою і рідні кошенята.

Спливав час, відходила війна, заживали рани та виростали діти.

*Летіла зозуля,
Через мою хату,
Сіла на калині,
Та й стала кувати.*

Тепер цю пісню співає Ляоня, отримавши у спадок від батька гарний голос. Зовсім молодий співак їздить з концертами, аплодують йому великі зали, а він скрізь шукає каліку Бориса, якого то тут, то там бачили люди. Не знайшовши, кожного разу повертається у свій гарний і просторий дім, де його завжди чекає мама Маруся і тато Степан. А ще гарненька сусідка Марина із східними рисами обличчя та ямочкою на щоці, яка ще колись бігала з ним у рожевому лижному костюмі. Приїхавши з армії у відпустку, він знову побачив те обличчя з трохи розкосими очима. Вони миготіли на сонці, мов дорогоцінні камінці, які так хотілося цілувати. Вона не могла встояти на місці, немов зроблена була із тисячі пружинок, а він мріяв обняти її і так тримати все життя.

– Виходь за мене, – простягнув їй свою руку. – Молодий, але на кусень хліба вже заробляю, – він із того покоління, яке рано стало дорослим. – Зі мною не пропадеш, – сказав замість красномовних слів про палке кохання. Проте говоритиме лише наодинці, кавалери його часу люблять справами доводити свої почуття, ніж багатослів'ям – коли вже запропонував коханій свою руку і серце, то не на день

чи рік, а на все життя. Так вчила його мати, так вчив дідусь, якого вже давно немає на цьому світі, так написав і батько в єдиному листі, коли йому виповнилося вісімнадцять років.

– Гірко! – кричать сьогодні друзі на весіллі.

– Гірко! – повторює історик Олександр Олександрович, який тут за хрещеного батька.

Він завжди радіє за інших, сьогодні тим паче, адже дожив до весілля сина дорогої йому людини. А ще від того, що помер кат народів, і він знову на свободі. Та коли згадував тих людей, які приводили в дію страшну каральну машину, яка і його мало не розчавила, не був упевнений, що завтра все не почнеться знову. Про себе давно прийняв важливе рішення – вволю надихатися повітрям свободи, знаходитися по рідній землі, ще більше розкрити свою душу перед простими людьми, яких він так любить. Далі як буде. Сьогодні він радіє, адже всі його мрії збуваються. Дякує долі й за те, що поряд бачить вже не таку молоду, але найвродливішу із усіх – учительку Марію Іванівну. Він береже свою таємницю, ніхто і ніколи не дізнається про неї. Зараз просто щасливий, що в його серці теж є кохання. Ось такий він – лицар свого часу.

– Гірко! – сказала й Маруся. Вона теж сьогодні щаслива.

Але поцілунок молодих перервався, відкрилися двері, зайшла поштарка і поклала перед ними величенький пакунок. Він був перев'язаний червоною стрічкою, тільки без зворотної адреси. Молоді взяли його, але розв'язувати не квапилися. Стояли мовчки й гості, лише дивилися на той загадковий подарунок, мов заворожені.

– Тож треба гостям показати, – підказує Льоні його старенька бабуся.

Він швидко дістав звідти гарну ковдру, шукав ще хоч маленьку записочку, здогадавшись, що то – подарунок від батька. Не знайшовши, відвернувся, бо в очах стояли сльо-

зи. А Маруся знову почула біля самого вуха знайомий баритон: «Голубко ти моя сизокрила». За ним – стукіт коліс потяга, який віз її в евакуацію, а потім залп артилерії біля самої Курської дуги, що й досі вчувалося вночі. Відчула і незабутній поцілунок пересохлих чоловічих губ на околиці згорілого села. Стрепенувшись, притулилася до свого Степана, намагаючись прогнати ті спомини, бо все в неї добре – велика і дружна сім'я, разом із Степановими – аж три сини та їхня спільна радість – Катюша. Нахмурих брови і Степан, теж відчувши мить з минулого – холодні болота і свій штрафбат, куди доводилося потрапляти не один раз, потім межиріччя, позаду німецькі танки, а за ними шеренга автоматників, від яких нема куди сховатися.

Тепер правдиво про власні подвиги ніхто не розповідає навіть рідним дітям та онукам, він теж. Хіба розсердиться коли та скаже:

– Нічого ви не знаєте. Кинеш, було, бушлат на землю, а він весь ворухиться від вошей.

– А як Берлін брали, як прапор на Рейхстаг вішали? – любили перепитувати діти.

Він усе розкаже, але так, як написано в шеститомній історії Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Не спогади, а саме вона слугувала всім воїнам джерелом знань про минулу війну. Такий був наказ, і вони мусили його виконувати до кінця життя. Від себе на уроках патріотичного виховання у школі міг просто сказати, що він очолював розвідувальну роту в партизанському загоні, воював на Курській дузі, ледве вижив після форсування Дніпра, а закінчив війну в Порт-Артурі на Тихому океані. Сам обов'язково пригадає, що навіть там довелося кров'ю змивати свої «гріхи», від яких до кінця війни розпухла його таємна особова справа в органах НКВС. Так, він переміг, але жодного разу не відчув себе переможцем. Він і до цих пір ніби соромить-

ся своєї участі в тій величезній бійні. Може, тому ніхто й досі не чув від нього таких слів, які говорили інші: «Я за тебе кров проливав, а ти...»

— Гірко! — знову закричали гості.

— Заспівай свою «Зозулю...» — попросили Льоню, випивши та закусивши.

Далеко чути їхнє весілля, здавалося, в селі ще такого не було. Співали і танцювали вже на вулиці, бо зійшлися старі й молоді, веселі і сумні, бідні і трохи багатші. Всім хотілося як не весільного пирога, то хоч трохи того настрою, якого тут було вдосталь. Маруся стоїть під своїм парканом, а поряд Степан, діти й вірні друзі — дядько Петро все на тих коліщатах, що й після війни, і колишній учитель Олександр Олександрович, давно немолодий, але шанований у цьому селі чоловік.

— Як гарно все закінчується, — сказала Маруся. — І погода не підвела, тепле сонце, голубе небо, а на ньому ні хмаринки. — Нехай у них таке життя буде, — бажає своєму синові і невістці.

Вона стомилася, але щаслива, переглядає всіх гостей. Та враз її погляд спиняється на комусь, з вуст сходить посмішка, а обличчя стає таким блідим, немов його вмить припрошили крейдою.

— Степане! — тільки й встигла крикнути, як пролунав постріл...

Завмерло весілля, не грає гармошка, ніхто не танцює, усі стоять мовчки, хто де спинився, немов під гіпнозом. Мовчить і бліда Маруся, тільки дивиться тепер не на гурт людей, який ще хвилину тому двигтів усіма барвами, а на чоловіка-каліку, який умить з'явився перед нею, і одразу впав. Тепер сходить кров'ю біля її ніг.

— Будь щасливою, Марусю, — чує його баритон. — Слава Богу, я встиг. Мріяв померти біля твоїх ніг. Бач, мрії збуваються...

Маруся немов прокинулася, впала на коліна, обняла того чоловіка у простій потертій одежі і заголосила:

— Борисе! Не помирай! Це все через мене. Прости! Прости!!!

— Я кохав тебе... Часто перепитував про тебе й сина у знайомих, не хотів заважати вам жити... — його губи біля її щоки, але... вже холодні...

— Мамо, то це ж батько, — підскочив до неї Льоня. — Чому в тебе руки в крові? Його вбито? — нагнувся, а потім і сам став перед ним на коліна.

— Він врятував мене від кулі, — задріботіла плечима, закривши долонями обличчя. — Думала, що війна давно скінчилася, а воно ні, вона ще продовжується, — витирає обличчя святковою сукнею. — По-іншому, але продовжується. Моя війна, люди добрі, не ваша, — сама неначе збожеволіла. — Степане? Степане? Де ж мій Степан? — роззирається на всі боки.

— Ось він, — розступилися налякані люди. — Вбивцю веде. Сам спіймав, — намагалися хвалити Степана, який сьогодні також ризикував своїм життям, тільки йому більше пощастило, ніж Борисові.

— Даремно я колись повірив у його смерть, — він за чужу голову підняв його голову. — Живучий, мов пес.

— Не треба! Не хочу його бачити, — Маруся відвернулася, аби не зустрітися з ним очима. — Я його помітила, він був у капелюсі і в окулярах, — тепер багато кому стало відомо, чому вона так зблідла.

— Все одно тебе вб'ю. Я такого не прощаю, — пропищав він, мов гад, якого ось-ось задавлять. — Своєю втечею ти зіпсувала мені кар'єру, а разом з тим і все життя.

— Штовхай швидше окаянного до мотоцикла, міліціонер приїхав, тільки дивися, щоб руки не розв'язав, бо й далі воюватиме, — оговталася Маруся. — Невже за те його поса-

дили? — задумалась на мить. — А тільки-но звільнившись, згадав давно минуле? Чи й не забував? Бажання помститися затьмарило його серце, — говорила сама до себе. — Господи! Та про що це я, у нього ж немає серця і ніколи його не було, — аж затремтіла, пригадавши далекий Шенталь.

— То хто ж це такий? — хочуть дізнатися люди.

— Поганий чоловік, — відповіла їм. — Дуже поганий, страшнішого не буває, — вона знову нахилилася до Бориса.

— А це того дядька, — один з підлітків поклав Борисові на живіт здоровий картуз.

— Мабуть, насунув його прямо на очі, — підклала йому під голову. — Того ірода бачила, а Бориса зовсім не помітила, людей було багато, — намагалася виправдатися.

— Якби не твоя врода, Марусю, нічого б цього могло й не бути, — зовсім старий Олександр Олександрович, і тепер намагався внести своє роз'яснення. — Шкода, що не я на його місці, — кивнув на Бориса.

Люди збиралися розходитися по домівках, а згадавши про весілля, знову бажали молодим щастя і любові. Поглянувши на Марусю, яка й досі горювала за Борисом, знизували плечима. Лише дехто із старших наважився сказати: «Дуже дивно вийшло весілля. Ніколи такого не бачив, навіть не чув. Але, що поробиш, коли така доля». Почувши ті слова, вона ніяк не могла зрозуміти, кого вони більше стосуються — її, Бориса чи того горе-вояку з органів.

— Не вір, Марусю, ні в що, — радив дядько Петро. — Усе від людини залежить. Будь собою, уже все позаду, сьогодні і твоя війна закінчилася. Борисова також, він — герой, що й казати! Не кожен чоловік відважиться на такий вчинок, навіть якщо він кохає. Тепер нехай чекає на нас там, — показав на небо, де вистачає місця для всіх душ. — А ми ще трохи поживемо тут. Ну, то я поїхав робити труну, — не встиг повідомити, як одразу запищали коліщата його візка. — Я б теж

не проти бути на місці Бориса, — сказав і обернувся, а пересвідчившись, що ніхто того не почув, поїхав далі. — Чого тільки не буває на цьому світі! — уже далеко відїхав, а все продовжує дивуватися.

Березень, 2013

Оленчина доля

Оповідання

Вийшла бабуся по воду та й спинилася за ворітьми, побачивши онуку, яка не йшла, а щодуху бігла додому.

— Що сталося, Оленко? — спитала, налякавшись її червоного обличчя. — Захворіла чи хтось зурочив? — притулила свої губи до її лоба. — Треба водою святою тричі через сито спорснути та святому Миколаю помолитися, дивись, і відійде. Чи ти знову свого Михайла зустріла? Мабуть, його, бо тремтиш, мов зайченя спіймане, — поглянула на онуку сердито, а потім зітхнула важко та приголубила. — Теж мені дівка, п'ятнадцять годочків у петрівку буде. Твої женихи ще ростуть, а на нього не дивись, раз він тобі такий любий. То все дитяче, — говорила серйозно, а в самої очі зблискували далекою молодістю.

— Чому я така погана вродилася? — заплакало дівча. — Ніс довгий, прищі на лобі та й ноги цибаті. Чому не така як ви, бабусю, в молоді літа, що на старій фотокартці, він би мене хоч помітив, — знову сховала обличчя на бабусиних виснажених грудях та заплакала гірко.

— Ти ж моя квіточка, — гладила стара Марфа онучку напруженою рукою та підправляла її волосся своїми неслухняними покрученими від важкої роботи пальцями. — Ще рік-другий і вимаститься твоя врода, сама себе не впізнаєш, — задумалась на мить, пригадавши своє. — А він ще помітить, тільки не зараз, а коли з армії прийде. Його ровесниці заміж повиходять, а ти якраз розцвітеш до тієї пори, школу закінчиш, розуму наберешся, перестанеш так червоніти при зустрічі, — заспокоювала такими словами, бо все їй було давно відомо.

— Так довго чекати? — Оленка звела на неї свої великі здивовані очі.

— То тільки так здається. Час швидко минає, не встигнеш оглянутися, як він куди й подівся.

— Ви б бачили які в нього очі!.. А як усміхається!.. Та тільки не мені, — з відчаю сказало молоде дівча, не відриваючи голови від бабусиних грудей.

— Витирай, дитино, сльози. Повір, любов твоя, мов крига навесні, тільки пригріє сонечко, як вона одразу зникне. Справжня пізніше прийде. Їй хотілося врозумити онуку, не тільки від того, що вона її улюблениця, а ще від того, що бачила в ній саму себе. — Зараз більше про навчання думай, бо з одними четвірками годі й мріяти про інститут, у технікумі теж такі не потрібні. Ти ж не хочеш, як мати, корів доїти все життя. Бачиш, о третій ранку з дому — і пізно ввечері додому. Ти одну подоїш та кажеш, що руки болять, а там їх багато... — їй уже й слів бракувало, але мусила шукати, бо то її рідна кровиночка. — Голодна моя пташка, — голубила онуку далі, — ходімо обідати, потім плаття красиве дошиємо.

— Ви тільки мамі не кажіть, бо знову лаятиме. Не шукала я його, і наперед не забігала, він сам переді мною, мов із землі виріс, — шморгало носом закохане дівча та витиралося рукавом.

— Вірю, дитино, вірю і нікому не скажу, — клялася бабуся, ведучи її до хати. — А тобі дай Боже розуму, та швидше все забути. Намовляння якесь, а не перше кохання, — бубоніла вона йдучи.

У хаті не до горшків кинулась, а посадила Оленку на стілець, відшукала сито, налила в склянку стрітенської води, перехрестилася перед іконами і почала свою молитву від пристріту.

Бабуся, як у воду дивилася, бо скоро висохли Оленчині сльози. А роком пізніше вона, справді, стала схожою на неї, що на тій пожовклій весільній фотокартці: пишне русяве волосся трохи кучерявилось навколо голови, очі кольору вечірнього неба так і блищали на рум'яному обличчі, шия стала витонченою, дівочий стан так і притягував погляди, бо все у ньому було до ладу, ніби його зліпив талановитий скульптор. Лише погляд був не завжди радісним... Часом де й візьметься туга, від якої западуть глибоко очі та темними як ніч стануть, а думки враз полетять далеко від материної хати. Ніби й тут дівча, та тільки нікого не чує.

— Оленко! — наче розбудить її бабуся, хвилюючись, бо вже і стрітенська вода не допомагає онуці.

— То я над уроками задумалась, — виправдовується одразу, вже давно не питає в старої, чи ще довго їй своє щастя чекати.

Не одне плаття зносила вона, поки Михайло повернувся з армії. Багато хлопців задивлялися на неї, а він знову не помітив. «Не та вже Оленка стала, зовсім не та», — підхваляє її бабуся, щоб вона сама в те повірила. Але й те не допомогло. Тільки підняла на нього очі, так і почервоніла. Знову стрепенулася душа, боляче застукало серце під пишними дівочими грудьми, далі все як і колись — бігом бігла додому, тремтіла і плакала, припавши до худенької бабусі.

— Нащо він тобі здався? — тепер не умовляла, а гримнула на дурненьку онуку німічна Марфа. — Викинь його з голови, — аж тупнула ногою. — Треба, дитино, щоб тебе любили, — навіть крикнула, стомившись наставляти. — Василь Одарчин слідом за тобою бігає, а ти все смієшся з нього. Чим поганий?

— Візьму і вийду за нього, на зло вийду! — твердо проказала Оленка, рішуче відвівши бабусину руку від своєї голови.

— На зло не треба, — налякалася старенька. — Василь того не знатиме, а тобі вік із ним вікувати доведеться.

Та не довго кров грала, як люди казали в таких випадках. Поїхав Михайло до Києва на інженера вчитися, а вона – до райцентру в технікум на бухгалтера. Думала інколи про нього, але не зустрічала. Коханий у думках та в снах дівочих, а Василь – ось він, поряд, уже не перший рік біля неї крутиться – куди вона, туди й він. Ніби і не красивий, а звикла...

Отак і заміж пішла, навіть думала, що кохає, та коли згадувала Михайла, знову сльози на очі наверталися. Але тепер і сама повторювала бабусині слова: то все дівоче, намовляння якесь, а не кохання. Чи, може, перше таке і є?.. – зітхне важко, сама не знаючи від чого, бо під серцем дитина вже ворухиться.

– У-а, у-а, у-а! – закричало немовля одного ранку в пологовому будинку.

– Синок, – повідомила акушерка, піднявши його на своїх руках перед виснаженою породіллею. – Як назвеш цього первістка?

– Василиком, на честь чоловіка, – аж сяяли її очі. – Василь Васильович буде, коли виросте, – вже й наперед заглянула материнським оком. Сама ледь ворухить розпухлими та покусаними за довгу ніч губами.

– Щасливий, коли в такій любові народився, – милується стомлена акушерка немовлям, ніби своїм створінням.

Розлилося досі незвідане щастя в Оленчиній душі, бо очі побачили дитячко рідне. Зашелестіло листя на деревах від легкого вітру, чого раніше майже не помічала, заспівали пташки різними голосами, яких давно не чула, присвітили сонячні промені через вікно, в яких так тепло стало її виснаженому тілу. Дивитись та радіти. Але втома брала своє – опустилися важкі повіки, заплющилися натомлені за ніч очі. Сон загорнув її у своє солодке простирadlo і поніс у чарівне царство сну.

Прибігли вранці подруги, приїхала й мати з села, навіть бабуся-праведниця з нею, як її люди в селі називали. Всі вітали та раділи, а чоловіка так і не було. З'явився аж на третій день. Почувши його голос, підійшла Оленка до вікна і з переляку немов прилипла до самісінької шибки. Її Василь ледь тримався на ногах, ще й сварився на неї пальцем, вигукуючи час від часу:

— То не мій син! Я все знаю! Добрі люди очі розкрили.

Не пам'ятала Олена, як втратила свідомість, як збіглися лікарі та привели її до тями. А потім гомоніла про ту новину вся лікарня, бо під цими вікнами, здається, ще такого не чули. Більше вона не бачила свого Василя. Забирати її з сином приїхала мати з дядьком Іваном на його старенькому «Москвичу». Довелося йому роздавати лікарям та медсестрам цукерки і шампанське замість чоловіка, навіть їй вручив квіти, щоб усе було, як годиться.

— Де ж Вася? — клопочеться Оленка, боячись знову почувти страшні слова.

— Торочить і зараз, що дитина не його, — над силу промовила мати й одразу потягла руку до натертих очей. — Як сказився. Кажуть люди, що мати його намовила. — Тільки ти, доню, не хвилюйся, не пропадеш. Ми тебе в біді не залишимо.

— То як же хлопчика назвете? — кортіло остаточно дізнатися акушерці, яка прийняла на світ Божий, тепер здавалося, нещасне дитя.

— Михайлом, — відповіла сумна Олена, здивувавши своїх рідних, а більше всіх худеньку бабусю Марфу.

Уже котрий місяць співає Оленка колискової та плаче нишком, щоб матері не заважати в хатній роботі, а бабусі читати вечірні молитви. Перекладає свої думки в голові та шукає виправдання для свого Василя. Тепер не знає, чи

простить йому, чи ні. Про кохання більше не мріє, аби батько був у дитини, сама знає, як його ще в дитинстві не вистачало. Тільки її татка рано хвороба на той світ забрала, а Василя якась нечиста сила з розуму звела. Тому чекала його й зараз, тільки б не була її дитина напівсиротою. Згодом звиклась із думкою, що роститиме дитину сама, бо її Василь не йде до них, і від горілки не просихає.

Чула раніше, що час – найкращий лікар, тепер і сама в тому переконалася. Поступово загоїлась її рана, висохли і сльози. Бігає по хаті малий бешкетник та всіх веселить. А вона – щаслива мати, тепер їй зовсім не хочеться бачити поряд з собою Василя-п'яницю. «Був би нормальний, то жили б у достатку», – проскочить інколи така думала, адже вона зовсім не має власних доходів.

– Нехай платить на дитину, все ж копійка, – радить старенька бабуса.

– Нічого не візьму, раз свою дитину не визнав, – говорить образа Оленчиними губами, яка й досі ховається в її серці. Тому невдовзі поїхала в райцентр на роботу, а сина на матір та стару бабусю залишила.

Росте синок, мов дві краплі води на батька схожий. А він коли-не-коли зустрине його в селі та відвернеться. Малий Мишко навпаки – тільки його побачить, так і біжить слідом, добрі люди вже встигли дитині розказати, що саме цей чоловік – його тато. Тоді витягне Василь з кишені одну цукерку і дасть йому мовчки. Хлоп'я радіє та всім показує батьків подарунок. У чужих людей мороз по спині пробігає, а Василеві хоч би що. Тому люди й досі гадають: що ж у його грудях замість душі? Але він і сам не знає, ховає її від усіх, раніше від гніву, тепер від сорому, та й сам ховається у материній хаті, нема про що йому з людьми говорити. Невдовзі навіть із села виїхав, аби нічого не бачити і не чути. Шкодує за своїм самоскидом, на якому в колгоспі заробляв не-

погано, а ще за живою копійкою, яка мало не кожного дня поспішала в його кишеню — тому підвези щось, тому відвези. Тепер він у великому місті на заводі працює, йому немає діла ні до кого, і людям до нього також. Але й тут знаходять його Мишкові оченята, від яких він знову сховатися не може. В душі зринає приспана злість на Олену ще з більшою силою, неначе хтось її там навмисне роздмухує. «Ось вам, а не аліменти!» — твердо скаже про себе та скрутить у кишені дулю, хоча грошей від нього жодного разу ніхто не вимагав.

Обходила людей і свекруха, тільки куди від них подітися. Зустрілась одного дня і на Оленчиній дорозі, бо не таке вже й велике їхнє село. Зиркнула неохоче на Михайлика і остовпіла — вилитий її Василь.

— То це ж наша дитина!.. — мимохить вирвалося в неї.

— Та ні, ви від нього відмовились. Чи забули? — нагадала їй колишня невістка й повела свого Мишка далі.

— Зачекай, сьогодні аліменти принесемо, дитинка ж то наша, — ніби прозріння хто на стару послав.

— І копійки не візьму, навіть у двір не пушу, — крикнула, не стримуючись, щоб Одарка-ледарка, як її ще змолоду називали, все почула.

— То й ти так вік проживеш, чорти б тебе забрали, — плюнула їй у слід.

Навіть не стрепенулась від почутого Олена, тепер не налякати її такими словами і не розчулити слізьми. Здавалося, зайшло в зашпори серце та так і залишилося. Лише бабуся-праведниця про все здогадалася та знову стала молитися святому Миколаю, тепер за те, щоб серце онуки зовсім байдужим не стало.

Помічала й Олена, що чуже горе не торкається її душі. Так і хочеться викинути звідти холодну крижинку, стати тією Оленкою, яка колись усіх любила, але збавитися від того не

вдається. «Тоді у мене було безтурботне життя, — такими згадувалися роки до заміжжя. — Тепер же — що не день, турбот стає все більше. Невже так і далі житиму? — мучило її таке питання. — Може, хтось би поворожив?» — знала, що не можна відкривати своє майбутнє, але дуже хотілося.

Тільки вона почала думати про ворожку, як невдовзі зустріла її на базарі. Кинулась до неї циганка, вирвала волосину з голови, потерла, дмухнула, схопила за руку, і мовила:

— Намовлене, пороблене, навіяне, підсипане, виходь із умілих рук, із швидких ніг, з розумної голови. Тобі тут не бути, червоної крові не пити, білих кісток не точити... — знімала всі чари нечистого. — Зустрінеш свою долю, тільки ще не скоро, — повідомила Олені, хитаючи головою. — Тричі заміж виходитимеш. Тричі.

— Зачекай, десятку дам, — шаснула приголомшена Олена в сумочку шукати гаманця.

— Не журися, ще будеш щасливою. І моє гадання не раз пригадаєш, — крутнувши широкою квітчастою спідницею, циганка вмить пропала в натовпі.

Червона і розлючена Олена марно трусилася своєю порожньою сумкою, бо не залишилося навіть на хліб. Трохи заспокоївшись, пішла додому. Через годину за гаманцем із грошима вже зовсім не шкодувала. «Не так їх багато там і було», — вибачала циганці. А пригадавши все почуте, зовсім зраділа — зустріне ще свою долю, на що вже давно не сподівалася. Її настрій поліпшився, і вона, взявши вдома гроші, попрямувала в перукарню. Поверталася теж із посмішкою. «Не журися, ще будеш щасливою», — аж плигало серце у грудях. Зайшовши в магазин за хлібом, зіштовхнулася з молодим чоловіком, почали вибачатися, поки й розговорилися. Уже й надворі смеркатися почало, а вони й досі біля магазину стоять — ніяк наговоритися не можуть. Того вечора пили чай у її квартирі та далі говорили про життя, ніби

були давніми друзями. Чимось рідним повіяло від нього, і так захотілося сховатися за його не дуже широку, але надійну, спину, бо вона ще не була просто слабкою жінкою. З того все й почалося...

Невдовзі розписалися. Здавалося, не кохала до нього і навіть не жила на білому світі. Не знала, що приготувати йому на вечерю, куди посадити, як на свого Юрка надивитися, хоча не був він красенем. Щebetала вечорами, ніби було зняте з неї закляття мовчанки. Дякувала тій циганці та посміхалася нишком, за таке щастя і всю зарплату віддала б, не те що гаманець із трьома червінцями. «Хоча до чого тут вона? Я, мабуть, і так мала його зустріти», – не хотілося їй вірити, що її долю змінила якась циганка.

Три роки, мов три дні, прожила в любові. Так хотілося мати дитинку від коханого, щоб ростити її разом, бо раніше не пізнала справжнього сімейного щастя.

Ось уже ходить удруге вагітна, знову сина носить, а в своїй душі холодне – не дай Боже не забере з пологового будинку або скаже, що то не його дитина. Тоді теж такого не очікувала, та все звалилося, мов грім з ясного неба.

Настав день, і він – єдиний і коханий – із квітами та подарунками везе її з немовлям додому. Чоловік пестить його, встає вночі, аби вона відпочила та сили набралася. А їхній Сергійко росте, мов грибок після дощу. Коли Юрко на роботі, вона все до сина придивляється, то носика поцілує, бо він такий широкий, як у батька, то оченята, бо вони по-східному трохи розкосі від якихось давніх предків, то кулачки дебели, мов козацькі, розігне та гладить ними свої щоки. І все їй миле в тому дитяті. А коли батько посадить малого на коліна, то й картину б із них малювала, відчуваючи, як відігрілося біля них її серце, і як ожила кожна клітина від чоловічої ласки.

У любові час так швидко плине — не встигли оглянутися, як синок перші кроки зробив. Щасливий батько підхопив його на руки і закружляв на radoшах по кімнаті. Здавалося, більшого щастя й бути не може. Заглянути б наперед, та порадіти й далі, але тепер вона не хоче того робити. Своє щастя приховує від стороннього ока.

Поцілував одного ранку коханий чоловік Олену та й пішов на роботу... А повертаючись ввечері додому, втратив свідомість на автобусній зупинці. В лікарні сказали: помер від інсульту ще до приїзду швидкої допомоги...

Здавалося, світ спинився, завмер. Плакала за ним, а ще більше за своєю нещасливою долею, бо знову сама, тільки цього разу вже з двома синами. Тим часом із села переказують новини: її Василь розійшовся з дружиною і приїхав жити до матері. Ходить по людях: тому викосить, тому дров нарубає, тільки б заробити на пляшку горілки. Жаліється, що горе душу пече, поки не вип'є. Згодом і до Мишка почав чіплятися, який на той час високим став, красивим, чотирнадцять років уже виповнилося. Соромиться він такого батька та тікає від нього, а той кричить на всю вулицю та його сином називає.

Прийшов горе-батько і до їхньої хати.

— Скільки треба викосити, щоб якраз на пляшку мені вистачило? — питає в колишньої тещі.

— Усю штуку коси, бо й копійки лишньої не дам, — відказала вона зі злом.

— Я сам усе зроблю, — де і взявся між ними Мишко. — На тобі, тату, — простягнув йому п'ять рублів, — на Різдво наколядував.

Заплакав тоді Василь-пропачий, як його вже давно називали в селі, але взяв у дитини гроші, давно пропивши свою совість. Лаяла теща й несамовито кричала, а він бо-

жився, що віддасть через два дні. Мишко вперше grimнув на бабусю, від чого вона замовкла на півслові, тільки підборіддя враз затремтіло та хворі груди аж запищали, хапаючи повітря. Перехрестилася від побаченого старенька бабуся-праведниці, яка й собі вийшла на вулицю, та одразу подибляла назад — до хати.

Не діждалися вони того боргу... З горілки помер Василь наступного дня та ще й під їхнім парканом. Ніхто за ним не плакав, навіть рідна мати... Страшно як... Вкинули мовчки у домовину, як нікому непотрібну на цьому світі людину. Лишень кровиночка — Мишко, відвертаючись від людей, витирав сльози. З тих пір Одарка ніби німою стала, все мовчки ходила. Хтось би розрадив, то немає кому, за своє життя вона кожному насолити встигла.

Олена теж не збиралася її втішати, у неї свого клопоту вистачало. Тільки позбулася скрути, за Юрком живучи, як вона знову повернулася. Старшого сина до школи одягти треба, бо підостає, наче за вуха його хто тягне, а меншому теж свіженьку одежину купити хочеться, все обноски родичів доношує. Не спиться їй іншим разом аж до самого ранку, все думає: як з тієї скрути вибратися. Довго перебирала думки в голові, блукала різними дорогами, поки вони самі не прийшли до батьківської хати, де всі гуртом не раз долали труднощі. Везе Олена туди свої пожитки та дітей, зараз і там непереливки, але в місті ще гірше. «Незалежність прийшла, затягніть пояса», — радять нові керманічі. А вони слухняні, терплять та на них надіються. Як і раніше, птиці багато розвели, щоб шматочок м'ясяця хоч інколи з'їсти, три гектари буряків полоти взялася, аби хоч три мішки цукру заробити. Мати ввечері стогне, натрудившись, а вона пригорне до грудей малого Сергійка та мовчки сльозами умивається, бо обіцяла колись бабуся вимолити хорошу долю для неї, та й досі її святий Миколай не чує. Коли всі по-

снуть, думки чомусь Михайла шукають, не Юрка, не Василя, а Михайла. А він з'явиться перед очима та її втішає. Замре на хвилину Оленчине серденько, та так у грудях тепло стане, неначе насправді таке сталося.

— Свекруха твоя злягла, — переказує сусідка, коли по Василеві тільки сорок днів відсиділи. — Кличе тебе. Може провідаєш?

Вагалася Олена, але недовго, хворій людині відмовити не змогла. Не хотіли й ноги туди йти, а вона їх змушувала, вчувалися погані слова, які свекруха на неї говорила, але вона не звертала на те уваги. «То не мій син! Я все знаю! Добрі люди очі розкрили», — навіть ті приголомшуючі слова зринули з її молодості та вцілили болючим гостряком у стару рану. Але її рука вже взялася за хвіртку. «Треба вибачити, треба все забути, адже вона немічна», — підказує стара Марфа. Відкинула Олена всі думки назад — у минуле, замкнула їх у невеличкому сундучку, в якому її бабуся тримала листи від ще молодого дідуся. Нечасто він писав із заслання, мав надію повернутися, але там і помер.

Олена вже й за клямку дверей взялася та знову спинилася. «Хто навчиться прощати, того й Бог простить», — чує біля свого вуха, неначе бабуся слідом за нею йде.

Уперше зайшла до хати з тих пір, як Василь відвіз її у пологовий будинок.

— Доброго дня! — несміло говорить від порогу. — І чого то ви вляглися, — поглядає на ліжку.

— Проходь, доню! — тягне ангельським голоском колишня свекруха.

Сама рада, ніби підмінили її після Василевої смерті. «Добра та лагідна стала, хоч до рани прикладай», — так про неї кажуть сусіди. Тепер вона вибачалася і плакала, та так щиро, що навіть Оленчине серце защеміло.

— За що просите, скажіть нарешті? — майже благала добродушна невістка, забувши всі образи.

— Чого питати? Сама знаєш... Думала, що ваші долі у моїх руках. Хіба ж я знала, що все у мою хату повернеться? Пробач мені, на колінах ладна просити, та, мабуть, більше не встану. Розгнівала я Бога. Якби тільки могла знати!.. Якби знати!.. — голосить на всю хату.

— Не побивайтеся так, я давно зла не тримаю. Довго об-раза мене душила, але одна біда другою змінилася. Що по-робиш, коли доля моя нещаслива...

— І за те мені пробач... прости, якщо можеш... — сказала стара таким голосом, ніби її на хресті розпинали.

— Не може бути!.. — аж стрепенулася перелякана Олена, ніби відро крижаної води на неї вилили. — Невже це ви за-кляття на мене насилали? На невдачі та на сльози мені ро-били? — ошелешена, вона стояла біля її ліжка, мов укопа-на. — З нечистою силою зв'язалися, тільки б не любив мене ваш Василь? — очі мало не вискочать від подиву, уп'ялися в стару і відірватися не можуть. — Чому так? Я ж вам годила, жодного разу проти й слова не сказала, — вже шепоче, ніби дивиться не на стару жінку, а в чорну яму, де по закутках хо-вається заздрість і підлість.

— Сама не знаю, як таке сталося, — тремтить стара від її гострого погляду. — Неначе сам диявол у мене вселився, — не без вагань зізналася, мов на сповіді. — Тепер би й рада його позбутися, та ніяк не можу, — здається, перший раз у житті говорила про таке. — Прости! Може, тоді мені легше стане, — навіть перед смертю лише про себе. — Прости, бо я вже терпіти не можу, — аж сльози потекли у глибокі зморш-ки біля очей.

— Не прощу! Ніколи! — розлетілося по цій хаті.

Налякалася своїх слів Олена, ніби це не вона, а хтось ін-ший за неї так говорить. Зовсім недавно збиралася простити,

а тепер каже протилежне. Задкує до дверей. Умить вискочила звідти, неначе сто чортів за нею гналися цієї світлої днини. Схаменулася вже перед своєю хвірткою та давай гудзик пальта біля шиї розстібати, зовсім їй дихати не стало чим. «Думала, що ваші долі у моїх руках. Хіба ж я знала, що все у мою хату повернеться? Пробач мені...» — ніби знову заговорила стара і зморщена колишня свекруха. «Невже таке може бути? Я ж ніколи не вірила», — аж колотиться в грудях Оленчине серце. І такою вона здалася сама собі незахищеною від людського зла, що їй навіть стало страшно. Переставляє пудові ноги по двору, а за них так і чіпляються різні гади, так і шиплять на неї. Ледь забігла в хату, неначе вирвалася з самого пекла. Мати з бабусею повернулися до неї, вгадати не можуть.

— Що вона тобі сказала? На тобі ж лиця немає! — мати схрестила на грудях руки.

— Не можу повторити, не можу... — неначе зав'язала свекруха їй язика. — Прощення просила, а я не змогла...

— Так не можна, доню, — благали мамині очі. — Повернися... — недоказала, бо Олену вже лихоманило.

— Я туди більше не піду. Я не можу.. — цокотить зубами та мацає рукою припічок, щоб хоч не впасти.

Перехрестилася її бабуся-праведниця перед іконами та посадила Олену на стілець, порскати святою водою.

З тих пір не вставала Одарка. Переказували сусіди: баба розуму лишилася, бо кричала мало не щодня у своїй старій перекошеній хаті. Кричала від нестерпних мук, а сама знала, що Бог за страшні гріхи смерті їй не дає... Відвернувся він від неї, а нечистий тут-як-тут, знущається досхочу, і не спинити його, і не прогнати. Лякала тепер та хата людей, так і хотілося кожному її обійти. Тому рідко заходили до неї люди, тільки бачили, як щовечора забігав туди Мишко з невеликим пакуночком.

Уже й холоди наступали, а баба Одарка ніяк не могла померти. «Хто ж піч топитиме? – клопоталися сусідки, переглядаючись. – Нехай Олена, – вирішили разом, – чи її мати, бо інших родичів немає. А ми – чужі люди», – заспокоїлись на тому. Та засвистіло за вікном одного вечора, загуділо аж завило, мов зграя вовків у село пробралася. Затріщав дах, не наче на нього каміння з неба посипалось. Така віхола закрутилася, що й з хати не вийти. Сніг із льодом по вікнах жбурляло, аж шибки дзвеніли. Все село накрила темрява, залишивши людей без електрики. Невідомий страх пробрався і в Оленчину хату, а потім у саму душу і стрясав її шосили. Плакав малий Сергійко, налякавшись такої негоди, насуплений Мишко сидів мовчки, бабуся Ліда капала в чашку з водою корвалол та мріяла якнайшвидше потрапити до лікарні, а старенька Марфа стояла перед іконами та шепотіла до святого Миколая. Дочитавши молитву, повернулась і сказала:

– Хтось мені підказує – відьма недалеко помирає.

Почувши таке, схрестила руки на грудях перелякана Оленчина мати, засміявся молодий Михайло із забобонів старої бабусі, а Олена, поглянувши на них скося, спинилася посеред хати та й завмерла.

Заснули аж серед ночі, коли хуртовина почала вщухати. Вранці не повірили своїм очам – світило сонце, з'явилася й електрика, сніжинки миготіли різними кольорами, а дерева вбралися, немов переплутали листопад із Різдвом Христовим. На всьому лежав такий спокій, ніби по їхній землі пройшло йорданське очищення.

– Василева мати вночі померла, – принесла сусідка в їхню хату таку новину.

– О Господи! То це за неї я до півночі молилася? – звела старенька на онуку свої здивовані очі. – Ото поріднилися були – праведні і бісівські разом зійшлися, та ще й дитинку народили.

— Чому так, бабусю? — спитала розгублена Олена.

— Хто знає... Зло і добро завжди поряд. Комуś же треба з ним боротися... Випало нам... Ти тільки Михайлові нічого про це не кажи. Він не повинен того знати, та й не повірить, молодий ще. А ми й поминати будемо як годиться, бо не приймуть там таку душу, — показала рукою на небо. — Блукатиме по землі та знову зло множитиме, — зітхнула тяжко.

Давно вже прийдешні літа забрали з собою ті події. Померла і її бабуся-праведниця, проживши сто два роки. Підріс малий Сергійко, а Михайло справжнім парубком став. Настав час — одружився. Сина свого Василюком назвав, як не відмовляла його Олена. Багатими вони не стали, але й не бідували. Зараз вона знову живе в райцентрі, роботу має, бо великих і малих хазяїв розвелося без ліку, і кожному бухгалтер потрібний. Уже й над своєю долею не плаче, знову змирившись. До матері в село на вихідні поспішає, у кого — тисячі та мільйони, а їм і зараз важко без її курки та гуски прожити. Вийшла одного разу з автобуса та несе сумки зі свіжим хлібом, ліками, ковбасою, бо нема вже в їхньому селі ні магазину, ні лікарні, навіть школу закрили. Гамірно колись було на шкільному подвір'ї, а тепер так тихо, що аж моторошно, дітки в селі майже не народжуються — молодь світ за очі роз'їхалась, аби тільки заробити десь не великі гроші, а хоч на харчі та одєжину.

Іде Олена та свою думу думає: як його на роботі втриматись, бо начальник уже молоду в коротенькій спідниці на її місце намітив. Може, не те сказала, чи не так поглянула — хазяї тепер ще капризніші стали. Треба везти могорич та ще більше догоджати. Але все одно недовго лишилося... А потім, як міські пенсіонери кажуть: на голодну смерть відправлять, бо робили довго і тяжко за всіх часів, та тільки на хліб і заробили. Зігнула Олена спину, дав-

но її не випрямляла, коли гордо ходила по цій землі, взагалі пригадати не може. Мабуть, як молодою була, та коли з Юрком не жила, а раювала, ще коли в дев'яностих про незалежність красиво по телебаченню говорили, та в нашому двадцять першому столітті тисячі людей під дощем та снігом на Майдані стояли. Засвітилась тоді велика зірка в небі та знову погасла.

Роздумуючи, човгала своїми стоптаними чобітьми по розбитій сільській дорозі, бо від хорошого асфальту до їхньої великої колись ферми давно й сліду не лишилося, а від самої ферми – й однієї цеглини.

Аж ось назустріч чоловік статний іде. Зустрілись на вузькій стежці, вона праворуч – і він туди, вона ліворуч – він знову перед нею, ніяк розминутися не можуть. Тільки підвела на нього очі, як відчула, що жар заливає її обличчя.

– Це ти, Олено, чи мені здається? – спитав той здивовано. – Ніколи б не впізнав, якби не почервоніла, – сказав і посміхнувся.

– Ти хіба помічав колись? – руки враз потяглися підправляти волосся, що вибилося з-під старенької хутрової шапки.

– Як не помітити? Тільки погляну на тебе, а ти одразу червонієш. Совісно мені було – дитину з розуму звів. Пізніше часто згадував, навіть коли одружився. Жив непогано та чомусь здавалося, що твоя душа поряд ходить, – узяв її за руку, а вона знову залилася рум'янцем, мов молода дівка.

– Як живеш, Михайле? – ледь промовила від хвилювання.

– Як горох при дорозі, – посміхнувся та й зітхнув. – Усе було, та швидко пройшло, – розвів руками.

Затьохкало її серце в грудях, ніби вдруге народилося. Він розповідав про свою дружину, яка померла, про дітей, яким непотрібний чомусь став. А їй пригадалися слова

циганки: зустрінеш свою долю, тричі заміж виходитимеш. «Невже!?» — мов блискавка промайнуло в голові.

— Ти як, Олено? — запитав, заглядаючи в очі.

— Не склалося моє життя. То за тобою плакала, то за своєю долею, зараз дітям заважаю, п'ять душ у маленькій квартирі. Колись у красивих сукнях ходила, а тепер, мов облуда тиняюся. Нема чому радіти та нема куди подітися.

— А в мене місця багато та радіти нема з ким. Одним словом — до тебе приїхав, — ніби не він, а хтось із неба проказав ті слова.

Стрепенулася її душа, настраждавшись. Заплуталися думки в голові. Здається, і світ спинився, наче завмерло все довкола. Тільки бабуся-праведниця постала перед очима та знову стала шепотіти до святого Миколая. «Невже все-таки вимолила мені щастя?» — затьохкало Оленине серце, ладне з грудей вискочити, бо на неї дивилися його очі, а вуста лише їй посміхалися, про що так часто мріяла наодинці.

— Михайле... — прошепотіла та кинулась йому на шию, ніби їй усього п'ятнадцять років, ніби й не було нічого до цієї миті...

Травень, 2012

Бабусині таємниці

Оповідання

За вікном повільно смеркається, то ніч тільки поглядала на їхнє село, тепер уже дійшла до самого хліва, бо далі нічогісінько не видно. Сидить Катерина на лаві за столом, невеликий кусень хліба в одній руці тримає. Перед нею в полив'яній мисці трохи звареної картоплі та свіжий огірок — залишила собі на вечерю, бо діти, що їм не дай, — усе з'їдять. «Ростуть, а нагодувати вволю навіть у цю передосінню пору немає чим, — зітхає вона. — Та й для чого багато їсти, важко буде бігати, — пригадує матусині слова. — Було й гірше, коли я росла. Навіть зовсім... — про те моторошно й думати. — Але й тепер спробуй прожити».

Тільки збереться до рота хліб нести, так її рука і опуститься назад. Уже й діти поснули, чоловік підхрюпе, а вона ніяк не може з-за столу встати.

— Заберу твою хату, а ти підеш старцювати! — знову перед очима з'являється її родичка Явдоха.

— Побійся Бога, ми ж рідня, — аж тремтить від її слів Катерина. — Коли моя мати помирала, то наказувала триматися рідні, — пригадує останні слова рідної неньки. — Раніше одному не прожити було, важко й зараз, — мучить щось Катерину, дуже мучить. — Сьогодні в мене біда, а завтра, не доведи Господи, у тебе щось трапиться. Куди ж бігтимеш як не до родичів? — хотілося по-людськи поговорити з Явдохою. Тоді Катерина думала, що рідна тітка Марія та її двоюрідна сестра Варка на її боці, а вони теж проти стали:

— Ми тільки те й робимо, що тебе виручаємо, — кинули в обличчя такою неправдою, від якої їй аж погано стало. — Що не день, то всі до нас біжите — і ти, і твої діти.

Люди не сліпі, вони все бачать. Тож ніхто не скаже, що ми від тебе відвернулися, — запевняла материна сестра Марія, тільки головного недоказувала — за все, що вона давала, вони мали відробляти. — Як обіцяли твоїй матері, так до цих пір слово і тримаємо, — навіть дивиться їй в очі, неначе і насправді правду говорить. Катерину аж колотить від такої брехні, але мусить мовчати, бо завтра знову щось просити доведеться. — Тільки добро наше боком вилізло! — і зовсім вколола в саме серце. — Тож знай, як не знайдеш гроші, заберемо твою хату, — вже вкотре за останній тиждень нагадують про найстрашніше. — Ще й розправу вчинимо, тобі не зізнається, а нам усе розкаже, і гроші віддасть, — кидають їй наостанок.

— Ви і між собою мов собаки, знай, лається, — так хотілося Катерині сказати їм у вічі, але не наважилася. — Хто знає, яким завтрашній день буде? Обіцяли вони, — хитає головою, не пригадавши їхньої доброти. — Не жаль вам ні мене, ні моїх дітей, від нашої бідності ви свою користь маєте, — дивиться на піч, звідки три голівки виглядають — синова та двох доньок. — Самі кудись поділи, а на мою доньку звернути задумали. Хіба ж би вона вкрала чужі гроші та ще такі великі? — думає про семилітню Оксанку. — І для чого вони їй? Було, що й ночувала в них, самі просили, аби козову до череди рано погнати, але нічого без дозволу в руки не брала, тим більше гроші. Та й де їх там узяти? У них усе під сімома замками, — розмірковує про ту біду, яка навалилася на її голову. — Дасть Бог, покричать та й перестануть», — намагається заспокоїти себе, щоб хоч заснути, бо вже три ночі не спавши.

— Погана у нас рідня, — пригадалися мамині слова. — Всі злі та жадібні, по цих мірках зовсім не бідні, але й копійку ніхто не дасть просто так. Воно й не дивно, в жорсткий час жили — революція, голод, війна та й між ними бага-

то чого. Часом людське життя зовсім нічого не коштувало. Намагайся, Катерино, своїх дітей кращими виховати, щоб хоч того гріха позбутися, що між родичами крутиться. Я й на тому світі радітиму, коли вони в дружбі та в пошані тут житимуть.

— Так і роблю, мамо, але, з тих пір, як ви померли, жорстокість навколо нас ще панує, рідня наша теж не змінилася, — неначе живій доповідає своїй неньці.

Увечері різне крутилося на думці, а вранці настрої завжди був кращим, кожного разу чекала хорошого дня. Заметушилася й цього разу, адже все треба встигнути — корову подоїти, інше господарство попорати, піч витопити і на роботу в колгосп не запізнитися. Хотіла ще раз поговорити з дочкою про ті прокляті гроші, може, вона щось пригадає, але поки все поробила, на розмови з Оксанкою вже й часу не лишилося.

— Нехай увечері, а то буде дитина цілий день нервувати, — навіть раділа, що про свою рідню зранку говорити не доведеться. Додому поверталася вже як сідало сонце.

— Бісова дівко, скажеш нарешті, куди гроші поділа? Коли ні, то битимемо, поки не зізнаєшся! — ще не дійшовши своєї домівки, почула голоси рідної баби Марії та її двоюрідної сестри Варки.

— Не брала я і не бачила, — виправдовується її Оксанка та голосно ойкає, бо зла тітка Явдоха б'є її дубцем.

— Хто вам дозволив моїх дітей бити, — забігає Катерина до свого двору.

— А ми тебе попереджали, — нагадують їй родички, самі розстібають потерті суконні піджаки та розв'язують теплі хустки — жарко їм від такої справи стало. — Ти й словом не обмовилася. Смієшся з нас чи що? Тоді й сама ставай, тебе давно треба відлупцювати, щоб родичів поважала! — кивнули їй на місце біля Оксанки.

— Скажи, доню, куди ти їх поділа, мені ж віддавати нічим, — впала Катерина на коліна перед донькою. — Скажи, бо уб'ють за гроші, вони ж на нову хату збирали! — морщить лоба та кривить рота, ридаючи.

— Не брала й не бачила, — знову повторює дівча та ще голосніше плаче.

— Як не скажеш — голкою під нігті колоти будемо! — у Явдохи аж піна з рота тече, неначе в скаженої собаки. Вона готова й Катерину бити, знає, що та не віддасть, бо в неї і копійки за душею немає.

Налякалася Катерина, схрестила руки на грудях та помилувати просить, сама вже бачить, як родичі їх із хати виганяють. Притулить Оксанку до себе, потім знову відштовхне, закрутилося в голові, що вона знайшла їх, а поклала в інше місце, тепер зізнатися боїться. «Не бреши, — врешті хотіла крикнути на Явдоху. — Чи ти б поклала такі гроші в доступному місці? У тебе й копійка ніколи не валяється», — але тільки щось прошамкотіла, зовсім безголосою ставши. Хотіла ступити та собою закрити своє дитя, але ноги геть потерпли. За мить і зовсім посунулася під повітку. Якусь хвилину нікого не бачила, лише крик чула, але жодного слова розібрати вже не могла.

Її дитина знову опинилася посередині, а навкруги страшні обличчя родичів, які бачить крізь сльози. Вони по колу ходять, немов хижакі, ще мить — і кинуться на неї. І без того страшні обличчя, вже на вовчі морди перетворюються, так і клацають зубами, питаючи про свої гроші. Погляне Оксанка на матір та ще сильніше заголосить, бо вона не встає її захищати.

— Поклали гаденя на теплу піч, то воно на комині їх знайшло. Куди поділа? — тупає товстими ногами та без жалю заганяє голку під нігтя розлючена Явдоха, бо для неї гроші — понад усе.

Вищить, аж заходиться плачем дівча, намагається вивратися, але цупкі чорні руки рідної баби Марії, мов залізні кліщі, вчепилися в її плечі. Жінки не стихають, вони мов збожеволіли, знову заганняють дитині голку під нігті. Верещить Оксанка на всю вулицю, однак ніхто не йде її рятувати, інші також дубцем чи лозиною інколи дітей виховують, але знають міру. Зараз хоч би хто поглянув, що ж тут коїться, налякався б, бо про таку кару для дитини тут ніколи не чули. Дитя аж посиніло від болю та всцялося на місці.

— Нехай ще там посидить! — горлає розпатлана Явдоха, відкриваючи ляду сирої ями, що замість погребка була, та штовхає туди дівчинку.

— Мамочко, спасіть мене! — захлинається від крику донька, хапаючись за драбину. — Спасіть, я не брала! — клянеться мов перед смертю та не зводить очей з неї.

— Спасіть її, мамо, — не витримала п'ятирічна сестричка Галя. — Вона не винна! — з усієї сили штовхає матір у плече та верещить і собі з переляку, поки й під нею не з'являється мокра калюжа.

— Та що ж ви за люди такі! — ніби прокинулася Катерина. — Рідня називається, а самі — гірше за німців, — хапається за повітку та намагається звестися на ноги. — За гроші ладні моїх дітей занастити! — нарешті крикнула голосно.

— Нехай по-твоєму буде, — поступилася баба Варка, коли Явдоха й далі хотіла чинити розправу. — Тільки гляди, Катерино, не віддати тобі таких грошей, коли й хату продаси! — погрожує скрученим пальцем.

— Тоді втоплюся, не йти ж мені з торбиною по світу! — відказала голосно, ніби іншого й бути не може. Сама схопила кинуту палицю та й собі вдарила семилітню Оксану, коли дитина швидко вилазила з тої темної і страшної, мов домова, ями, навіть не зойкнувши після останнього удару.

Тремтить бідна дитина, гикає, шморгає носом, розмазує брудними закрявавленими рученятами сльози по обличчю та перехоплює кожен материн погляд, нічого не розуміючи. Тепер більш за все їй хочеться сховатися в материну спідницю, відчути на своїй голівці її руку. Але не той у неньки погляд, не та й рука — холодна, відчуває вона навіть на відстані. Здогадалася про це Катерина, але не приголубила своє дитя, її розум затьмарив страх — що ж буде, коли вони залишаться без хати? У селі про це думати — приректи себе на смерть. Звинувачувала чоловіка, який ніколи не втручався в родинні сварки, та вже бачила себе з дітьми на дорозі: іде з ними від села до села та проситься до чужих людей, хоч одну нічку переночувати в хаті. Але то думки так швидко побігли, вона тут стоїть — у своєму дворі, вигляд у неї такий, неначе розуму лишилася, у руці палку стискає, якою щойно Оксанку вдарила, стискає так, що аж рука посиніла, ось-ось підніме її на родичів. Зашурхотіли враз своїми довгими спідницями баба Марія та її рідна сестра Варка, тікаючи з двору, а поперед них з прокльонами поспішає і Явдоха. «Що посієш, те й пожнеш», — навздогін докинула сусідка, виглянувши з-за паркану, а отримавши дулю від Явдохи, знову сховалася.

Перелякана й побита дитина намагається ступати худими ногами по траві, а вони зовсім не слухаються, ледь дійшла, тільки не до матері, а до меншої сестрички, обняла її та дрібненько здригнулися в нервовім тремтінні худенькі плечі. Їй здалося, що прийшов порятунок саме від неї, бо тільки вона їй вірила і за неї просила. Не маючи більше сил плакати, все поглядала на свої пальці, до яких тепер було не доторкнутися. Уже ніхто не питав у неї про гроші, а вона повернула голівку до матері та по складах ледь промовила:

— Не бра-ла... — Маленькі груди все гик та гик, аж голівка сіпається, не дають толком і слово вимовити.

— Може, все-таки пригадаєш? — благала крізь сльози Катерина. Оксана більше не відповіла, ще сильніше загікала, а мати, нагнувши голову, потягла до хати свої важкі чоботи. У голові від шоку враз стало порожньо, ніби серед вижатого поля: тихо, ні звуку, ні думок, ні почуттів...

До ранку не спало дитя, вже і сльози не течуть, а воно все хлипає, спинитися не може. Тільки задрімає, як одразу заверещить не своїм голосом, знову здається, що голкою колють під нігті та в глибоку яму штурляють. Схопиться й мати, витре холодний піт із чола, але й слова не скаже, бо не знає, що далі робити, коли знову рідні тітки стануть гроші вимагати. Страх перед боргом і бажання захистити свою кровиночку навпіл рвали серце. Але страх перед втратою житла був ще більшим, залишитися без даху над головою — означає смерть... Дитина потім зрозуміє, що вона захищала важливіші речі, ніж біль у пальцях. Таку біль можна перетерпіти, а позбавлення житла — це нещастя на кілька поколінь.

Так у неспокої та переживаннях і перезимували.

Ранньою весною баба Варка з Явдохою почали сіянку з печі знімати, що висіла на жердині в кінці черені. Залізла туди моторна Явдоха та розв'язала ряднину, якою підв'язували вінки з цибулею. Обом в очі кинулися старі чоботи.

— Ти ж казала, що й чоботи хтось украв! — закричала Варка, витягнувши свою тонку шию, щоб заглянути туди з долівки. Явдоха із злістю жбурнула їх із печі, а звідти вилетіли гроші, замотані в стару білу хустку.

— То це ж ті, за які Оксану били та всі пальці дитині покололи! — аж стрепенулася баба. — Бісова ти дівка, п'яною чоботи в цибулю запхала та й забула! — крикнула на Явдоху, бо вже давно вони не мирилися.

— Може, то не ті? — умить зіскочила прийомна дочка з печі та штурхонула матір, вихопивши з рук гроші.

— Ти що, дідову схованку знайшла? — зарепетувала не своїм голосом Варка, бо після смерті діда Ведмедя все його гроші шукали. — Чи від мене наховала? — кинулася стара до неї та хотіла за волосся схопити. — Гадюка ти, а не дочка, — цідить крізь два зуби, які стирчать із рота.

— У двір марш на своє місце! — вивернулася з-під її рук Явдоха та скомандувала, вказуючи на двері. — За робітниками дивіться, як би зерно не розтягли, а то намолотять! — аж бризкає слиною, бо нарешті сама тут хазяйкою стала.

— І де ти тільки взялася на мою голову, — шмаркає стара носом та витирає очі. — Не дав Бог дітей, то випросила на свою біду четверту дитину покійної Гапки. Ще й Василя дурного на тобі гуляці оженила. А то я не знаю, як ти вже не хлопців, а мужиків у сіно ночами водила! — доказувала мати про наболіле за життя. — Чесна вона... Покритка ти, а не дівка! — не кричала, а вже голосила баба Варка тоненьким голоском, який від злості та образи ледве тягла. — Померла б немовлям, а я тебе виходила, — ридала, приказуючи. — Раніше ти поступлива була, а після батькової смерті, мов змія стала. Якби він живий був, убив би тебе на цьому місці, — знову вхопила дочку за волосся та відпустила, зустрівшись із страшним поглядом Явдохи.

Зарипіли хатні двері, але ніхто навіть не почув, не помітили й людини, яка топталася біля їхнього порогу.

— Невже гроші знайшли? — сплеснула руками здивована Катерина, здогадавшись про все.

— Тут тільки тебе не вистачає, — гаркнула на неї Явдоха, — своє роби і не сунь носа, куди не просять.

— Знайшлися, Катерино, знайшлися... Не треба віддавати, — киває головою баба Варка. — Прости мене, бо так із гріхом і померти могла, — схрестила на грудях руки стара та

вклонилася навіть. — А ти, — прикипіла поглядом до прийомної дочки, — що посієш, те й пожнеш, дівко! — вигукнула неначе перед смертю.

Що духу понесли ноги Катерину додому, бо її Оксана якраз зі школи повинна повернутися. Зустріла її ще на дорозі та заплакала на радощах.

— Бог змилювався над нами. Знайшлися... Не прийдеться віддавати... — проказала крізь сльози.

Думала, що донька теж зрадіє та кинеється до матері, а вона подивилася на свої пальці, які так довго розпухлими були та боліли дуже, на нігті, які після того ще не всі виростили, повернулася й мовчки пішла додому.

Давно те було, але й тепер здавалося Оксані, що нічого страшнішого за життя пережити не довелося. Після того куди тільки її не водили, але не вилила переляк жодна знахарка. Не допомогли й екстрасенси, до яких зверталася вже після сорока років. Говіла і в церкві та все марно, бо всі в один голос говорили: треба матір простити, а вона й досі не може. Всім все прощала, і вдачі нібито м'якої, а того випадку матері простити не може. Забути б його, та не виходить. Пройде якийсь час — і знову наснитися чи привидиться все до подробиць. Голосно закричить уночі, аж усі свої стрепенуться, потім довго хлипає, ніби й цього разу в живу рану голку заганяють. «Жорстока мати, повинна була заступитися, а вона навпаки, — часто крутилося в неї на думці. — Та й після того жодним словом не обмовилася, не пожаліла дитя рідне, лише про хату бідкалася та без кінця натякала: скоро всі підемо старцювати по світу, бо прийдеться свою хату продавати».

— Прости, доню, за той випадок, — уперше почула від своєї неньки, коли прийшла провідувати її в лікарню. — Забери мене до себе, — просить мати, доживаючи віку.

— Тісно в мене, — злетіло з Оксаниних вуст. — У своїй хаті доживайте, — сама ж, побачивши сльози в материних очах, навіть відвернулася, дитяча образа назавжди їх віддалила — такою великою вона була.

— Що посієш, те й пожнеш, — прошепотіла ображена мати. На що дочка лише махнула рукою та посміхнулася.

Коли згадує Оксана своє дитинство, так її серце і зайде в зашпори. «Чи то всі тоді так жили, чи тільки ми», — навіть зараз точно сказати не може. Не на ліжку, а на куфайці під лавкою спати доводилося. Коли ж на печі на просі чи на ячмені, — то був просто рай. А вранці, коли ще тільки сонце сходить, вона босоніж корову виганяє пасти. Невдовзі посиніє вся, ступаючи по холодній росі, тоді розстеле стару куфайчину, сяде на неї, підібгавши ноги під себе, а згодом і зовсім приляже, бо важка голова до землі її так і хилить. Погляне на корову — і знову намагається сон пересилити, бо оченята так і злипаються. Зовсім солодко їй стане, від сонця зігрівшись, а коли прокинеться — одразу їжа мерещиться, адже давно вона тут, а снідати ще ніхто не кличе. Посидить трохи та знову припаде до куфайчини. Тільки хто помітить таку пастушку та крикне на неї, щоб корова з чужого городу нічого не смикала, вона схопиться одразу і клянеться, що все бачить.

Відколи себе пам'ятає, мабуть, із чотирьох років, усе в баби Варки працювала. Спочатку гусей пасла, роком пізніше свиней стала пасти, а вже потім — корів. Вона брата змінила на такій роботі, а її — сестра менша, як тільки підросла, адже старші мали іншу роботу робити — город копати, полоти та жати.

Усі діти разом із матір'ю все за щось відробляли: то за шмат старого жовтого сала, то за склянку меду, то за борошно чи крупу повесні, — такі вони були бідні. А баба Варка, виходить, все життя їх виручала. Людям говорила: «Близькі родичі, куди їх подіти». Батько й мати самі могли заробити,

але в колгоспі, мов на панщині, спини гнули. За це тоді не платили, головне було трудодні виробити, інакше й судити могли, навіть батькові ордени за взяття Сталінграда не допомогли б, тому що після тої битви він у полон потрапив та в німецькому концтаборі був. І хоча звідти втекти пощастило, та до своїх через фронт на животі прилізти, йому все одно не повірили. А він, худий і змучений, просився в бій на саму передову, аби тільки не свої розстріляли. Виходить: всю війну між життям і смертю ходив та не тільки кулі німецької боявся.

Жінки в окупації теж нажилися, на німця працюючи, за що їм ще й досі очі кололи, ніби вони по своїй волі це робили, чи в них був інший вихід. Партизан за солдатів не вважали, ніби й визнали, коли німця бити треба було, а після знову бандитами називали. Все ж, хто вижив та повернувся по війні до своєї хати, вважав себе щасливим. Так і в Наталчиній було — її фронтовик тижнів зо два не міг борщу наїстися та з жінкою накохатися. А потім, було, поговорять удвох про життя, коли діти поснуть, поцілуються солодко та й собі до подушки, дуже стомившись за довгий день. Можна б і зі свого городу не пропасти, адже не ледачі, та й сім'я, як за тими мірками, не така вже й велика — всього п'ять душ... Можна, якби не податки: зерном, яйцями, молоком та м'ясом. Тому й не могли прожити без того сала чи борошна баби Варки і діда Ведмедя. А в нього свої привила: тільки взяв — уже й відробляй.

Ото й відробляли з того голодного сорок сьомого, бо минали роки, а життя кращим не ставало. Було, увірветься терпець у батька на владу, на начальників, на родича — діда Ведмедя, тоді обернеться на його хату, помахав кулаком, ніби на всіх разом, та й скаже:

— Що посієш, те й пожнеш, падлюко! — ніхто його не почує, а йому трохи полегшає на душі.

Тільки до діда, здавалося, ніякі прокльони не чіплялися, до влади тим паче, вони далі свою справу продовжували. Ведмідь, може, й один на село такий спритний був. Про нього говорили: «Куди не гляне, вже бачить, де заробити можна, бо в Америці ще змолоду побував». Сам розказував: як, потрапивши в полон у першу світову, на пана робив аж за океаном. Навчившись там багато чому, відкупився та додому приїхав. І вже через декілька років навіть у місті про нього знали. Скрізь голод та холод, а в його хаті більш-менш, бо він як меншому, так і більшому начальству хороші меблі робив. Потім навіть здалеку приїжджали, так швидко слава про нього поширювалася. Згодом пасіку завів, з тих пір за медом, особливо перед Спасом, черга під двором стояла. По крупу та борошно по весні теж до нього їхали, бо в усіх по одному городу, а в нього їх багато. Однієї старої родички за половину врожаю обробляє, другої — тільки за два мішки борошна на рік, третьої — за півлітра молока щодня, а там і батькових усі сімдесят соток житом засіяв, бо він все одно на його подвір'ї вештається, то тут щось та й з'їсть. Одні жито молотять, другі корів пасуть, одні відробляють, другі копійки заробляють. Радянська влада хоче до нього добратися, а він і від неї відкупляється. І поки вона метикує, чи все це законно, в нього робота не стоїть. Ще й баба на базарі торгує як не в селі, то в районі, а після того по дворах, звісно, не бідним людям, молоко, сметану, сир та масло підводою розвозить. Вона слухняна, все зробить, як Ведмідь накаже, бо діставалося їй кулаків за життя. Ніби й хазяйка, але то коли діда вдома немає. Сердиться часто на нього, але проти й слова не скаже, зціпить зуби і мовчить. Щоб якось себе заспокоїти, подумає: «Зате їм смачно». Дід теж любив поїсти. Та тільки не мали вони справжнього задоволення від смачної їжі — все поспіхом: так снідали, бо вже день закрутився, нишком швидко обідали, поглядаю-

чи на вікно, щоб ніхто в хату не зайшов, бо тут м'ясом пахло. Досхочу наїдалися лише ввечері, після чого живіт спати не давав часом аж до самого ранку. Сусіди інколи бачили, як дід бігає при місяці довкола хати. Скаже було, що город стеріг, коли там ще й не сходило, чи сад по осені, коли жодного яблука на дереві вже не лишилося.

Явдоху – прийомну дитину – їсти садовили окремо, вона донькою росла та чужою залишилася. Чи була коли радість у тій хаті, ніхто не знав, може, тому і Явдоха злою стала.

А люди, як тільки неділя чи празник, так і зберуться на годину-дві під чийось двором, обговорять, бо в кожного був зуб на ту сімейку або й заздрість – самі того не знають. Зійдуться та згадають, як брат Явдохи – Степан із армії прийшов, не тільки гостинців привіз, а ще й товариша по службі.

Гостювали хлопці біля Явдохи в дідовій хаті, бо в Степановій тісно дуже, там брати з невістками жили. Степан більш мовчазний, а його товариш Василь усе про свою службу розказував, та все по-городському, по-російськи так і чтокає – геть свою мову забув, хоча сам із сусіднього села. Дехто сміявся з нього, а Явдоха мліла – з першого погляду покохала. Він ніби й не помічає того, кучерявий чуб висуне з-під картуза, чоботи армійські намастить дьогтем, ремінь затягне поверх гімнастерки та й побіжить увечері по селу до дівчат, забувши про Явдоху. Вона казиться та все брата просить умовити Василя оженитися на ній. Коли терпець увірвався, стала погрожувати: «Вижену тебе з цієї хати, раз Василь до іншої ходить. Я тут рідна, а ти – ніхто». Нема куди подітися Степанові, тому й звів товариша з своєю сестрою, на її багатство натякав та хвалив на всі боки. Василь і сам не сліпий, все йому тут до душі, крім Явдохи: село, не бідний колгосп та багата, як за тими мірками, господа діда Ведмедя. Нарешті погодився та тільки за умови: Степан повинен

на його сестрі оженився, яка в дівках засиділася, — двадцять сім літ уже виповнилося.

Поїхали вони на оглядини в сусіднє село. Побачив Степан ту Валю, яка вже місяць лежала в ліжку, від вагітності потайки збавившись, поглянув на її бліде, мов смерть, обличчя та й відсахнувся. Повернувся додому сумний, а тут Явдоха нове придумала — повіситись зібралася, якщо Василь її не візьме...

Гуляли два села одне велике весілля. Сміялася щаслива Явдоха, з якої струменем біла жіноча похіть, що мало якій жінці давалося. Радісною була і Валя, яка, відійшовши від хвороби, вже не такою страшною на лиці стала. Чуває Василь потилицю за весільним столом, раз-по-раз дівчатам моргає, думає, що від Явдохи сприсне та кудись збігає. Сидить сумний Степан біля Валі, її стрічки з вінка руками перебирає та все не вірить, що йому ввечері прийдеться з цією худою, мов копистка, жінкою спати лягати. А гармошка гра-ла, захмелілий люд танцював, аж курява з-під чобіт піднімалася. Всі веселилися, бо не часто таке в селі буває.

— Гарне було весілля, — пригадують жінки і через багато років. — Розщедрився тоді Ведмідь, ніби рідну дочку заміж віддавав.

Народила Явдоха двох доньок, таких же лупатих та опецькуватих, як і сама. Водить того Василя за собою, мов теля на мотузці. А люди про своє: напоїла зіллям, причарувала. Вона плює, щоб не зурочили, та сміється, бо почувалася щасливою.

Степан навпаки — усе лається зі своєю Валею, дітей хоче, а їх Бог не дає. А як тільки колишні товариші нап'ються, так Степан і дорікає Василеві, що той йому ялівку підсунув. Василь же у відповідь нагадує, як товариша виручив, одружившись на покритці, бо займана була його сестра Явдоха.

буде, як дід помре, хто ж їм за ціле літо заплатить? Тепер їм зовсім не до сміху стало. Кинулися до діда, підхопили його під руки та під дерево в холодильник потягли, вилили на голову відро води з колодязя, бо той уже й очі пускав під лоба. А Катерина бігає та всім бджолине жало показує, сама не вірить, що так швидко заробила на склянку меду. Після того дід ще з годину сидів, мов з картоплиною в роті, яка з часом ставала все меншою і меншою, поки й сховалася.

Сміялися жінки, пригадавши таке, одна Катерина на-супленою прийшла і такою ж залишилася, їй не до веселощів, бо дитина жодного листа не написала, ніби й матері в неї немає. Сусідка й через рік листи від своєї дочки читає: «Підріс онучок, якого Оксана няньчила, в садочок пішов. Усім вона догодила, за що паспорт отримала. Тепер з подру-гами на цілину подалася, великі гроші заробляти». Запла-кала тоді Катерина та додому пішла, повторюючи про себе: «Не я винна, то ж рідня». Не родичалися з тих пір родичі, бо та розправа то затихне, то знову оживе між ними.

Аж ось і Катерина від дочки листа отримала.

— Заміж вийшла і в якусь Астрахань поїхала, — прочита-ла менша Галя неграмотній матері.

— Чому так? Ми ж би весілля справили та людям жени-ха показали, — заливається слізьми мати. — Не я винна, то ж рідня, — хитає головою та хилить тепер її до меншої дочки, боїться, що й та її не приголубить.

Сама взяла відра й пішла по воду. А там знову про Ва-силя та Степана говорять. Хильнувши лишнього, побилися цього разу давні друзі, згадавши як і раніше, що той на по-критці оженився, а той на яловій. Сміється з них село та га-дають, що ж далі буде?

— А в тебе чи й не горе — дочка заміж вийшла та ще за городського, то нехай собі живе, — втішає її сусідка. — Ра-діти треба, не буде спину в колгоспі гнути з ранньої весни і

до пізньої осені. Зараз усе не так, як колись. Не ті женихи, не ті й наречені, нема такого діда, як Ведмідь був, нема вже і такої рідні, як у нього колись.

«Неначе й зла менше стало, все рідше батьки дітей своїх лозиною виховують, навіть не чути, щоб хтось руку піднімав», – думає Катерина про нинішній час, бо після тієї давньої розправи ніяк не може у згоді жити зі своєю совістю.

Працювала й далі в колгоспі, нікуди їй подітися від тої роботи. Та й жалітися гріх, вже зерном та буряками платять, але в них і зараз бідно, ще й чоловік геть розпився. Не те, що б у господу щось приніс, то вже і її зароблене пропивати став. А вона все частіше свою Оксану згадує та поштарку виглядає – чує материна душа, що скоро вісточка буде. Отримала, тільки не від неї, а від її свекрухи, яка лаяла їхню дочку та нечепурою обзивала, ще й наполягала додому її забрати, бо та й чоловікові догодити не може.

Зажурилася від того Катерина, ночами не спить, поїхала б, але нема за що рушати в таку далеку дорогу, хоча Явдоха допомогти пропонує, а потім відробити. «Близькі родичі, куди їх подіти», – знову каже людям такі знайомі слова.

Надиктувала мати листа Галі до самого начальника міліції Астрахані – чого не придумаєш, коли дочка в біду потрапила, яка й досі там не прописана й не розписана живе. Не дуже сподівалася Катерина на чудо, але все ж чекала відповіді, адже просила розібратися й доньку додому відправити. Дивувалася потім радянській владі та хвалила її, бо сам жених привіз Оксану, ще й одразу матір з батьком на пошту повів – мусив назад телеграму дати, а вони – підтвердити, що все в них у порядку. Говорили на вулиці жінки, дізнавшись про це, і не могли наговоритися, така їм влада хорошою стала.

А Оксана худесенька, аж синя. Здавалося, не їла і не пила з тих пір, як із дому поїхала. Тепер у матері все їсть,

наїстися не може. Біля неї чоловік голодний сидить, на одному хлібі та воді тримається, боїться, що його тут отруять чи причарують. Уже б додому чкурнув, але рано ще – міліція на сімейні розбори тиждень часу дала. Згодом відправили його всім миром, навіть шматка хліба на дорогу не дали, бо на тому Оксана наполягла.

Довго дочка від свого заміжжя відходила, поки рум'яними стали її щоки. Раділа Катерина, що знову помічниця вдома, та, піймавши інколи її холодний погляд, знову лякалася, бо тепер вік змушував визначитися – з ким доживати.

Думала одне, а вийшло зовсім інше: син оженився та в прийоми пішов, донька Галя вчитися поїхала, а Оксана заміж за місцевого вийшла, хоча й казах якийсь молодий аж із цілини свататись приїжджав, і той – перший – жених знову хотів її забрати, навіть дільничний міліціонер з Астрахані листа прислав, щоб тільки за нього вийшла.

Був би чоловік у Катерини, але він від горілки помертаки, тому вона зовсім сама лишилася. Знай, виглядає Оксану, а вона заходить рідко. Бабуся з нетерпінням онуків чекала, надіючись, що тоді все наладиться, а їх Бог не дає. Так і доживала, не раз каялася за свої гріхи та тільки у своїй хаті, бо в усій окрузі жодної церкви немає: в одній склад знаходиться, у другій – школа, у третій – «Чайна» тепер. Каялася та просила Катерина в Бога ладу не між чужими людьми, а хоч між своїми...

З тими словами й померла у холодній хаті від серцевого нападу.

Думалося тоді Оксані: у неї все ще попереду. Та не встигла оглянутися, як швидко і її життя промайнуло. Доживає і вона свого віку, теж сама, як і мати, бо чоловік давно до іншої пішов, яка народила йому сина. Оксана все частіше переглядає свій шлях: як поїхала з дому, як, мов рідну матір,

полюбила жінку на цілині, у якої жила, а та запросила свого племінника недолугого, бо сподобалася дівка роботяща. А ось і він перед нею, високий, чорнявий і такий наполегливий – першого вечора уже поцілував, а через тиждень серед ночі приліз у її ліжко.

– Та прожени ж ти його! – наказує тій молодій Оксані. – Бач, як крутиться на одній нозі навколо такої гарної дівки! – вогниками спалахують її очі та знову ховаються у зморшках. – Люблю та люблю, – і досі не забула його слів, якими обсипав її, поки й повіз із собою. – Тоді чому ж таким коротким видалося твоє кохання? – дорікає йому через п’ятдесят років. – Вже через тиждень подався до своєї коханки, а через півроку, було, що й по півмісяця додому не навідувався. А я плакала щоночі, бо живіт вище носа виріс, як твоя мати казала. Не злюбила вона мене, з першого дня не злюбила. Городської невістки хотілося їй, вченої, щоб не корів доїла, а в начальстві ходила та сама багато грошей заробляла. Але тобі вже тридцять було, а такої вона ніяк знайти не могла. Ти ж мені і копійки не давав, а твоя мати від мене їжу ховала. Це через вас я в лікарню потрапила та семимісячну дитинку народила, – дуже хочеться їй скинути гріх зі своєї душі.

– Відмовся, все одно він жити з тобою не буде, – неначе й зараз чує її слова біля свого вуха. – Нікому твоє дитя не потрібне, тим більше слабе і недоношене, – ніяк не може вгомонитися свекруха.

А з лікарями по-іншому говорила:

– Сяка-така, сама приїхала, йому життя перевела, тепер не хоче дитину забирати. – Так і скаче, мов та сорока, – одним одне наговорить, іншим – друге, навіть матері листа написала. – Мені б швидше її в село відправити, зітхнути з полегшенням, – уже розказує тій жінці, яка немовля забере та поїде з ним звідси, щоб і сліду ніхто не знайшов, бо й про те сама подбала.

Не бачила Оксана свою дитинку і не годувала груддю, слабеньке воно у спеціальній камері весь час лежало, запам'ятала тільки щось червоно-синє в пологовій залі та й те ледве пригадувала. Не мала ні жалю до нього, ні радості, самій усього лиш вісімнадцять років виповнилося. І так їй захотілося про все забути, поїхати додому, припасти до материних грудей і добре виплакатися. Надумавши таке, вона поступилася перед свекрухою, відмовилася від дитини, хоча точно й не знала, коли це зробила, бо часто в лихоманці марила. Тепер усе життя шкодує та мріє у своїй уяві: як би говорила з донькою, та як би раділа своїй кровиночці, а вона водички принесла, хлібця купила б.

Тільки-но вийде на вулицю, так і виглядає на дорогу, сподіваючись, що колись донька сама її знайде. Шукають же люди один одного, по телевізору показують, то, може, і їй пощастить.

Постукала одного разу молода жінка у хвіртку. Завиляла хвостом собака, не гавкнувши ні разу. Відчинила стара Оксана та завмерла — мов сама перед собою стоїть, багато років із плечей скинувши. Замилувалася ніжним личком, рум'яними щоками, пізнала свої рівенькі, мов стріли, брови, а під ними сірі очі та ямочку на правій щоці.

— Прийшла на матір подивитися, яка мене народила та чужим людям віддала, мов непотріб, — почула від неї та аж захиталася, неначе сильний вітриган з ніг її валив. — Думала: якась п'яниця чи каліка, таку ще б простила, — сказала красуня, придивляючись до старої виснаженої жінки.

— Доню! — ледве вимовила Оксана, простягаючи до неї руки.

— Є в мене мама, виростила і вивчила, повезло мені з нею, — відсахнулася молода від старої.

— Доню! — перебила її Оксана та руки на грудях схрестила.

– Ніколи не прощу, бо давно залягла образа в серці, – сказала і пішла до автомобіля, який чекав неподалік.

– Доню! – крикнула втретє рідна мати, поспішаючи слідом, поки крізь куряву щось бачила...

Ходить з тих пір стара Оксана на кладовище та зі своєю матір'ю говорить: клянеться, що простила за ті гроші прокляті. Надумавши, що вона не почула, знову йде наступного дня, повторює все спочатку та до могили припадає. А звідти одного разу, мов і насправді, її голос знову нагадує: «Що посієш, те й пожнеш, доню». Налякала тих слів Оксана та побрела по кладовищу. Могилу діда Ведмеда відвідала, якогось за жадність давно вже вбили. Біля хреста баби Марії присіла, яка з горища впала та не встала більше. На могилу Явдохи лише поглянула, яка не так давно яблуком вдавилася. Кинула дві цукерки бабі Варці за те, що колись про гроші зізналася. Постояла ще трохи, пригадала все, а потім додому пошкандибала, нагнувши низько голову, – таке все немиле їй стало на цьому світі. Сама не до хати повернула, а до сусідів.

– Чи не прогавила автомобіль червоний? – вкотре перепитувала. Цей автомобіль потім до темна виглядатиме біля своєї хвіртки. Дізнавшись, що нікого тут не було, махнула рукою та, ніби докоряючи, почала:

– Що посієш, те й... – Хотіла й до кінця доказати, але цього разу стулила свого рота, бо, як не боляче було, а віднині своїй дитині лише щастя бажати вирішила. Знову каялася за гріхи та просила в Бога ладу не між чужими людьми, а хоч між своїми рідними... Просила ладу і зі своєю совістю, яка і на старості її мучила.

Листопад, 2012

Грузинка і босяк

Оповідання

— Петре Никифоровичу! — кличе сусідка з вулиці писклявим голосом. — Грузинка померла, родичі листа прислали. Просили тобі повідомити.

— Не може бути?! — поспішає старий до хвіртки.

— І чого ти так налякався? — вдивляється вона в ледь помітні дідові очі під кошлатими бровами. — Зізнайся хоч тепер: була все-таки любов між вами? — страх як хоче випитати, бо про це кортіло дізнатися все життя.

— Допитливій Варварі ніс відірвали. Ногами он човгаю, а ти про любов питаєш, — бурчить старий Петро. — Може, що й було, то разом із водою сплигло. А весен відтоді минуло — не перелічити! — блиснув очима на небо і знову сховав їх у глибоких зморшках. — Чого стоїш мов укопана? Йди додому, раз померла, то вже не підніметься.

— То й що? Нікому два віки не прожити, — закусила сусідка свою товсту губу, чого він терпіти не міг ще в молоді літа. — Це ж треба!.. Скільки років пройшло, а вашу історію ще й досі переказують, — лукаво примружила свої вузькі зеленкуваті очі, бо й зараз не могла простити тій Грузинці, що забрала в неї жениха — так вона вважала. — Усього тобі довелося зазнати: дитбудинок, війну.. За це тебе Бог достатком нагородив, пошаною, а от любов'ю забув, мабуть... — похитала головою, але співчуття на обличчі так і не з'явилося. — Чи, може, ти все життя її любив? — звела на самого лоба свої намальовані брови. — Он воно що! А я ніяк не второпаю: і чого це ти на старості знову сюди переїхав? — випитувала про таємне, що давно не дало їй спокою.

— Думаєш, через тебе, чи що? — злетіло з дідового язика, від чого аж сам знітився. — Невже й таке опудало, як я, комусь потрібне? — додав, аби вона не розсердилася, потім провів рукою по сіруватих вусах та сивій голові, ніби сам хотів переконатися, що саме таким і став. — По цій землі мій рід ходив, тут і я помру, — такою була зазвичай його відповідь для всіх, хто цікавився. — А ти йди додому, Маріє, нічого такого не сталося. Недавно Грузинка померла, а завтра нам прийдеться, — відповів, ніби байдуже йому було.

Сам ще довго стояв мовчки, поки не схопився за серце, неначе від нього відірвалася половина. Усе тер у долоні золоту сережку з голубим камінчиком — талісман, який носив із собою в кишені з тих пір, як у рідному провулку зустрів свою Грузинку вдруге...

— Діду, а ти знаєш, що таке дитбудинок? — раптом ніби з-під руки випірнуло мале хлоп'я, підслухавши розмову з сусідкою. Само задерло на нього голівку, скривило губенята, зморщило носика і чекало, що старий скаже.

— Ще б не знати! Я там виріс, бо тридцять років минуло століття багато сиріт народили, мабуть, більше, ніж війна. Самі народили, і самі їх ростили. Пожаліли, називається... — відповів, мов дорослому.

Махнувши рукою, подався від хвіртки у двір, сів на лаву під хатою. Щось бурмотів, навіть руками замахав, тільки б не згадувати ті далекі події. Та як не намагався, а час великого голоду в Україні, пережитий ним ще дитиною, починав зринати перед очима.

...Уже й мертвих під парканами майже не видно, а в кого ще трималася душа в тілі, той уже не міг виходити надвір. Тому зустріти людину на дорозі було великою рідкістю, хіба що тих, хто отримував пайки від «народної» влади. Та навіть таке страшне видовисько не могло спинити час, і вес-

на все ж наставала. Дзвінко потекли струмки та одразу заплакали сумно, бо нікому їм було співати. Шарпався вітер пустими вулицями, свистів і завивав, мов сажений. З переляку скрипів хвіртками, заглядав у вікна, бряжчав шибками — будив люд уранці, потім опівдні, навіть увечері, бо багато вже поснуло та не прокинулося. Про все здогадався, та й після того не вгавав — бахкав незачиненими дверима, піднімав стріхи і ще сильніше свистів, тікаючи галасвіта від побаченого.

Невелике містечко ніби вимерло. А він брів одного такого дня, обминаючи калюжі та шукаючи твердішого місця для своїх великих чобіт. На ньому — стара батькова куфайка, з-під якої виглядали брудні потерті штанці, замість шапки — велика матрина хустка, що двома кінцями підхоплювала під руки і зав'язувалася аж на спині, а на ногах — кирзові чоботи померлого родича. Сумні оченята все приглядалися до дороги... Коли й поглянуть на небо чи на хати, то не піймати в тому погляді нічого дитячого. Петько поспішає... «Гляди ж, тільки не лежи ніде, а то підберуть на воза, який щодня по вулицях померлих збирає», — пригадує настанови вчительки. «Мене не підберуть, — бурмоче собі під сопливого носа. — Я такий козак... Ще всім покажу, де раки зимують», — повторює слова свого діда, намагаючись якомога швидше підвестися, бо знову незчувся, як руки опинилися у крижаній воді. Цього дня ледь доплентався до свого провулка. Раніше тут зранку й до самісінької темноти такий галас стояв! Дітвора гуляла. А зараз було так тихо, мов на кладовищі — ні малого, ні старого не видно.

— Діду! — гукнув ще з вулиці, помітивши його на порозі хати. — Ви живі? — спитав у лежачого, підійшовши ближче.

Той зашамкав ротом, щось пробурмотів у відповідь, потім звів на онука вицвілі, майже білі очі, з яких по чорному,

мов сама земля, обличчю потекли сльози. Зіпершись на палицю та на худесенького онука, поволочив ноги до ліжка.

— Удвох ми з тобою zostалися, удвох, Петю. Мусимо вижити, — ледь розібрав онук його слова. — Ні матері, ні двох сестричок немає. На батька надія була, але він не витримав, дохлятини наївся.

— Я вам хліба знову приніс, — сунув онук невеличкий кусник до посинілого дідового рота, але той не розтулився. — Ви тільки не помирайте, — благає Петько, — я ж тоді зовсім один зостанусь! Куди мені подітися, коли й вас не стане?! — все голосніше став приплакувати, розмазуючи по обличчю гіркі дитячі сльози.

— Тікай... — прохрипів дід, мов із того світу. — Тікай, кому сказав!.. — хотілося йому навіть палицею налігнути онука, щоб не ходив сюди. — Сусідка побачать, то й тебе з'їсть. І хліб мені не носи, сам їж. Скоро яглиця виросте, кропива, лобода зазеленіє, картоплину, хоч мерзлу, знайду... — силкувався він із останніх сил переконати хлоп'я, що не помре.

Та не міг онук залишити свого діда. Наступного разу пробирався додому вже по твердішій дорозі, бо підсихало. Знову ніс шматок хліба. Той невеликий краєць покляла йому в кишеню молода вчителька, яка й організувала патронат при залізниці, щоб зберегти ще живих дітей. Ледь добрався Петько до свого провулка й цього разу, ослаблі ноги ще більш неслухняними стали. Знову бахкав вітер перекошеною хвiрткою, скрипів розчиненими дверима, але за ними вже не було жодної живої душі...

— Діду... казав, дочекаюсь... — заплакав хлопчина на порозі, налякавшись порожньої хати.

Отямившись, прожогом вискочив у двір, ніби знову почув дідові погрози. Роззирнувся навколо, шукаючи очима страшну сусідку, та став запихати в рота той шмат хліба, бо

не мав більше сил тримати його в кишені. Замкнувши двері й сховавши, про всяк випадок, ключ у дідову схованку, протер брудним рукавом очі, вишмаркав носа та й пішов назад, бо вже вечоріло. Якраз у небі летіли дикі гуси. Тільки закричать — йому враз дід ввижається, бо чув раніше від старих: душа повинна в небо відлетіти. Ото й дивився на птахів, шукаючи там дідову душу.

Як давно те було, як давно... Уже і його діти повиростали, а онука навіть правнука народила. Але тільки-но танув сніг — так і пригадував старий Петро той страшний 33-ій... Так і сьогодні — загелгали в небі дикі гуси, він одразу заворушився на лавці під хатою та став у небо дивитися. Не вірив ні в Бога, ні в чорта, вихований атеїстами, а дідову душу й зараз хотів там побачити. Навіть зморшки на обличчі ніби згладилися, так радів зустрічі з птахами, які кружляли в небі, шукаючи, мабуть, рідні місця. Кожної весни їх виглядав, і не було такого, щоб прогавив. Провів очима й цих, поки видно було, згодом, заспокоївшись, пригрівся на сонечку та й задрімав від тої благодаті. Але невдовзі малий Тарасик закричав на саме вухо:

— Ти, діду, помер, чи знову придурився?

— Живий ще... гуляй собі... — заспокоїв малого.

Не встиг стулити вуста, як знову бачить себе — того Петька, який біжить до свого двору. Малий поспішає, поглядаючи на зелену траву, яка пробивається з-під снігу на сонячних пагорбах. Шукає серед молоді зелені лободу і яглицю, щипає її та складає в порожню кишеню тепер для себе, бо не було тої хвилини, коли не думалося про їжу. Трохи посмакувавши, йде далі, адже по весні роботи багато, а він тепер — хазяїн, один із двору zostався. Та не бахає більше хвіртка, не скриплять двері, а чужі люди мажуть хату. Аж раптом:

— Чого заглядаєш? Ану пішов звідси! — прикрикнули на нього, мов на собача настирне. — Сільрада нас поселила, сказали, що ти в дитбудинок пішов.

Не сперечалося хлоп'я, навіть не заплакало, стисло кулачки від болю та й попленталося до свого патронату.

— Як давно те було, як давно... Вже вкотре ожило, ніби вчора те сталося, — вирвалося з дідових уст. — Минає життя... Старий я став, ні до чого вже не гожий, тільки й перебирати думи в сивій голові. А їх там з роками все більше стає.

Серед них знайшов і той незабутній теплий літній вечір... Завила десь собака на місяць, зашурхотіли кажани понад дворами, заграла ніжно гармошка, запрошуючи дівчат та хлопців на вечорниці. Поспішав і він до свого провулку, бо там збиралися друзі дитинства — молодь із усього кутка. Та ось із його двору вийшла висока чорнява дівчина. Не наважуючись пройти далі, вона стояла біля хвіртки й лише переступала з ноги на ногу, в той час, як дівчата та хлопці завзято танцювали модний на той час краков'як.

— Грузинка, — сказав хтось із хлопців.

— Здалеку приїхала, у чужу хату вселилася, інші в порожні, а вона в Петькову, — додала молода писклявка те, що чула від своєї матері.

— Тільки дика якась — не підійде, думає, що припрошувати її будуть, — процідив парубок між затяжками «Біломоору». — Я її зараз облапаю в темному кутку, чи й не княгиня, — віддавши іншому свій недопалок, витирав об старі штани брудні руки.

— Не смій! — крикнув Петро. А сам умить опинився перед нею і запросив до танцю.

Вона була така боязлива, наполохана, неначе підбита пташка. Очі великі й темні, мов ніч, аж мурашки по його тілу пробігли. Лоб високий, відкритий, губи невеличкі,

але красиві, у вухах — золоті сережки, які так і кидалися в очі. Чорна коса спадала до самісінької талії. Руки ніжні, ніби ніякої роботи не знали, а сама — тендітна билиночка, здавалося, що дмухне вітер, підхопить її та й понесе над провулком.

Після того Петько майже щовечора крутився перед своїм, а тепер уже її двором, та вона не виходила. Зустрів якось на вулиці, Грузинка ще кращою здалася. Запросив у клуб на танці, вона покрутила головою, але посміхнулася. З тих пір мов на крилах летів він у свій провулок. Годинами чекав її під тином, міг би й ніч так простояти, бо не знав до того кохання, не відав нічого й про щастя — ріс собі та й усе. Тепер ще тільки ранок, а він уже вечора чекає. Люди про їжу думають, а він про весілля. Сутінки лише опускаються, а він знову мчить до своєї Грузинки.

— Вона відьма, причарувала нашого Петька, мов теля сліпе за нею ходить. Пелену на його очі накинула, — нашіптувала дівчатам Марійка-писклявка, бо дуже заздрила тій Грузинці. — Високий виріс, красивий став, як погляне, аж ноги терпнуть, — повідала подругам свою дівочу таємницю. — І що він у ній знайшов? — зітхала тяжко. — Понаїхали тут, жодної хати порожньої не лишилося, — повторила, що чула від людей.

Але закоханий юнак ні на що не звертав уваги. Завернувши одного разу у знайомий з дитинства провулок, підстрибнув, щоб заглянути у двір через плетений тин. А побачивши там Грузинку, затьохкав, не згірше солон'я, йому аж злетіти праглося — такий гарний був у нього настрої.

— Дивись: знову той босяк до тебе преться, — почув у вечірній тиші материн голос. — Знай, п'ятами блискає, теж мені кавалер. В одній і тій сорочці до князів ходить, голодранець. Ще раз вийдеш до нього, батько з дому вижене, — пригрозила вона доньці.

Спинився парубок від болю, ніби вдарили його в самісіньке серце. «Який же я босяк? – заворушив затерплими губами. – Курси трактористів закінчую, на днях на роботу піду...» Оглянув свої стоптані черевики, потерті штани та блаженську сорочку. «То й що? Усі так ходять...», – пробурмотів обурено. Але нагнулася його голова майже до самих грудей, а дорога ніби сама повернула назад. Як не боляче було, але твердо вирішив: під тим двором більше й ноги його не буде. Та то тільки в ту мить, потім скрізь шукав її: у клубі, біля провулка, а то й просто на вулиці, бо не пропали ті чари, не спала й пелена з очей. Придбав нові штани, вдягав і новішу сорочку – товаришеву, став начищати черевики дьогтем, голив ще рідкі вуса та бороду, пригладжував бріоліном чорного чуба. «Подивлюся, що скажеш, коли мене таким побачиш», – оглядав себе з усіх боків, збираючись гуляти. Зустрів усе-таки одного вечора в клубі. Та тільки знову ніби блискавка його вдарила – стоїть і не може відірвати очей від неї. Милувався милим обличчям, і серце колотилося в грудях, пробіг поглядом по дівочому стану, і ніби завмер навіки. Подумки торкнувся її нижніх рук, аж мороз по спині пішов у жарке літо, а коли спинився на вустах, вони й зовсім розум затьмарили. Знову впали в око золоті сережки з голубим камінчиком, бо таких дорогих тут ніхто не носив. І хоча тепер не здалася вона наполоханою пташкою, чи билинкою, все ж залишалася неземним створінням.

– Пішли на вулицю, додому проведу, – шепотів їй на вухо, бо так хотілося знову її обняти.

– Я з босяками більше не знаюсь, – сказала гордовито, мов відрізала. – І не підходь до мене. Ти мені не пара.

Ніби вилили на нього відро холодної води. Він ніби протверезів від її чарів, і одразу ожила забута образа, знову вчепилася в саме горло, здушила так, що й слова не вимо-

вити. Хотілося навіть ударити її по обличчю, але він мовчки пішов геть. Ледь переступав ногами, а сам прислухався, здавалося: наздожене його, вибачиться, але, на жаль...

Усього сім днів минуло від того вечора, а йому здалося — сім років. Не знав, як жити, куди податися, щоб утекти подалі від неї. «На Донбас чи на Кузбас, аби швидше», — просився у комсомолі. Тільки нікому не знати, що буде завтра...

Ще з вечора склав речі та зажурився — нема кому провонджати в дорогу. Довго не міг стулити очей, усе думав-гадав, поки не спалося. Прислухався до нічної тиші, до серця, яке не переставало чекати — ось-ось постукає вона у вікно. Та вже й перші півні проспівали, а її не було. Сумно стало від плачу сичів біля самісінької хати, про що люди останнім часом говорили: не до добра це, а до лиха. Нарешті, здається задрімав... Коли й справді — у вікно постукали. Схопився, прилип до шибки, а там тиша й темрява. Серце колотилося у грудях, як тоді, коли відчинив двері своєї хати, а там і діда вже немає. Мабуть, здалося...

Уранці все відступило, знову світило сонце, блищала роса, співали пташки різними голосами, шелестіло від вітру зелене листя. Серед тої благодаті, де й узялася величезна згряя гайвороння, яка піднімалася з-за обрїю. Люди виходили на вулиці, спостерігали за тим видовиськом, бо такого ще не бачили. Второпавши врешті, що то літаки, ще більше здивувалися і завмерли, поки не почули кулеметні черги. Закричали з переляку і заголосили з усіх сторін... Тікали й падали, вимазалися у пилюку і побачили першу кров. Так починалася велика війна...

Пережив той великий стрес і Петько, хоча чув про війну, навіть не вірив, що вона їх омине, бо про це часто сперечалися люди. Хтось копав яму та ховав у неї своє добро, хтось не переставав плакати, хтось планував сам ховатися, щоб і своїх, і чужих перехитрити, а він, перекинув через

плече свій мішок із речами, який злаштував на новобудову, та й пішов до військкомату. І вже того дня шеренги перших добровольців крокували центром міста на фронт. Серед них був і він, приписавши до свого молодого віку ще один рік. Обабіч дороги гомоніли й голосили люди — одні своїх проводжали, інші просто подивитися прийшли. Поглянувши на той натовп, помітив і її. Вона щось кричала і витирала сльози. Петько мов вина випив — так солодко йому стало. «От тобі й горда Грузинка», — прошепотів задоволено. Зиркнув на свої стоптани черевики, поношені штани та запану сорочку і знизав плечима.

— Виходь заміж! Не стати сироті князем! — крикнув голосно, бо тут було дуже гамірно.

...Чого тільки не довелося пережити у тій великій бійні. Не один раз із життям прощався. Хто б сказав тоді: ти виживеш і навіть доживеш до старості, — ніколи б не повірив. Але вижив, може, тому, що часто бачив поряд себе свою Грузинку. Шквал вогню над головою, а він її згадує, пораним у гарячці з нею розмовляє, в окопі голову прихилить, та перш ніж задрімати, уста її цілує, бо нема нікого у світі ріднішого від неї. Все шкодував, що не розчув її слів, коли в рідному місті проводжали перших солдат на довгу боротьбу. Багато листів написав, та жодного не отримав у відповідь. Але продовжував далі мріяти, бо не було того солдата, який би назавжди втратив надію.

Повернувся з війни з орденами і медалями. Приїхав у рідне місто, всіх зустрічають, а його — ніхто. Побіг одразу до свого провулка, та замість хати побачив руїни.

— Бачиш, Петю, і їх війна не пожаліла: коли на батька похоронка в сорок третьому прийшла, то мати і діти від бомби вже з землею змішалися, — повідомила сусідка. — Скільки хат навколо, а вона в їхню влучила. Чи не тому, що

в чужу колісь вселилися? — бовкнула та налякалася, бо й зараз не знала, чи можна вже про таке говорити, чи ні. — Ще й, кажуть, не німецька, а своя. Неподалік у сорок другому страшний котел був, дісталоя й нам. Повіриш: серед зими по місяцю з погребя не вилазили. То наші наступають, то знову німці, а ми між ними. Ото дісталоя!

— Невже й дочка найстарша теж?.. — не міг він уявити її мертвою. — Грузинкою її всі звали... — нагадав солдат і зазмер, чекаючи відповіді.

— Так та, чорноока, жива. В Германії була на роботах. Зовсім недавно повернулася, до нас заходила. Перепитувала: чи то правда, що на тебе похоронка на дитбудинок приходила? Тобі, Марійко, нічого для Петька не залишала? — спитала в дочки, яка так і не вийшла з хати. — Чуєш, що каже? — повернулася до нього. — Написала б, якби любила, — повторила її слова.

Розвернувся солдат і пішов геть, бо всю війну пройшов, а тільки тепер сльози з очей потекли. Хотів забути свою Грузинку, але не виходило. І так усе життя — то схожа чорна коса в очі кинеться, то високий тонкий стан між людьми, хоч біжи слідом. Більше того — голос вночі почує, чи губи біля своїх. Навіть за весільним столом привиділася і теж у білій сукні, ніби й вона збиралася до шлюбу. «От і все. Більше не буду тобі докучати, — сказала сумно. — Щодня чекала від тебе вісточки. Дуже любила». Поряд грала гармошка, бряжчали склянки з горілкою, гості кричали «гірко», а йому в ту мить навіть не хотілося цілувати свою наречену, бо мов жива стояла між ними його Грузинка.

...«Як давно те було, як давно... — знову шепоче Старий Петро своїми губами. — Довго свою ниву жати, та швидко все минає». А воно, дійсно, так. Поки був молодий, не дуже задумувався над життям. Спішив у люди вибитися, спішив

любити, бо навколо жінок було багато, і все в нього виходило, ніби хто доріжку перед ним простилав. Тепер він начальник великої організації – районної кооперації сусіднього району. Про таку роботу в радянський час чи не кожен мріяв, а йому байдуже. Та все ж, коли ходить у красивому костюмі та добротному пальто, має що їсти й що пити, – цінує свою посаду. Буває, погляне в дзеркало, зібравшись на роботу, і подумав: чим не козак, весь у діда вдався – широкі плечі, ноги, ніби з дуба витесані, рівний ніс, світлі очі, сам нівроку, ще й зараз жінки поглядають. Дуже рідко пригадує, як ріс сиротою, бо тепер усього в нього вдосталь.

Їхав якимось одного ранку до свого рідного містечка на ярмарок, крутив кермо та намугикував знайому мелодію, яку чи не щодня крутили по радіо: «Утро красит нежным светом стены древнего Кремля...» На півдорозі загальмував – проситься якась висока не то згорблена, не то зігнута від недуги жінка. Він не любить брати пасажирів, а ця розчулила своїм виглядом. Відкрив їй дверцята своєї «Волги».

– Сідайте швидше, бо поспішаю, – запросив не зовсім приязно.

Вона подякувала, умостившись зручніше, сиділа мовчки, лише час від часу терла холодні руки, а коли відігрілася, почала всіх лаяти. Всі їй погані: і керівники, і бригадири, бо три шкури здеруть, поки копійки заплачуть.

– Навіть нема кому пожалітися, голову колгоспу не піймаєш, такий він зайнятий, а в райком не доб'єшся. Коли й приймуть, то нічого не зміниться – рука руку мие. Зітхнувши важко, почала й про свого чоловіка розказувати. – П'яниця він, усе життя пропив – і своє, і моє, холера б його забрала. Було, і вдома не ночувала, по сусідах сиділа з дітьми та попід парканами тинялися до ранку, поки проспиться, – витирала порепаною рукою, мабуть, сльози.

«З такою хіба не зіп'єшся», – подумав Петро про себе, не бажаючи зайвий раз поглянути в її бік.

– Хай Бог простить, але чекала його смерті, – наважилася сказати, мов на сповіді. – Все надіялася, що згорить від горілки й мені руки розв'яже, а він і досі живий. Хто б підтримав, так ні батьків, ні родичів. На синів би надіятися, але один по батьковій дорозі пішов, а другий – каліка з дитинства. Звідки дитині здоровій взятися, коли чоловік тверезим ніколи спати не лягав? Отак і прожила. Він пив, а я все молодість свою згадувала. Здається, ото тільки і тримало мене на білому світі. Було щастя, та я його не розпізнала. Після всі очі виплакала, на чудо надіялася, але воно не сталося. Нічого поганого не подумайте, ми лише цілувалися вечорами, тільки так, що аж душа мліла. Давно те було, але й зараз пам'ятаю.

Він посміхнувся, а пригадавши щось схоже зі своєї юності, уважніше глянув на ту жінку, якій тепер співчував, бо зачепила за щось живе. Про себе відмітив: а що, непоганий профіль, великі чорні очі, приємний голос, вдягти б її в гарну одягу, то й зовсім непоганою стала б. Усе інше вибачав, багато чого побачивши на своєму віку.

Гудів мотор його «Волги», говорило радіо. Наговорившись, вона дрімала, розстібнувши своє поношене пальто та знявши хустку з голови. А він про своє думав: усе ніби нормально, не остання людина в районі, тільки чомусь холод і пуста в душі часто хазяйнують. А коли з Грузинкою у провулку цілувався?.. Ніби хто питав у нього. Тоді точно пізнав, що таке щастя, – зізнався сам собі. Висока, тендітна, мов неземна... – аж губи облизав, ніби ложку меду з'ївши. Більше такої не зустрів. «Та чого її згадувати, це я її любив, а вона ні – насупився одразу. – Босяком обзивала. Довго рвала мою душу, мабуть, все життя. Обнімав, було, дружину, а її відчував. Гнав від себе, просив по-людськи, та вона, проклята, не відступала. А

якби зараз побачив? — Промайнула в голові така думка. Нічого б не сталося, є жінка, дві доньки дорослі, слава Богу, все як у людей», — заспокоїв себе такими словами.

— Вам куди? — перепитав у своєї пасажирки, бо вона дрімала, розчервонівшись від тепла.

— Мені в Журавлине, чоловіче добрий. На могилу до своїх вирішила з'їздити, бо коли ще виберусь, не знаю. Під час війни бомба в хату влучила, може, чули коли про таке?

Заторохтіла далі про братську 33-го, про гріх забуття, навіть про козацькі могили згадала, які не так давно трактором зрівняли та пшеницю посіяли. Про родичів бездушних та рід козацький, який пам'ятати не модно стало. «Бач, як розмірковує, недурна. Мені таке і на думку не спадало, — подумав про себе. — Правду люди кажуть: по одежі зустрічай, а по розуму проводжай. Так і з нею вийшло». Сам знову кинув на неї поглядом, бо скоро їй вставати. Вона в цей час підправляла своє трохи посивіле волосся, збираючись запинати хустку. Та враз по його тілу мов електричний струм проскочив. Він завмер, побачивши у вусі знайому сережку з голубим камінчиком. Миттєво загальмував і крутонув кермо праворуч — на узбіччя.

— Мені ще рано, — спохопилася жінка, притиснувши до себе сумку на всякий випадок.

А він знову глянув на ту сережку, що виблискувала на сонці, бо не вірив своїм очам. Жінка благала пожаліти сільську людину, не забирати останнє, прийнявши його за розбійника у хорошій одежі. А він ніби тішився її словами, чи зважував щось, пильно вдивляючись в обличчя, в очі, поки не крикнув голосно:

— Грузинка!

Вона враз затихла, випустивши з рук свою сумку і зняті сережки з бірюзою. Та ось закам'янілі вуста розтулилися і вона ледь прошепотіла:

— Б-о-с-я-к...

— Грузинка... — повторив удруге вже тихіше. Невже ти поряд жила? — спитав, проковтнувши щось страшенно гірке й пекуче.

— У сусідній області, — ледь тремтів її голос. — Там родичі були, туди й поїхала після Німеччини, взнавши про загибель рідних. У дитбудинку повідомили, що ти безвісти пропав. Сиротою вікувала, як і ти колись. Люди босячкою обзивали, це мені за гріх, мабуть. Якби знала, що ти тут, то й пішки б прийшла, — залилася сльозами. — А я тобі записку передавала Марійкою писклявою, не могла повірити, що ти загинув. Не отримував хіба? — відірвала руки від обличчя. — Пробач, дурне питаю. Мабуть, з орденами з війни повернувся, в партію вступив, хорошу роботу отримав, начальником став. А хто я? Не рівня тобі, зовсім не пара. Колись я тобі так сказала, бо матір не могла послухатися, а зараз усе навпаки.

— Не смій того згадувати, — узяв її за руки. — Не смій... — заглядав у її очі, — не смій, — навіть голос його затремтів. — Я поспішаю зараз. Давай зустрінемося на кладовищі. Ти чекай, а я приїду. Обов'язково приїду.

Загуркотіла, від'їжджаючи, «Волга», залишивши на узбіччі немолоду жінку в сільській хустині та поношеному, давно не модному, пальто. І хоча машина вже щезла за поворотом, вона все ще махала рукою, і досі не прийшовши до тями.

Він поїхав збуджений, радісний і впевнений, що вони скоро побачаться. Забув про її сварливі розмови, простий одяг, ту образу, яка ховалася в серці ще з молодих літ. Перед ним знову з'явилося її, до болю привабливе обличчя і той вечір, коли він торкнувся губами, здавалося, неземного створіння. «Я тобі все розкажу від початку і до сьогоднішнього дня, бо багато прожив, а ще нікому не відкривав своє серце. А ти у мене — найрідніша», — прошепотіли його уста.

Затягнувся його ярмарок. До самого обіду торгували, після – начальство районне та обласне пригощати мусили – такі порядки ні за яких часів не мінялися, будь-яка влада любила, щоб її шанували та пригощали. Тут він – ніхто, райкомівський підлеглий – тільки й того, а перед обласними панамі – просто лакей, яких навіть не помічають. Догоджав та нервував, сам весь час думав про свою Грузинку, але не просився – не прийнято було своє особисте з партійним плутати. Звільнився, коли вже зорі на небі засвітились. На шаленій швидкості помчав до того Журавлиного, а доїхавши до кладовища, звісно, не побачив жодної живої душі.

– Гру-зин-ко!.. – гукнув щосили. – Невже наші дороги знову розійшлися!? – вирвалося з відчаю та розкотилося по могилах.

У відповідь – мертва тиша. Мов саме крутилося далі кермо його автомобіля, бо він усе думав про неї. Згодом ніби прокинувся, а перед ним – рідний провулок, де виріс, де колись перше кохання вмить перевернуло душу. Спинився, вийшов і попрямував до знайомого дуба, який перестояв тут усі часи. Та тільки перевів очі з дерева на стежку, як одразу побачив на ній жіночу постать у тій самій хустині, що і вранці.

– Грузинко!.. – крикнув неголосно, боячись, що привиділося.

– Босяк!.. – полегшено зітхнула вона, поспішаючи назустріч. – Знайшов усе-таки... – тягла до нього руки. – Я вірила, що ти сюди прийдеш, бо з цього провулку все і починалося. Я так тебе любила!.. Все життя. Тепер його ніби й не було, – давала волю словам, між гарячими поцілунками.

...«Як давно те було. Як давно... – ковтав дід слину пересохлим ротом, а разом з нею свої спогади і свої роки. – Дов-

го ниву жати, дуже довго, тільки чому ж так швидко все минає?» – питав старий Петро невідомо в кого.

– Ти, діду, помер, чи знову придурився? – нагадав про себе онук, якого він мав глядіти.

– Живий ще, гуляй спокійно, – посміхнувся малому. Задрімав на мить, як і раніше та знову схопився, почувши пташине гелготіння в небі.

– Спасибі тобі, діду, що спас мене, – дякував ніби перед смертю. – Бач, ще й пожив, слава Богу. – І тобі, Грузинко, спасибі. Як би я без твоєї любові?! – розтирав рукою біля серця. – Не захотіла нічого міняти. Дожила, як випало, заради своїх дітей та онуків. Чи, може, тому, що я знову бідним став? – аж брови звів на лоба, від такої думки. – Не знайшов себе у незалежній Україні. Колись серед партійців був, мов біла ворона, а потім серед їхніх дітей став пережитком темного минулого. Права була твоя мати – не стати сироті князем. Все ж скоро зустрійай, може, в небі разом літати будемо, – знову мацав у кишені золоту сережку з голубим камінчиком... – А тобі, Тарасику, повік голоду не знати, та сиротою не вікувати, – погладив правнука по голівці, який знову перепитував: чи помер старий, чи придурився.

Вересень, 2011

Врятоване життя

Оповідання

Наталка йшла вулицею великого міста і дивилась на перехожих. Раніше могла, задумавшись, не помічати нікого, а цього разу вдивлялася майже в кожне обличчя, намагаючись зрозуміти: хто із них радісний, хто щасливий, чому в декого злість та обурення так і застигли в очах, а в інших навпаки — погляд далекий, хода впевнена, а душа так і співає. Вона навіть обернулася на одного молодого чоловіка, відчувши його стан — він закоханий. Сьогодні вона вперше все це розуміла, бо в неї самої незвичний стан, і не такий день, як усі інші. Сьогодні вона, мов випала з того часу, який ніколи не спинити. Все намагалася відігнати від себе той вирок, який зачитали їй не в суді, а в світлому кабінеті. Але він знову повертався і набридав, мов спасівська муха. В голову не йшла жодна радісна думка, тому й перебирала те, що саме туди забрело. «Невже можна пройти повз людину, яка страждає, або не пожаліти сироту, нехай і при живих батьках?» — вона ніколи не була жорстокою, але й не дуже жалісливою, сьогодні навпаки. Вік шаленого прогресу, а таких усе більше стає, — чомусь думала про нещасних. — Значить, щось не так у світі сталося, — намагалася знайти тому пояснення. Раніше задивлялася на новенькі магазини та кафе, які мов гриби виростали, дивуючись, де люди беруть на те гроші? На новенькі іномарки, які так і витісняли з дороги наші вітчизняні автомобілі, вірніше проганяли, як відпрацьований металобрухт, щоб ті не псували їм ні повітря, ні настрій. Звертала увагу на молодих хлопців та дівчат у гарному одязі, які серед сірості та буденності ніби демонстрували показ мод. «Мабуть, батьки останнє відда-

ють, аби діти пожили, як слід», — пригадала і свою неньку. Спинялася поглядом на старших за віком, бо їх теж не можна було не помітити — дехто йшов у новому випрасуваному костюмі ще й із помітним животом, а більшість у простому одязі чи навіть у старенькому, трохи зігнувшись. Вони тягли за собою давно потерту сумку на двоколісному візку. «Одні з престижної роботи повертаються, інші з дачі везуть вирощені овочі, — думала про них Наталка. То й що? Різні люди, різні автомобілі, різна одежа, різні доходи і різне життя», — ніби не сама, а хтось інший повідомляв такий висновок, зводячи все до матеріальних статків. На що вона пригадала батькові слова: «Усе відійде з часом, залишаться лише діти». Але де вони? — шукала їх на вулиці, а не знайшовши, з острахом роззиралася навколо. І все-таки щось не так у світі відбувається. І день не такий, і час немов спинився — хотілося їй осягти все своїм розумом, щоб вирішити: як жити далі.

*Ах, зачем я на свет появился,
Ах, зачем меня мать родила...*

Раптом давно знайома пісня увірвалася в її роздуми, вона шукала очима виконавця, уявляючи ще нестарого чоловіка-п'яницю, який вирішив таким чином трохи підзаробити. Але в переході метро співав обірваний хлопчина, підставляючи перехожим картуза. Їй аж дихати не стало чим від побаченого. Та крім неї, здається, він більше нікого не вразив, усі обходили його, навіть не глянувши. Спинилася лише старенька бабуся.

— Що ж це за люди пішли?! — сказала обурено, шукаючи у своїй потертій сумці гаманця. — На іншій станції побивали одного, теж ніхто не спинився. У мої молоді роки такого не було. Сироті останнє віддавали, — покклала йому ко-

пійки. — Вибач, більше не можу, самій на хліб не вистачає, — аж приклала руку до серця. — Була б більша пенсія, я б тобі червінця не пожаліла. Ото заробила за життя! — якось сором'язливо поглядала то на підлітка, то на перехожих, яких і це не цікавило. — Сорок п'ять років безперервного стажу! — вона аж підвищила голос, так їй хотілося розказати про своє наболіле. — Щоб вони на таку пенсію жили, яку мені встановили, — бажала невідомо кому, але всім було зрозуміло — лає депутатів та урядовців. — Сироті і тій нічого дати, вже не кажучи про м'ясо та ліки для себе.

Вона вже пішла, а замузаний хлопчина довго дивився їй услід, потім протер рукавом очі, носа та став далі співати. Підійшла до нього й Наталка, в неї теж не було зайвих грошей, але вона простягла йому ті десять гривень, якими розчулила бабуся. Побачивши їх, хлопчина й насправді заплакав. І тоді почали сипатися до його картуза різні гроші. Він намагався співати, а сльози заважали, він ковтав їх разом зі словами, а сам силкувався виводити свою мелодію, поки люди були добрими.

Довго ще стояло в Наталчиних очах його бліде обличчя, брудний і порваний піджак, видно, що з чужого плеча, куці й зашмарані штаненята, у вухах дзвенів його жалісливий голос та знайома пісня — гімн безпритульного. Може, просто жебракував чи насправді нічого їсти було, але людей усе-таки розчулив. Вона теж інколи буває байдужою, але лише інколи. Кажуть, байдужість — хвороба нинішнього віку, та вона з цим не згодна. Люди самі можуть побороти будь-яку недугу, тільки б захотіли. І хоча їй сьогодні важко про це роздумувати, бо й вона не в настрої, все ж не зла на весь білий світ.

Хотілося хоч комусь розповісти про своє наболіле, та не звикла вона ділитися самим потаємним з будь-ким. Їй треба добратися додому — в інше місто, невеличке, але рідне.

А розкаже ввечері чоловікові, коли він повернеться з далекого відрадження. Можливо, й не скаже, вірніше, не все. Між ними не буває секретів, крім цього питання. Вона не може перелічити, як багато пройшла кабінетів, різних процедур, вірила кожному лікареві, поки не почула сьогодні той страшний вирок: «Ви ніколи не матимете дітей». Неначе окропом хлюпнули в обличчя, і не лише лікар, а все суспільство. «Але то правда, — стверджував хтось в її тілі. — Ти безплідна», — так хотілося йому вколоти в саму рану. Вона давно й сама про це здогадувалась, та кожного разу знаходила якусь надію, потім впадала в депресію, потім знову надіялася — так жила вже десять років. Сьогодні найдосвідченіший лікар у її надіях і сумнівах поставив крапку — вона ніколи не стане мамою. Почувши, одразу хотілося втекти від того чоловіка, від тих стін туди, де ніхто не знатиме про її проблеми, не буде засуджувати й не буде жаліти. Втекти туди, де немає знайомих і родичів, які за руку водять своїх діточок, і які про них тільки й говорять. Втекти від дитячого сміху на вулицях, від нічних сліз у подушку, від дикого бажання притулити до себе маленьке тільце й почути від нього магічне слово — «мама». «То помилка. Ми з чоловіком здорові, ми ще матимемо дітей», — вона впевнено доводила своє, бо не могла з тим змиритися. А потім знову відчувала, як її світ валиться під ногами, а майбутнє розбивається об високу скелю.

«Чому я не така, як усі? Інші роблять аборти, вбиваючи дитину ще у своїй утробі, а я не можу мати навіть одну від коханого», — питала, мабуть, у самого Бога, але відповіді не отримала. Втішав інколи чоловік, здогадуючись про її душевні страждання, але з часом усе знову поверталось назад.

У вихідні та свята їхня квартира ніколи не була порожньою, в ній часто бігали діти різного віку, бо її чоловік із багатодітної родини, але все одно не вистачало там рід-

ної кровинки. Було, дивилася на них і щоразу уявляла, як з ними грається і їхній син чи донька. І знову зринало старе настирливе питання: Чому так? Чому? Чому? На одинці часто тішила себе придуманим – купає своє немовля, пестить, прикладає до грудей і не може надивитися. Навіть здавалося, що воно є насправді, тільки чомусь вони не разом. Останнім часом уявні картинки все частіше змінювалися іншими – десь маленький хлопчик плаче без мами, а лягаючи спати кожного разу просить: «Мамо, знайди мене». І так шкода його стає, хочеться заспокоїти, бо він страшенно сумує.

Пізніше почала розуміти – це її свідомість звикає до думки, що вона має взяти дитинку-сироту чи позбавлену батьківського піклування, адже в неї немає інших варіантів. Спочатку вона боялася такої думки, а чим далі, тим усе більше раділа, що в неї теж буде дитина. «Не та мати, котра народила, а та, яка виростила», – солодко лягали такі думки на її душу. «Виберу обов'язково найкрасивішого і найрозумнішого», – планувала не раз.

З тих пір часто снівся сиротинець. Ось вона поспішає до світлого будинку, піднімається широкими сходами, поспішає добре вибіленими коридорами, а потім заходить у кімнату, заповнену сонячним світлом і дитячим сміхом. Її зустрічають невеличкі хлопчики й дівчатка з криками: «Мама! Мама приїхала!» Тягнуть рученята, якими кожен хоче обняти свою тьотю-маму. І вже через хвилину-дві всі чіпляються на неї, висять, мов іграшки на ялинці. Крім неї тут є й інші відвідувачі, які час від часу привозять дітям одягу, пряники й цукерки, бажаючи не стільки допомогти дітям, скільки задобрити свою гріховну душу. Вона теж роздає дітям свої гостинці й щасливо посміхається, ніби всі ті солодощі розтанули в її душі. Блаженний погляд блукає по сирітських голівках і ненароком у кутку чіпляється за невеличкого хлопчи-

ка, який зажурено дивиться на неї. У його погляді немає нічого дитячого. Йому не більше трьох років, але він не вірить у мрію, яка не збудеться, не вірить у справедливість, і в те, що світ буває прекрасним. Невже вона прочитала його думки? Мабуть, так, бо дивується і жахається одночасно. А ще відчуває, як тріпотить в худому тілці його ображена душечка. Вдивляється в дивні оченята, які чи плакали щойно, чи й зовсім не просихають. «Він жде свою маму», – шепоче той голос, який не так давно повторював їй страшний вирок лікаря. Зустрівшись із тим журливим дитячим поглядом, вона одразу зрозуміла, як багато в ній нерозтраченого тепла і любові, що так необхідні малому. Він тягне до неї брудні реченята, а вона хоче погладити його по голівці...

Та сон скінчився... Наталка довго витирає холодний піт з обличчя, поки не з'являється чітка думка – треба шукати свою дитину, вона насправді є, вона чекає на неї. І це є основне, до чого її хтось так уміло підвів. «Невже це мій власний розум?» – дивується вона, відчуваючи в душі щось щемке й приємне.

З тих пір то статтю з газети підсуне чоловікові, то про фільм розкаже, в якому про сироту йдеться. А сама все перепитує в знайомих та родичів про кинутих дітей, про їхніх батьків та про дитячі будинки. Дізнавшись більше про негативне, зрозуміла, як важко маленькому вирости здоровою дитиною, бо там немає домашнього затишку і маминої любові, є ліки і лікарі, але діти весь час хворіють, начебто є що їсти, але вони часто голодні, багато няньок, але сироти не доглянуті, а то й биті, вистачає і вихователів, та мало не кожне дитя має діагноз «педагогічна запущеність». Часто жахалася від почутого й не вірила, а потім довго роздумувала наодинці, бо її чоловік – водій дальніх рейсів.

Коли його не було вдома, вечори ставали дуже довгими, а чекання нестерпним. Щоб себе чимось зайняти, дивилася

на вечірнє місто, слухала музику, яку до півночі чути з ресторану, що неподалік. Лякалася феєрверків, які бахкали зовсім поряд та рвалися в небі. Лаяла про себе тих людей, які, здавалося, щодня марнували життя у веселощах. Помічала й багато підлітків, які кружляли неподалік з пивом та цигарками, «навчаючись» у дорослих, як треба жити. Влітку, коли всі вікна були відкриті, чула багато непристойних слів, то від одних, то від інших, ніби вони змагалися в лихослів'ї, бо для них саме таке життя було «кльовим». Усе частіше зринало питання: хто їх народив і хто їхні батьки тепер? Але в цей час можна жити й не знати своїх сусідів навпроти, не кажучи про інших. Вона мовчки вмикала телевізор, намагаючись знайти хоч на одній програмі гарний фільм, від якого і настрій покращиться, і свої турботи на задній план відійдуть. Та рідко коли щастило, адже й там — у художніх фільмах — усе як і за вікном. Хотілося сховатися від того нового світу, бо він часом лякав. Усе ж вірила, що настане час, коли всі люди будуть любити одне одного, із сердитих та злих перетворяться на добрих і будуть посміхатися. Так хотілося, щоб усе те стало дійсністю, бо непросто було знайти себе в цьому новому часі — незалежності країни. Люди ще не звикли до нього, все йшло, здавалося, само по собі — пливло у якусь безодню, а часом неслося у шалений вир.

«Складним став світ, дуже змінився», — повторювала мамині слова. «Нічого, в тому світі є багато хороших людей, навіть серед знайомих, які своїми хорошими справами і будуть змінювати світ до кращого», — пригадувала розмову зі своєю першою вчителькою. І в неї будуть хороші справи — всупереч усьому вона виростить дитину, а ще — реалізується за фахом соціолога. Серед тих роздумів знову чує: «... ах, зачем я на свет появился, ах, зачем меня мать родила...» «І це у двадцять першому віці, серед живих людей», — дивується, ніби вперше про це дізнавшись. Ще в переході ме-

тро хотілося крикнути: «Люди! Чому ви такі бездушні!» Тепер шкодувала, що того не зробила. Нехай би її вважали божевільною, але вона нагадала б їм, якими вони стали. Потім знову постав перед очима маленький хлопчина з журливим поглядом. «Він чекає на свою маму», — цього разу не хтось їй нашіптує, а вона сама повторює ті слова, бо й вона чекає на свого сина.

Та ось пролунав дзвінок у двері — це чоловік повернувся додому. Наталка біжить до дверей і кидається йому на шию, бо дуже скучила.

— Я вже згоден узяти дитину. Зго-ден! — повідомляє він з порогу. Вона цілує його і плаче на радісах. Здавалося, такими рідними і близькими вони ще ніколи не були.

Невдовзі Наталка вже ходила по владних кабінетах, скрізь домовлялася, бо хоч і велика черга діток на всиновлення, але за просте «дякую» ще ніякі справи не вирішувалися. Та вона звикла до всього, виросла в цьому середовищі, тому й не дивувалася. Їй хочеться отримати найкращу дитинку, і для того не шкодує ні часу, ні коштів. Коли з усіма розраховувалася, думала, що їй дадуть щось особливе, а вийшло майже навпаки.

У дитбудинку її з чоловіком зустріли без особливих радощів. Без зайвих слів сунули в руки картотеку дітей зі статусом сироти. Спочатку вони вдивлялася в кожну карточку, уважно все перечитували, потім переглядали все швидше й швидше. Перед їхніми очима блимали фотокартки, а поряд з ними позначки — гепатит, СНІД, сліпоту, інші каліцтва. Переглянувши вдруге, й зовсім розгубилися. В результаті сама директор запропонувала їм двох хлопчиків. Один був непоганий, а другий страшенький. На знімку дитя незрозумілого віку стояло в старому, ще металевому ліжечку з обдертою фарбою. Звернувши увагу на м'які новенькі дивани,

на яких вони сиділи, Наталка ледь стрималася. «На це знайшли кошти, у дітей забрали, а вони нехай у старих ліжечках стоять», — аж кричала її душа.

— То ви будете з цими хлопчиками знайомитися? — голос директора вивів її з якогось заціпеніння.

— Так, звичайно, — все ж погодилися, хоча в якусь хвилину просто хотілося втекти звідти.

Побачивши першого, одразу відмітили — він чимось схожий на її чоловіка. Щось питали, говорили, придивлялися, навіть засоромилися, бо мов на ярмарку купували дитину. Але хлопчик розглядав подаровану машинку, зовсім не звертаючи на них уваги. Ще раз заглянувши в його документи, побачили там не один, а навіть два гепатити, після чого дивилися на нього з острахом. Їм шкода було, але брати такого вони точно не збиралися.

Другий був маленький і худий з великою для такого тіла головою, великим животом та тонкими ногами. «І цей хворенький», — подумала Наталка, навіть боячись доторкнутися до нього. Але на диво, крім психічних та нервових розладів, у його карточці нічого не знайшла. Тепер із подивом вдивлялася у вузькі мов щілини очі, які, здавалося, ніколи повністю не розкривалися. Оглядала волосся на нечесаній голівці, яке ніби хто повисмикував пучками. Трохи вище скроні помітила великий шрам і перевела погляд до виховательки.

— То мати гасила об нього цигарки, — почувла спокійне пояснення.

Боляче здавило в грудях, вона такого навіть не уявляла. Поки розглядала на дитині старенький, залежаний на якомусь складі костюмчик ще радянського пошивку, завеликий розмірів на два, хлопчик уместився в чоловіка на колінах. Не звертаючи уваги на подаровану машинку, він дивився на нього, здавалося, не кліпаючи заплаканими оче-

нятами. Навіть дорослий чоловік зникнув від того пильного погляду. Вони ще нічого не вирішили, а комісія вже читала закони про відповідальність батьків-усиновителів перед державою. Все ж, маючи намір відмовитися, Наталка ще раз узяла в руки його документи. Цього разу в очі кинулася дата народження — 11 грудня. Її неначе вдарив хто в самі груди. Перевівши подих, знову вдивлялася в написане, бо саме в той день три роки тому вона молилася в монастирі. Поїхала у святі місця з єдиною метою — просити в Бога дитинку. Коли сама не може, то щоб народила його інша жінка. Якраз перед тим відсвяткували її тридцятиліття. Залишилося позаду безробіття і розпач складних років. Власний бізнес уже давав невеликі, але стабільні прибутки. Ще було багато невирішених проблем, але вона нічого не просила в Бога, лише дитинку. «Виходить, що все збулося?!» — підказувала їй душа. Тепер, розгубившись, вона стояла мовчки, лише серце гупало в грудях так, що його могли почути навіть за дверима. «Я за ці роки стала на ноги, а як же він їх прожив? — знову спинила свій пильний погляд на дивній дитині, яка боязко тягла рученята, щоб обняти її чоловіка. — Настраждався бідолашний. Чого ж так прикипів до мого Андрія? — промайнуло в її голові. — Мабуть, він когось нагадує, — роздумувала далі. — Але брати чи не брати? Інших дітей ніхто не пропонує. Виходить, ми маємо вибрати тільки з цих двох?» — аж опустилися її руки.

— То що? — запитує розгублений чоловік, все ще тримаючи хлопчика на руках. Вона знизала плечима, а тим часом обшарпана, мов рахітна дитина, здавалося, страшенно хвилювалась. Зрозумівши розпач Наталки, вихователька забрала хлопчика й зібралась нести його назад у групу. Дитинча враз широко розкрило свої налякані оченята, затряслося й істерично закричало, ніби його відправляли на страту. Чоловік винувато опустив голову, а вона аж здригну-

лася від того крику: «Невже надіялося, що ми його забере-мо?» Сергійка, так звали того малого, вже й не чути, а наляканий погляд усе ще перед очима, ніби його забрали від рідного батька та матері. «Як ти могла?.. Своє дитя...» — знову почула знайомий голос із свого єства. Всередині боролися якісь сили, щось доводили одна одній, здійнявши лемент, мов баби на ярмарку. А вона, мов суддя, мала розібратися в тому й стукнути молоточком. Щеміла душа від жалю до маленького і до себе одночасно, від чого знову зринуло питання: «За що? За що йому таке і за що мені?» Але минуло якраз три роки. Значить, це він — той, якого вона вимолила в Бога, — підказувала її свідомість. Вона має його прийняти, яким би він не був, хоч це зовсім не нагадувало подарунок Господа. «Так, я згодна, — тихо і невпевнено повідомила ко-мусь про своє остаточне рішення. Я стану мамою того дитяти. Стану...» Тільки-но вона доказала до кінця, як одразу припинилася нестерпна внутрішня боротьба. І вже цього вечора, лягаючи спати, вона думала про Сергійка, умивала, пестила, співала колисковій і притуляла до себе. «Подивимося, що Бог замислив. Чи в інвалідному візку по землі їздитимемо, чи в небі літатимемо», — розважливо смакував той нашіптувач. А вона, зважаючи на стан дитини, готувала себе до найгіршого.

Тепер усе мало йти за встановленими правилами — зустрічі протягом місяця і підготовка необхідних документів. Вони водили його за ручку на території дитячого будинку, але він часто падав. «У нього слабкі ноженята, бо з ним не гуляли, — виправдовувала Наталка його недуги. — Та й не говорить нічого у свої три роки, крім окремих складів, бо з ним не займалися», — засуджувала тих людей, які були поряд із ним. І ніяк не могла зрозуміти, яке треба мати серце, щоб зробити з малої дитини каліку? Винила не лише цей не-

привітний будинок — сиротинець, а й невідомого батька та рідну матір. «Людина вона чи потвора, коли гасила цигарки об дитячу голову? Мабуть, не першого народила з єдиною метою — отримати допомогу від держави. Таких зараз багато, і жодна не задумується, як житимуть її діти в цьому світі», — повторювала про себе те, що чула серед людей.

— Важко збагнути, що важливіше для дитини — материнське молоко чи контакт із нею? Коли перше ще можна замінити, то друге просто неможливо, — розповідала їй психолог, до якого вона тепер зверталася. — І вже давно доведено, що після вимушеного розлучення з матір'ю дитина переживає період протесту, потім відчаю, а за ним — вимушеного примирення. У цього маленького Сергійка, здається, всі ці періоди змішалися в один, бо він і зараз не може з цим змиритися. Щось подібне переживає кожна така дитина, адже вони кинуті, від них відмовилися батьки. Не знає воно і в подальшому — лежить на серці каменем протягом усього життя. Звичайна дитина про це не думає, а кинута — ніколи не забуде і не вибачить, не лише матері, а всьому суспільству, бо і його вина в тому є.

Раніше вона цього не розуміла, тепер — приймала все близько і болісно. Рахувала дні й години, коли знову поїде до дитини на побачення. Потім знову протилежні думки, мов настирливі мухи, обсідали її голову. Хлопчик, ніби відчуваючи Наталчині вагання, все сильніше чіплявся не тільки за її руку, а й за душу, від чого вселялася впевненість — вони стануть рідними. Він іноді посміхався, і та посмішка щемливим щастям лоскотала її серце. Вже й самій не хотілося їхати від нього. Найтяжчою була хвилина прощання, коли після зустрічі його забирала няня, і він кожного разу істерично кричав, неначе за тими стінами творилося щось неймовірне. Тепер у Наталки було таке відчуття, ніби це вона кинула своє рідне дитя в тому будинку, який за своїм

внутрішнім духом більше нагадував в'язницю для маленьких, яких жорстоке життя навіть тут робило ізгоями. Переживав по-своєму і чоловік, бо мале тільки-но його бачило, одразу просилося на руки. Після п'ятої зустрічі вони не витримали й підписали всі необхідні документи.

Невдовзі настала найтривожніша мить — приміщення суду, де вони за його рішенням стали мамою і татом, а ще кімната, куди винесли його зовсім голого для передачі по акту новим батькам. Наталка одягла його в новий одяг, але він зовсім не звернув на нього уваги. Здається, все хоче перехопити її погляд і зрозуміти: чи вона надовго забере, чи поверне скоро, як було з ним одного разу. Але не було часу сумувати, сьогодні його фотографують, посміхаються і навіть хрестяться при нових батьках, вважаючи, що він був «важкою дитиною». Наталка з чоловіком ні на що вже не звертають уваги, аби швидше додому. Слухають останні слова, останні настанови, навіть намагаються повірити — сьогодні всі радіють, що їхній Сергійко відтепер житиме в нормальній сім'ї.

Нарешті стукнули дверцята автомобіля, і чоловік натиснув на газ. Машина викотилася з подвір'я сиротинця і поїхала в невідомий для Сергійка світ. Хлопчик крутить голівкою на всі боки, підскакує і намагається щось сказати, адже він уперше знайомиться з цим світом. Наталка й досі не може повірити, що його життя із дня в день проходило в одній і тій же кімнаті, а світ пізнавав лише через вікно з ґратами та скляні двері, що вели в коридор. З дорослих людей йому були знайомі лише вихователька та няня, до яких не тягнув він руки і не шукав у них захисту. Такі роздуми ще крутилися в голові, бо вона також була вражена тим будинком, де замість тепла був холод, а замість піклування — байдужість.

Приїхавши з дитбудинку і тільки-но переступивши поріг квартири, Наталка сказала:

— Ось ми і вдома. Відтепер ми тут будемо жити втрьох.

Стоячи біля порогу, не зробивши й кроку, Сергійко на те навіть не кліпнув очима. Та тільки вона різко нахилилася, щоб погладити його по голівці, як він умить відсахнувся і закричав, ніби його хотіли вдарити. Побачили під ним і мокру калюжу. Хлопчик продовжував закриватися руками й жалібно плакати, бо й за це йому перепадало. Її руки опустилися, але вона не могла цього показати ні дитині, ні чоловікові. Зібравши всі свої сили, обережно повела його далі.

— Це твоя кімната, — сказала якомога лагідніше. — Твоя, — зробила наголос на цьому слові. — Тут ти будеш спати, гратися, а разом з тим — ростимеш.

Дитина дивилася на кімнату, на іграшки, які вже на нього чекали, і знову була не в собі. Оченята бігали, груди не дихали, а хрипіли, бо по всьому видно було, застуда з нього ніколи не виходила. Наталка знову завмерла, очікуючи повторення незрозумілого істеричного нападу, якого не сталося. Він стояв мов укопаний і довго ворушив губами, поки звідти вирвалося перше слово: «Моя». Вона запросила мити руки, йти на кухню їсти, а він усе ще стояв на тому ж самому місці і шепотів нове слово: моя... моя... моя...

Коли посадили за стіл, і вона хотіла перемішати в Сергійковій мисочці, як їй здалося, трохи гарячу їжу, в нього знову сталася істерика. Він упав зі стільця і став битися головою об підлогу.

— Ти вдома, ти вдома. А я твоя мама, — мало не плакала над ним Наталка. — У тебе завжди буде смачна їжа, — підняла його та знову посадила за стіл. Вона вже знала: не можна насипати багато, щоб дитина не об'їлася, тому після нормальної порції, дала йому лише цукерку. Неважко було зрозуміти, що це його перша цукерка в житті. З'ївши її, він довго облизував кожен пальчик, а облизавши всі, починав заново.

Наталка думала, що він буде швидко звикати вдома, а він і надалі жахався різкого руху поряд з собою, закривався руками і кричав, навіть не припускаючи, що не будуть бити. Та разом із тим тікав і ховався від чужої людини, хто заходив до квартири, сидів під столом, десь у кутку, чи стояв за дверима, боячись, що його звідси заберуть. Жахався і вночі, прокидався і кричав, мов переляканий. «Усе від того, що переселився в інший світ, в якому отримує нові стреси – такою великою для нього є різниця цього переходу», – повторювала вона слова психолога, бо чоловік ніяк не міг зрозуміти, що коїться з хлопчиком. А щоб дитина заснула хоч на хвилину, тримала його в ліжку і знову примовляла:

– Ти вдома... Ти вдома... А я – твоя мама.

Десять днів вони не спали. Перемагали страхи, відганяли Бабая, яким був заляканий до смерті, намагалися не прислухатися до кроків і не чекати няню, яка битиме за те, що дитина не спить, чи проситься в туалет, а то й таблетку заспокійливу змусить ковтнути, аби не заважав їй вночі. Коли він задрімає на хвилину, Наталка все одно сидить біля його ліжка та жене від себе ту настирливу думку: «Для чого воно тобі?» Така думка несміло виглядала здалеку і невідомо куди дівалася, але у хвилини крайнього відчаю з'являлася знову, щоб до болю гризти її душу. Часом не знаходив місця в цій раніше затишній квартирі і батько. Це був час великого випробування для них і для дитини також. Вони повинні були пройти через це, щоб стати рідними батьками і рідним сином.

Удень хлопчик часто усамітнювався, ставав зовсім відсутнім, і, стоячи чи сидючи, заколихував себе. Міг навіть ударитись головою об стіну, не відчуваючи болю. А вона знову бігла до психолога, бо губилася, не знаючи, що їй робити далі. «Це проблема кинутих дітей, так маленький ор-

ганізм намагається сам себе заспокоїти, не отримуючи материнської ласки», – чула у відповідь. Не раз просила в Господа сили, щоб відігнати розгубленість та подолати нову недугу, бо вона має виростити здорового сина.

Трирічна дитина, хоч і звикала потроху до нового життя, до теплих відносин, все ж не дорослішала, навіть ставала ще меншою, поки й зовсім не почала нагадувати немовля, ніби йому й рік не виповнився. Сергійко просив його сповивати, смоктав соску, хотів, щоб його гойдали на руках і співали колискової: чи пригадував щось із минулого, чи від того, що цього не було в його дитинстві. Але ще й зараз, проснувшись у мокрій постелі, ховався в кутку і тремтів, чекаючи покарання. Тільки-но почує чийсь кроки, так і закриється руками, заплаче, ніяк не може повірити, що тут його ніколи не битимуть.

Намагався щось сказати, а в нього не виходило, він тупав ногами, сердився і на всю квартиру вигукував окремі склади, нагадуючи більше маленьку первісну людину. А в неї – знову розпач, вона знову відмовляє знайомим і родичам, які не вперше просяться подивитися на прийомну дитину. І коли він став повторювати слова – радості не було меж. Після того полетіли з його вуст слово за словом, речення за реченням. А через два місяці, дивуючи всіх, під новорічною ялинкою, Сергійко вже розказував віршик. Засоромившись, він ховався на батькових колінах, тулився до його колючої щоки і задоволено поглядав на інших своїми невеличкими, мов вуглинки, очима. А потім біг до мами, ніби вихваляючись: «Дивіться, у мене теж є тато і мама». Він ще ховав на ніч під подушку нову куртку та кросівки, але вже стрибав під ялинкою зі своїми двоюрідними сестрами та братами, навчаючись бути щасливим.

Так вона відкривала йому світ, а він їй себе. Часто вранці він довго вдивлявся в її обличчя. Ні, він не забув його за ніч, хоча й спати почав міцніше. Він її вивчав чи хотів надивитися, бо, здавалося, вже почав розуміти, що таке мама. І лише після того розкривав рота, щоб говорити до вечора. Вона часто записувала його слова для сімейної історії. Всім запам'яталося найперше речення: «Ми вдома». Він і питав, дивуючись, і стверджував, посміхаючись, і просто так говорив, відчуваючи в тому велику насолоду. «Ми вдома?» — заглядало дитя мамі в очі, намагаючись розпізнати, чи правду вона каже. «Ми вдома», — посміхалося та махало ручками. Що він розумів під цими словами, не було відомо. Можливо, далеке домашнє тепло, якщо таке було в нього, чи пригадував бабусю, яка іноді провідувала його в дитбудинку та обіцяла забрати додому, а то й просто — єдине бажання багатьох дітей сиротинця, про яке вони завжди згадували плачучи: «Хочу додому». Поволі ті спогади відходили в минуле, а він все ще перепитував: «Ми вдома?» Пограється з іграшками і знову питає: «Ми вдома?» Повернеться з прогулянки і знову за своє: «Ми вдома?» Кожного разу, отримавши мамину відповідь, дитя полегшено зітхало. А вона раділа та готувалася до нового, відчуваючи, як багато ще попереду, серед чого будуть не тільки хороші хвилини.

Ніби й почали розуміти одне одного, та все ж інколи Сергійко ставав грубим. Розуміючи, що погано робить, вибачався, а потім знову грубив. На вулиці брав камінь і кидав у неї, в людей, навіть вночі махав руками, продовжуючи битися уві сні. Підсвідомо чекав агресії чи покарання, яке не наставало. А вона все відшукувала пояснення, поки не здогадалась і без психолога — це теж реакція на те, що згадується мимоволі, адже такі діти найбільше бояться, що їх знову залишать у дитбудинку. Все має витіснитися власними добрими вчинками, яких він ще не знав. І вона його навчала,

а потім хвалила, називаючи хорошим, веселим, розумним, ласкавим, тільки б наситився її любов'ю. Коли з нього ви-йшла вся негативна енергія, що накопичилася за довгі для дитини три роки, він щодня змінювався, поки не перетворився у веселого і доброго мазунчика.

— Мамочко, давай обіймемося, — підходив до неї і вже простягав рученята. — Мамочко, давай ще, — він уже не міг без її любові, а вона без його.

Збираючись на вулицю, завжди казав:

— Пока, моє ліжечко! Пока, моя подушечко! Я недовго, я скоро повернуся. — Він робив це з такою щирістю і любов'ю, від чого в Наталки аж дух перехоплювало. Вона точно знала, що жодна дитина його віку не цінує те, що має, так, як він. А наступного дня знову чути: «Пока, моє ліжечко, пока, моя подушечко!..»

Вона ніколи не приховувала від нього, що є мати, яка його народила, аби не сталося потім ще одного великого стресу, від чого руйнувалися не тільки стосунки, а й життя. А він просив її, щоб саме вона знову народила його, бо він хоче мати одну маму — її. Пригадавши, було, свою бабусю, яку, мабуть, щодня виглядав раніше, міг сказати:

— Вона мене загубила. Правда? — На мить закліпає оченятами, а потім знову питає: — А вона мене не забере, якщо знайде? — Сам напружитья, мов боїться почути ствердну відповідь.

Це був час їхніх запитань і відповідей. Їм ще не раз доводилося повертатися до них, тільки б вселити в його душу впевненість — він ніколи не повернеться в минуле. Але це він, а сама Наталка подумки часто туди поверталася і мало не плакала — для чого дитині такі страждання? Ще не жив, а вже без вини винний... Голубила його, пригортала і боялася подумати, що може з'явитися рідна мати і забрати в неї таке щастя. Сергійко наче думки її читав. «Мама мене

не кинула, вона в аварію потрапила», — чи сам таке вигадав, чи від когось чув. Адже жодна кинута дитина, в якому б віці вона не була, намагалася виправдати свою матір, бо то була рідна кров. Та їхні зв'язки були вже міцніші за рідну кров. Він відчував її стан і настрої. Ще й на обличчі нічого не видно, а він уже питає: «Ти захворіла?» Або, поглянувши пильно, аж скривить губенята: «Мамочко, ти плакала?» Неначе і йому ставало боляче від того. Тепер Наталка лише іноді пригадувала ту «важку дитину», як про нього говорили в дитбудинку.

— Для чого вам такий? Він же вредний, бреше на кожному кроці, — натякала няня наодинці, коли він і говорити ще не вмів. — А коли виросте, то обікраде, — лякала невідомо для чого. — Заплатіть гроші та візьміть нормально, — радила ніби від щирого серця.

Тепер Наталка навіть не уявляла іншого. До них приходили гості, він грався з дітьми, любив ходити в дитячий садочок, точнісінько як інші діти перебирав їжею, випереджав її, щоб першому зустріти батька з роботи. Любив їздити з ним у великому автомобілі, і обіцяв теж бути водієм, коли виросте. Головне — завжди дуже пишався, що в нього є тато і мама.

Наталка вже ніколи не згадувала те страшне пережите минуле, ніби його й не було. Вона точно знала — їй могли позаздрити багато мам, адже він без її дозволу нічого не робив. Тільки й чути у квартирі: «Мамочко, а можна погратися у твоїй кімнаті? А можна я вкличу комп'ютер і подивлюся мультфільм? А можна піти погуляти? А можна я татові подзвоню? А можна... А можна...» Якби його побачила зараз вихователька або няня з того сиротинця, мабуть би, вдруге перехрестилася, не повіривши, що такими можуть стати їхні вихованці. І тільки батько, на колінах у якого завжди любив сидіти Сергійко, відмітив: «Просто стало-

ся чудо! Чудо від нашого тепла і любові. Солдат виросте, а ти думала, що каліку возитимеш усе життя». Він теж пишався сином і своєю повноцінною сім'єю, де знову зринула любов із новою силою. В такі хвилини навіть мовчав її старий знайомий – нашіптувальник, бо тепер йому нічого було сказати.

Так і виріс їхній хлопчик, перетворившись на парубка-красеня. Догнавши зростом батька, був ще красивіший від нього – точнісінько такий темний чуб, широкі брови над вузькуватими очима, гоструватий ніс, навіть розмір взуття в них був однаковий. Але погляд не звичайний, а швидкий і щасливий, як у матері. Він пишався своїми батьками, давно вже забувши, що не рідний їм. Ось мине ще два місяці – і закінчить школу. Але й тепер може підійти й сказати їй ні з того ні з сього: «Мамочко, давай обіймемося». Трохи пізніше знову: «Мамочко, давай ще раз». Збираючись із дому, заскочить у свою кімнату та пригадає старе: «Пока, моє ліжечко! Пока, моя подушечко!» Засміється ніби сам із себе, а Наталка зітре сльозу, бо серце щастям так і обіллється.

– А чому дитбудинківські діти потрапляють до в'язниць? – спитав якимось. Він, як завжди, розраховував на чесну відповідь, а вона цього разу розгубилася. – Тільки не скажи, як інші, що то гени спрацьовують, – додав та пильно поглянув на неї.

– Які гени? – ніби електричним струмом її вдарило. – Все від неправильного виховання. Там діти весь час знаходяться в закритому середовищі, відстають у своєму розвитку від однолітків, які виховуються в звичайних сім'ях. А потрапивши в зовнішній світ, не можуть пристосуватися, бо їх не приготували до того.

– Ти ніби читаєш із якогось підручника, – сказав обурено.

Наталка вже давно відчувала — він усе частіше став думати про минуле. Вона про нього теж думала. Довго думала, намагаючись розібратися в тій складній проблемі не однієї людини, не одного дитячого будинку чи в'язниці, а всього суспільства в цілому. І, здається, все зрозуміла. Могла пояснити будь-кому, тільки не своєму Сергію. Її руки тремтіли, серце гупотіло, а розум стверджував безжальну правду: маючи зранену душу, вихована в жорстокості дитина, весь час намагатиметься довести, що вона сильніша. А ще відплатить суспільству за свою зламану долю. Тому й буде бити, цупити, навіть убивати, адже вона не серед них, а викинута з того суспільства. Тож і невелика біда, якщо й потрапить за ґрати. Там не потрібно думати, що їсти і де жити. Хоч і не мед, але на всьому готовому, як і в дитбудинку. Та й «дитяча дідівщина» — не щось нове, тобто знову у своєму світі. Дуже жорстокому, але своєму. «Але казати йому таке чи не казати? — ніяк не могла вирішити — Не можу, язик не повертається», — боялася зробити йому ще болючіше. Мабуть, наслухався про соціальних сиріт від когось — снувалися думки в здогадках. І не дивно, бо кожен сирота хоче знати про долю іншого. Хоча, який він сирота... Вона все зробила, щоб він забув про те страшне для дитячої душі минуле.

— Скажи що-небудь. У тебе завжди на все була готова відповідь, — його слова були колючими. — А зараз? — він знову дивився їй в очі, а вона не знала, куди свої подіти, ніби й сама у тому винна.

— У сиротинці доль багато, одна одної не краща. То для чого тобі, сину, всі на себе приміряти? — простягла до нього руки.

Сергій відвернувся від неї. Йому здавалося, що вони вперше одне одного не розуміють. Наталка важко зітхнула й мовчки схопилася за серце, бо його перехідний період так просто не дався. Їй не хотілося бути суддею, щоб розкри-

вати всі хитросплетіння взаємин у тому закритому від світу дитячому будинку. Нагадувати про жорстокість, приховану за всім показним, натякати на страшну «дитячу дідівщину», з якою часом і керівництво впоратися не може, на приховування внутрішніх злочинів і підгодовування стукачів. Станься тоді по-іншому, він би про все це дізнався, а потім і сам так би робив. Але слава Богу, що доля над ним змилостивилася. Все це він розуміє. І вона про це не буде говорити, як і про те, що мало кому пощастило потрапити в сім'ю, інші там і росли. Якось росли... А кожна дитина — це великий внутрішній світ хвилювань, стресів, жахів і образи на весь білий світ.

— Мамо, в них крадуть їжу й одержу, змушують жебракувати в місті й приносити гроші. А дівчат — заробляти тілом, і теж план доводять. Усі мусять слухатися, бо дуже б'ють... — після недовгої паузи аж виходив із себе.

— Мені все відомо, а чого не знаю — здогадуюсь, тільки ж то лише частина правди, — не зводила з нього очей. — Для чого воно тобі? У тебе зовсім інше життя, — намагалася обняти, аби вивести його з тих роздумів. — Підеш далі вчитися, одружишся...

А сама знову подумала про сиротинець. «Сину, сину... А спонсори — благодійники, а дядьки — вимагальники, а охоронці і кришувальники... що вони роблять — те й діти, дивлячись на них. Усього того злочинства простій людині досягти важко, а тобі таке ще зовсім не під силу. І слава Богу, що ти цього не пізнав на собі. Досить того, що ти був весь у синцях, пахнув не молоком і кашею, а якоюсь пластмасою, мав декілька діагнозів, які вказували на те, що ти неповноцінний. Добре, коли ще не потрапив до рук педофіла, які безкарно там задовольняють свою хвору психіку».

— Я обов'язково візьму дитину з дитбудинку. Кинуту, щоб урятувати хоч одну, як і ти колись, — вона бачила його вологі очі й стислі кулаки.

— Тебе хтось образив? — спитала по хвилі. — «Доброді-їв» у нас вистачає, їх не проси — вони самі говоритимуть. Але недовго, коли не будеш на них звертати уваги. Ти ж у мене розумний, вихований і готовий до дорослого життя. Нехай ще в них така дитина виросте, — вона знову відчувала ту його рану, яка, здавалося, давно мала загоїтися. — Я навчила тебе любити, самотійно вирішувати свої проблеми. А це — основа основ — як жити серед людей.

Важко було передбачити, чим закінчиться їхня розмова, але її перервав дзвінок у двері. Коли він відчинив і мовчки спинився на порозі, Наталка крикнула з кімнати:

— Сергійку, хто там?

— Це до мене. Я зараз прийду, — відповів спокійно.

«Мабуть, однокласники прийшли, вони останнім часом все частіше гуртуються. Відчувають, що скоро розійдуться їхні дороги», — заспокоїла себе здогадом.

Та роздуми про їхнє життя, про колись пережите сколихнули душу і серце. Здалося, що спинилися на мить їхні справи, значить, щось важливе вони повинні вирішити. А може, щось важливе відбувається?.. Так, це передчуття. Її інтуїція ще ніколи не підводила. Воно вже вчора щось заходилося, щось збурювало в душі, а сталося, бач, сьогодні. Може, що накоїв? Може, дійсно, гени прокинулися! Упаси Господи. Такого не може статися, таке не повинно статися, вона на це покляла все своє життя. Але не марно, вона пізнала щастя, велике щастя! Виявляється, за ним далеко й ходити не треба, воно завжди поряд. Ліпила з сина гідну людину, даючи йому можливість в іграх розкрити себе. Милувалася ним, і мов крила виростали. Знала кожен подив і кожен погляд, адже вони разом раділи і разом плакали. Були чимось одним цілим, здавалося, й не дихали один без одного. Навіть думки не було, що аж надто пестить його, хоча в житті по-різному буває. А йому треба знайти себе серед цього світу за будь-яких обставин.

Сергія не було якихось десять хвилин, а вона вже тремтіла. Через півгодини ладна була бігти за ним на вулицю, відчуваючи щось недобре. Коли він через годину відчинив двері і знову став на порозі, просто розплакалась. Від його завжди бадьорого духу і веселих грайливих очей не лишилося й сліду. Тремтить весь і слова вимовити не може.

— Що сталося? — ледь прошепотіла вона.

— Я хотів її вбити, — повільно проказав побілілими губами.

— Матір?.. — тільки тепер вона враз про все здогадалася, бо вже давно сусіди бачили біля будинку чужу жінку, яка все дивилася на вікна їхньої квартири. — За що? — шепотіли з переляку її уста, від чого й сама знітилася.

— За все те, що я пережив, — він обняв Наталку, і вони довго плакали.

— Ти її прости? — протерла вона очі та звела на нього.

— Так. І тільки тому, що в мене є ти — моя найрідніша на світі мама.

— Тебе засудили б і кинули до в'язниці, — схрестила на грудях руки, не вірячи, що та в'язниця все-таки над ним чатувала.

— Я тоді про це не думав, — тільки тепер він налякався. — Давай обіймемося, — цокотіли його зуби, ніби від сильного холоду. — Давай ще раз... — пригортав до себе Наталчину трохи посивілу голову, намагаючись знову отримати зцілююче тепло та заховати лице на маминому плечі.

— Якби була робота та зарплата, вона не скотилася б до того стану, — все ж хотілося її виправдати. — Не було поряд такого татка, як у нас, то й зламалася від безвиході, — намагався привести найважливіші докази.

— Не штовхай її знову туди, — ледве видавила вона із своїх грудей. — Нехай будуть дві мами, аби тільки ти нас любив, — погоджувалася Наталка заради благополуччя своєї дитини...

А невдовзі, будучи в тому самому великому місті, в знайомому переході до метро, вона знову почула:

*Ах, зачем я на свет появился,
Ах, зачем меня мать родила...*

Намагалася побачити пропашного алкоголіка, а побачила обірваного хлопчину в старому, завеликому розмірів на два, піджаку та куцях штаненятах, на якого, як і колись, у її минулому й точно в такій ситуації, майже ніхто не звертав уваги. В неї і тепер не було зайвих грошей, але вона подала йому десять гривень. Підліток, здається, заплакав, а люди... знову байдуже ковзали по ньому поглядом.

— Як звати тебе? — спитала Наталка.

— Сергійко... — шмигнув носом безпритульний.

«Невже це знову наша дитина? — завмерла вона. — Звичайно, наша, син буде радий. Не кричати ж мені: Люди! Чому ви такі бездушні? Вони все одно не почують. Бач, п'ятнадцять років минуло, та так нічого й не змінилося. Знову женуться за грошима, за портфелями, за розвагами, тільки все це відійде з роками, а врятована дитина виросте, — спокійно стверджувала для себе. Враз пригадала свого дорослого сина малим: «Мамочко, давай обіймемося! Мамочко, давай знову!» Та так тепло їй стало в цьому напівтемному підземному переході...

Грудень, 2012

Чудо

Оповідання

Живе ще не дуже стара Вікторія, вірніше баба Віта, у простій сільській хаті. Колись мала в місті квартиру з усіма зручностями, а зараз доля кинула в такі умови, в яких колись жили її батьки. Пам'ятає, у квартирі часом була чимось недоволена, а тепер і батьківській хаті рада — все ж не на вулиці. Про центральне опалення вже й забула, якщо холодно в хаті, тепліше одягається, а якщо палива зовсім мало, то й у старому теплому пальті спати лягає. Сама себе тішить — зате серед живої природи. «Свіжим повітрям дихаю, пташок слухаю, з річкою говорю, сонечку вклоняюся, а до землі як до матінки — притулюся влітку і наберуся сили аж до наступного року», — вона насправді часом не уявляє своє життя в тому вулицю — багатоповерхівці. Але день на день схожим не буває, настрої також. Вийде вранці у свій двір іншим разом, а воно зовсім не те, неначе ніхто їй не радий на цій землі. І лізе тоді в очі різна нісенітниця — хвора дочка в ліжку, бездушні лікарі, неслухняні онуки, недружні сусіди і ще багато чого такого. Та так здавить серце, що й жити не хочеться. Думає, що вже нажилася, а згодом знову радіє кожному дню, та молить Бога, щоб ще хоч трохи дозволив затриматися на цій землі.

Сьогодні теж такий ранок — прилетіли бусли з Вирію, принесли на крилах душі тих, хто народиться. Так колись говорила її бабуся, посміхаючись, бо й сама не знала чи правду каже. А маленька Вікторія вірила, чистій дитячій душі легко поєднати вигадане й реальне, адже всі діти ростуть у тому своєму світі. Мабуть від того їхнє дитинство і є щасливим.

Тепер їй знову хочеться повторювати бабусині слова: птахи приносять весну з Вирію—Раю, з країни Сонця і ві-

чного тепла. Щебечуть цілими днями без втоми, намагаючись розказати про все, що бачили, заодно розважити людей і через спів поділитися з ними своєю надприродною силою, аби люди змогли за літо зробити все задумане.

Спинилася Вікторія посеред свого двору та й спостереігає за буслом, який кружляє високо в небі. І здається їй, що він саме за її двором пильнує.

— Лелеко-татку, збудуй у мене свою хатку, та виведи діточок! — гукає його, помітивши, що він опускається. Махає руками, як це робила ще в дитинстві. — Не бійся, — додає вже стриманіше, хоча точно знає — коли й кричатиме, ніхто її не почує. — Більше тебе на цьому подвір'ї не чіпатимуть, слово тобі даю. Для гнізда і старе колесо від воза поклала на зламаним вітром тополлю, — показує на нього та шкодує, що бусол уже уздрів минулорічне своє гніздування на електричному стовпу неподалік від сусідньої хати. — Тобі все одно заново його будувати, буря велика була восени, вже після того, як ти полетів, та й електромонтери трохи зруйнували, треба ж було порвану лінію якось лагодити, — тре рукавом під очима, бо великий лелека вже став на ноги в своєму гнізді. — Я ж не винна, що колись так сталося, — виправдовується перед ним, — то онук, прости його, він уже давно покараний. Не дитина, а сатана росла. Але й другий онук покараний, той, що ангелом був, — зітхає важко. — Ще й як покараний!!! А мати їхня — мучениця наша... Їй то за що, вона в той час на роботі була, а я сюди з онуками приїхала, щоб вони весняним чистим повітрям подихали. Тільки для чого воно тобі, — вже шепоче до лелеки, аби й він того не почув, бо не любить вона про своє горе розказувати. — А я тобі харчу насиплю, знаю, що ти знесилився за дорогу, в'язку мілкого хворосту покладу посеред двору — бери, що захочеш. Роботи в тебе багато — треба гніздо відремонтувати, а потім за самкою злітати. Тож і зустрічала б тебе з буслихою вже через тиждень, а так... не встиг-

неш, — далі умовляє бусла, який поглядає на неї та все кле-
коче. — І поговорити було б з ким, на те подвір'я вже ніхто не
вийде — поховали діда Василя якраз на хрещенські морози.
Далі по вулиці жодної хати не знайдеш. Було село, а став ма-
ленький хутір. Правда, зараз це не дивина, вимирають села
дуже швидко. Чому б вам до мене не тулитися, а мені до вас,
та так і літували б. Може, і мої негаразди якось владналися.
Не випадково ж старі люди колись говорили: «Де лелека жи-
тиме, там і щастя буде». Аби ж хоч трохи і мені, хіба я так ба-
гато в тебе прошу? — ще раз кинула на нього свій розчарова-
ний погляд, та й пішла до хати. — Казала тоді бабуся: тепер
чекайте біди, розгнівані лелеки можуть і хлів підпалити. Так
воно і вийшло, згорів він того літа, блискавка в нього влучи-
ла, а то, може, й справді бусли принесли у дзьобі недогорі-
лу головешку з вогнища. Могли таке зробити, могли... вони
розумні. А мій онук дурний був і розбишакуватий — гніздо
розбив. У кубельце, де пташка вивела пташенят, і заглядати
не можна, а він маленьких звідти викинув. Відтоді довго над
цією хатою лелеки кружляли. Ще ні світ, ні зоря, а вони вже
кричать — кличуть своїх пташенят, яких коти, мабуть, одразу
з'їли. Так і до самої осені... Жили за селом на болоті, а сюди
щодня прилітали, — Вікторія ще раз рукавом витерла зволо-
жені зморшки на обличчі та й зачинила двері.

Від Великодня до Вознесіння, від Трійці до Пречистої —
так і пробігла весна, а за нею літечко. Тільки-но перші про-
ліски бачила в лісі, як уже осінь почала розмальовувати де-
рева у свій улюблений жовтий колір. А після Покрови зима
щодня підкрадається, за руки хапає. Вона завжди несподіва-
но приходить, потім як залютує, закрутить і замете, неначе
злість зганяє, знає, що її недолюблюють. Та так довго той час
тягнеться, вже всі з нетерпінням весну виглядають, а зима
ще не вступає їй дорогу. Коли нарешті з'являються у небі ле-
леки, радіють малі й старі.

— Лелеко-татку, збудуй у мене свою хатку та виведи діточок!!! — знову гукає бусла баба Віта, точнісінько так, як гукала минулої весни. — Ждала тебе цілу зиму, а після Благовіщення стала щодня виглядати. Невже ніколи так і не пробачиш? — аж зле їй стало, бо він знову опустився в своє старе гніздо біля розвалені хати покійного Василя. — Ну що ж, не чекай бабо щастя, та й для чого воно тобі на старості, — з тим і пішла, як і минулого року, до своєї хати.

Розсердилась, але не було того дня, щоб вона не глянула в їхній бік. «Здорові були!» — скаже вранці, вийшовши у двір. «На добраніч!» — помахав рукою пізно ввечері, зачиняючи двері своєї хатини. Все літо задивлялася на тих буслів, бачила, як вони дружно гніздо добудовують, як танцюють свій танець кохання, як пташенят по черзі висиджують, як годують і всьому навчають. Не раз думала про себе: «У них і людині є чому повчитися».

Так і жила, ніби й не сама. Вона хату маже та город садить, а в них уже гніздо метрів два у ширину і один у висоту, сховаються у ньому, то й зовсім їх не видно. Вона пере та двір мете, а вони все пір'я своє чистять. А як вивісить вишиті рушники, готуючись до Паски, птахи, здається, і очей з них не зводять. Сама себе ловить на думці: як добре мені з ними. Ой як добре! Бувало, й сум заповзе в її хату, як вуж, що на померлого через поріг намагається перелізти, потім довго під піччю та під ліжком ховається — так теж колись бабуся казала. Коли все ж вдасться тому суму залізити в її душу, тоді горе Вікторії. Розкладе на столі фотокартки і переглядає їх, поки й спина колом не стане. Порадіє та поплаче, аж рукав кофтини мокрим стане, бо все тре ним обличчя. Складе їх у старий альбом та й сховає його подалі, аби не заглядати туди часто та не ятрити свою душу.

Так було і цього травневого ранку, поки не вийшла у двір. А тут пташенята виглядають зі свого гнізда — одразу

про все й забула. «Милості прошу на світ Божий», — сплеснула руками, зрадівши неначе своїм дітям. А вони швидко ростуть — через декілька тижнів уже на її воротах стоять, ще трохи часу минуло — по двору ходять та в курей їжу відбирають. Інколи весело стрибають, піднімають із землі тріски, камінчики й кидають їх угору — вчаться танцювати. Роботи влітку багато, а вона завмирає в хаті перед вікном, не наважуючись вийти, щоб їх не злякати. Щасливим для неї був той місяць, поки вони сили набиралися.

— Гарні вирости, не слабкі та й не каліки, — милується ними вже вкотре, — не заклюють вас старі бусли на чортовій галявині біля Іванового болота, що роблять кожного року, переглядаючи вирощене потомство перед відльотом. Прилітайте до мене, — запрошує тепер молодих, — тут і старе колесо від воза на зламаній тополі лежатиме, тут і я на вас чекатиму, бо ніхто до мене не прийде і не приїде. — Прощавайте! — аж голос її тремтить у хвилину прощання. — Вже й зозулі не видно, подалася першою, бо в неї ключі від Вірїю, — розказує молодим, що теж чула від старих людей.

А в небі такий галас стоїть — це молоді птахи відлітають. Кричать мов діти біля школи, — пригадала той щасливий час, коли доньку туди водила, а потім онуків. Тількино почувся хриплавий голос старого ватажка, як замахали своїми крилами й ці лелеченята, знялися в небо, закружляли над своїм гніздом, а потім приєдналися до ключа й попливли по небу. Дорослі ще на два тижні лишилися, потім і вони візьмуть курс на Південь.

Дуже сумно стало після їхнього відльоту. Дорослі бусли майже цілий день простояли у своєму гнізді, піднімуться в небо — і знову назад, та все дзьобами по низу водять — ще лелеченятами воно їм пахне. Потім знову не зводять очей із неба. А в неї теж робота валиться із рук. «А чи нічого не трапиться в дорозі? Чи долетять? Ще ж крила не такі великі ви-

росли», – снуються думки. Сама пригадала, як після школи доньку у велике місто вчитися проводжала, тоді вперше неначе частка серця відірвалася від неї. Згодом звикла, але ті перші дні й досі пам'ятає, тому й буслам співчуває. «Є щось між нами спільне, не дарма ж вони до людей туляться», – намагається розгадати таїну, що існує між птахами та людьми.

З тих пір кожного ранку поглядає на лелек – тут вони чи вже понесли на небо грішні людські душі. Одного разу побачила і їх посеред свого двору, одразу зрозуміла – щось сталося. Прикипіла поглядом до шибки, та очей з птахів не зводить. На подвір'ї буслиха крилами щосили махає, аж у хату чути, махає, а злетіти не може. Пробіжить трохи, мабуть, думає, що так у неї ліпше вийде, але знову спиниться. Стоять удвох з буслом, перемовляються тихо. Потім знову з усієї сили тріпоче ними, сама аж підстрибує, так їй хочеться в небо, та й цього разу опускає свою журливу голову. В очах розпач, неначе намагається збагнути: що ж сталося? Розправляє дзьобом кожну пір'їнку правого крила, придивляється до нього уважно. Можливо, й знає недугу, а повірити в те, що вона не злетить, не хоче.

– От горечко! Не інакше як крило поранене! – схрестила Вікторія руки на грудях та все пильніше дивиться у вікно. – І що ж тепер робити? – журиться й сама.

Очі так і слідкують за птахами, вже і дрова у печі перегоріли, а вона ніяк не може від вікна відійти, бо якраз у цей час бусол підійшов до своєї буслишки. Тулиться до неї одним боком, потім другим, треться своєю шиєю, торкається дзьобом до дзьоба, і знову довго стоять мовчки.

– Невже прощається? кине її, а сам полетить... – баба Віта аж руками закрила своє обличчя, аби всього того не бачити.

Бусол тим часом піднявся в небо, довго кружляв над їхньою хатою, а потім усе-таки полетів.

— Не склав крила, не упав на подвір'я каменем! — вивравався крик з її вуст, сколихнувши вічну тишу цієї хати. — Серед людей теж колись не так було як зараз, — додала, перевіривши погляд на нещасну буслишку. — І на дуелі через жінок стрілялися, і в річці топилися, зараз такого щось не чути.

Буслишка тим часом знову бігає по двору, вже з останніх сил хоче від землі відірватися, поки зовсім знесилена падає нерухомо.

— Невже помирає бідолашна! — метнулася баба з хати. — Зажди, бо знову горе буде на моєму подвір'ї, — мало не плаче про своє.

Підбігла вона до птахи, взяла її на руки, а в неї серденько колотиться, точнісінько як у доньки, коли її чоловік покинув.

— Не помирай, прошу тебе! — з вуст знову злетіли ті слова, якими вона втішала свою Світлану. — Зимуватимеш з гусками в теплом хліву, і голодною не будеш. За той час крило заживе, і зустрічатимеш по весні свого коханого, знову будете гніздо лагодити та дітей годувати, — хочеться їй вивести птаху із того шоку.

Сама все до її закритих очей придивляється, і здалося їй, що звідти течуть сльози.

— Точнісінько, як у моєї Светочки, коли вона помирала, Сказати вже нічого не могла, тільки сльози текли... — картина тих останніх днів часто стояла в її очах, особливо в часи смутку.

Понесла вона буслишку в хату, у чашку з водою накала своїх ліків від серця і вилила птасі у дзьоба. Знову винесла її надвір та поклала в холодильник під дикою грушею. Птаство своє зачинила в хліву, аби дати спокій пораненій пташині. Того дня що не робила, а на неї все поглядала. Тільки не стало краще буслишці, аж до наступного ранку вона так і лежала нерухомо.

— Помре бідолашна, — навіть уночі підходила до неї баба Віта. — От тобі і птаха, все розуміє як людина, — не переставала дивуватися.

Вранці зраділа, побачивши її посеред свого двору. Буслишка не бігала більше, не тріпала пораненим крилом, а повільно ходила, і зовсім не дивилася на небо. Здається зрозуміла — зараз їй туди не піднятися, тому й заглядала скрізь, детально вивчаючи бабине обійстя.

— Усе в мене старе, і паркан похилився, і ворота ледь стоять, і хлів затікає, — баба Віта спішила розказувати їй, вона не пригадує, щоб хтось цікавився — як же вона тут живе? — Двадцять років батька немає, з тих пір ніхто його і не ремонтував, — сказала впевнено, але сором так і ліз на обличчя. Сама поглядає на їхнє гніздо, яке й зараз знаходиться в порядку. — Чоловіку моєму ніколи було, та й не пускала я його сюди, щоб Василь-сусід бодай чого не ляпнув на п'яну голову. Любий привід вигадувала, аби він тут надовго не затримувався. Була в мене таємниця ще з молодих літ. Була... — задумалася після того, але далі не продовжувала. — І для чого воно тобі? — вже шкодувала, що захотілося свій камінь на поранену пташину перекласти. — Шукай собі місце та звикай до нових обставин, — зітхнула так важко, що аж груди запищали. — Коли я зрозуміла, що мені тут назавжди оселитися доведеться, теж довго по двору ходила, а ще довше по хаті. Потім вийду, було, на вулицю, а повз двір жодна людина за день не пройде, то й розуму мало не лишилася. Як бачиш — жива зосталася. Тобі теж доведеться змиритися, розумію, що боляче, але треба жити, — ходила за нею слідом та говорила, аби якось втішити. — Познайомишся з моїм господарством та й будеш зимувати, — говорила як з людиною, навіть думки не припускала, що вона її не розуміє. — Ти птаха велика, горда, всі тебе поважатимуть, — відчинила хлів, з якого вмить виско-

чили кури та гуси, ніби спішили їй назустріч. Вікторія насипала їм зерна та вчорашньої звареної картоплі, сама пішла піч топити. Час від часу все до вікна припадала. «Як же там справи йдуть?» — знову її очі шукають поранену птаху, а коли побачила, що вона допомагає курям їсти їхній харч, одразу відлягло від серця.

Ночі восени все холоднішали, поки й зовсім холодними стали, а день такий короткий — тільки-но світало, як знову сутінки з неба опускаються. Домашня птиця вийде у двір, а невдовзі — назад у свій курник прямує, пішла за ними і буслишка, бо там тепліше. Згодом почала свій голос подавати — кричала на півнів, щоб ті не билися, клювала дзьобом і гусей — терпіти не могла сварок. А як тільки забіліло їхнє подвір'я, слідом за бабою зайшла до хати. З тих пір тут вона і зимувала. Сиділа у намощеному гнізді під лавкою, ходила по хаті та весь час придивлялася, що робить баба Віта. Вийде, було, погуляти, коли вже кричить під дверима — проситься назад. Баба з нею все говорить, ніяк наговоритися не може. Забудеться та й підвищить голос, буслишка одразу крикне і на неї, замовкне стара і вона заспокоїться. Сама по всіх закутках десять разів на день загляне, і тільки десь не прибрано, знову голос подає — так вона любила в усьому порядок.

— Ти мені все більше мою доньку нагадуєш, — якимось вивалося з бабиних вуст. — Коли ти не проти, я тебе Светкою називатиму, бо інколи мені здається, що це її душа до мене повернулася, навіть погляд її ловлю, та так мені солодко на душі стає, якби ти тільки знала, — здається, птаха не заперечувала, вона лише пильно дивилася на стару Вікторію.

Раніше зима була довга-предовга, тепер же дні так швидко минали. Після Миколая баба вже й задумуватися почала: чи встигне все їй розказати, що на душі за життя зібралось? З тих пір щодня щось та й витягне звідти, а ду-

шечка з кожним разом усе легшою стає, вже й дихати не так важко, і груди пищать не так часто.

— Була і я колись молодою, — дістала вона одного разу фотокартки із шухляди. — Бачиш, коса до пояса, брови мов шнурочки, очі сяють — чом не дівка? Всі казали, що я весела, співати й танцювати вмію. Любили мене батьки, — показує і їхню фотокартку. — Вони мене Вікторією назвали, хотіли, щоб я перемагала, а я й себе перемогти не змогла, тому була просто Вітою, коли постаріла — дівтора мене бабою-Револуцією дражнити стала. Тієї революції і мої батьки не бачили, але не про неї мова. Постаріла я рано, роки глибокими борознами залягли на моєму обличчі, тому вони й думали, що я ще з часів революції живу на землі. А коли вже приклеїлося, то так стали називати й дорослі. Так я з Вікторії перетворилася на бабу-Револуцію. А тоді — у молоді літа — чоловіка мала гарного, — підносить і його фотокартку до бушлишки. — Міліціонером він був, тільки не таким як зараз, а справжнім. У містечку, де ми жили, всі знали, що він у будь-яку хвилину приїде на допомогу. І автомобіля не було, мотоцикл з коляскою, та він і на ньому скрізь встигав. Вже як їде, було, мій Грицько по вулиці, то всі жінки на нього задивляються. Тільки я чомусь його не ревнувала, — зізналася їй. — Дивляться, то й дивляться, байдуже мені було. А ось я з дитинкою на руках, — дістає наступну, — вже не така весела, та й очі не так сяють, шнурочки мої над очима униз опустилися, але й це минулося.

По всьому відчувається — зустріч з минулим для неї — нелегка справа. Очі бігають, руки тремтять, вже б і спинилася, а вони знову тягнуться до тих фотокарток.

— Це донька. Яка тільки гарна!.. — аж завмерла баба-Револуція, колись милувалася нею із щасливою усмішкою, а зараз із повними сліз очима. — Тут доросла вже моя Світланка — світловолоса, очі карі, а сама мов лебідка, — зміряла

буслишку очима. — Треба ж було такій вродитися! Чоловік інколи питає: «І в кого вона вдалася? У моєму роду нібито таких не було, а в твоєму, Вікторіє?» — жодного разу Гриць не помітив, що я червонію.

А Светочка росла та ще гарнішою ставала. Кавалерів було багато, куди не піде, вже хтось і проводить її додому. Та не просто так ходять, оженитися на ній не проти. А вона ні за кого, потім вибрала собі такого, що ми з чоловіком мало не померли. Правду тобі кажу. Не віриш? І ми не вірили, що так може статися. Люди як у воду дивилися, коли казали: якщо дівка довго перебирає, то обов'язково чортяку вибере. Так воно і вийшло, але ми і з тим змирилися, куди ж від долі подітися. Та все допомагаємо, все допомагаємо, ні про себе, ні про батьків не думаємо, тільки б вони жили в мирі та злагоді, чого часто не бачили поміж них. Уже й онуки підрастають, а вони все сваряться.

Одного дня моя Света повідомила, що Михайло більше не прийде, він давно іншу кохає. Змарніла після того наша дитина, потім і зовсім злягла. Але біда сама не ходить, прийшла одна, чекай і другу. Так і в нас було — якраз Грицька мого бандит убив, влучив у саме серце. Ще й земля на чоловіковій могилі не осіла, а я вже все наше добро дочці на ліки спродую. Це тільки дев'яності починалися. А далі продала все, що мала — бабусину ікону старовинну, свої золоті сережки, обручки, кращу одягу, а коли дуже великі гроші знадобилися, продала навіть свою квартиру.

— Не шкодуй за нею, мамо, — сказала моя Светочка після третьої операції. — Хлопці розлетяться, а нам з тобою і моєї вистачить. Лікарі обіцяють, що я вже зовсім скоро поправлюсь. Тепер ти мене, а потім я тебе доглядатиму. Але не встала моя донька з ліжка. Не було про що і в лікарів питати, за три роки хвороби всі гроші виманили, поки розвели руками. «На жаль медицина зараз безсила проти раку», —

так і сказали іроди окаянні. І таке зараз усе частіше трапляється. Ти чуєш мене, Светко? – придивляється до буслишки, яка не десь під лавкою, а перед бабою стоїть та уважно слухає. Коли Вікторія затихла, вона почала її скубти за спідницю. Мовляв, продовжуй, чого спинилася, знаю, що не все ти розказала.

– Звісно не все, – знову підняла Вікторія свою давно посивілу голову. – Два онуки лишилися, один – ангел був з дитинства, а другий – сам сатана в людському образі. Не мирили вони між собою, а коли Светочки не стало, тут все й почалося. Розумний вчитися пішов, а розбишакуватий і працювати ніде не хотів, все дружки та гулянки. Посадять, думаю, нашого Вітасика, що ж я доньці на тому світі скажу. А воно зовсім не так сталося, як гадалося. Посадили розумного і спокійного – Олеся нашого!.. Приїхав мене провідати на свою біду. Біля нашої річки того вечора згвалтували дівча молоде, а його звинуватили, бо він трохи далі з Василевою онукою на березі сидів, та на дівочий крик прибіг. Гвалтівники городські були, одразу куди й поділися, а йому міліція руки пов'язала. Вона зараз аби когось засадити та швидше справу закрити. Ти того не зрозумієш, але це так і є. Не віриш? – знову придивляється до буслишки. – Я й сама повірити не могла, все надіялася, що розберуться та випустять. Він теж надіявся, стояв на своєму, до останнього намагався довести, що не винен. Тільки довго не протримався, повісився мій Олесик-телесик у камері. І що я донечці скажу на тому світі? – журливо хитає баба Віта головою. – Вся в синяках дитина була, коли хоронити віддали. Рука зламана, зуби вибиті – отак працює наше правосуддя. Ти здивована? – дивиться їй пильно в очі. – У тебе погляд точно як у моєї Светочки, – у баби аж мурашки по спині пробігли. – Повір, усе робила, всіх просила, але грошей у мене вже не було, – винувато відвела очі. – А що зараз без них зробити можна?.. Аж нічо-

го. Вони вже не так, як мій Василь працювали, а тільки за хабарі. По правді скажу: ледве поховала його. Зараз ще дорожче стало, щоб потрапити в домовину, товстий гаманець треба мати, з моєї пенсії не назбираєш. Мабуть доведеться до ста літ жити, бо хоронити нема кому, та й нема за що. З бомжами в одну домовину страх як не хочеться. Невже я на такий кінець заслуговую?! — сама схаменулася. — Ой, що це я, вони теж люди, аби не оця стара батьківська хата, то й мені довелося б примкнути до їхнього товариства, — почала собі капати ліки від серця. — Правосуддя лише в телевізорі є, а в житті — ні в місті, ні в селі його не знайдеш. Бояться зараз міліцію, як дідько ладану, а вона робить, що захоче. Після того випадку з моїм онуком, вони самі не одну дівчину там згвалтували, не всіх і живими залишили, тільки нікого з них не посадили, і ніхто не повісився. Ось так, Светко! І що ти на це скажеш? — чекала відповіді від розумної птахи. — Сама знаю, що важкі мої спогади, тому і розказую тобі, щоб хоч трохи легшими стали. А сум, буває, як нападе, тоді умиваюся святою водою, і в хаті нею бризкаю, тільки б прогнати його звідси.

Іншим разом знову намагається хоч трохи з того чорного клубка відмотати. А зозуля зі старого годинника виглядає та все кує, вже й хатка її заржавіла, а вона, знай, години лічить. Так і пересиділи вони сніг та мороз. Як відлига пішла, повела Вікторія свою птаху на вулицю. Вона попереду, а буслишка позаду — гуляють.

— Бачиш, яка тільки вулиця стала... — до кінця дійдеш, а й живої душі не зустрінеш. Від села двадцять будинків залишилося, — прямують аж до останньої похиленої хати, куди сама давно вже не ходила — боялася. — Повтікали звідси молоді, світ за очі подалися, хто в місто, хто за кордон, одні старі та немічні лишилися. Вони самі виїхали, а нас виганяють — їдьте до дітей, до родичів, куди хочете, аби вас тут не було. Так кажуть нові рейдери, які не так давно цю землю захопили.

Колись перші без зброї взяли — викупили папери у голів колгоспів, вірніше у приватних підприємців, якими вони ж і стали, бо так комусь треба було. А ці ось недавно — в кінці травня з кулеметами по полю бігали, людей розганяли, комбайнерів з комбайнів за петельки витягували та залізними прутами били, з контори всіх у спину випхали і своїх вартових поставили. Стоять наші хлопці, бандитів охороняють, замість того, щоб боротися з ними. Ти птаха Божа, таке теж не зрозумієш. У них є виправдання — їм зарплата потрібна, хоч одна на всю сім'ю буде, містечко моє недалеко, і я точно знаю, що роботи там немає. Отже, їм зарплата, а рейдерам врожай, один зберуть і вже добряче заробили. За всіх часів хтось та й наживався на нашій землі, це ще так моя бабуся говорила. Жоден начальник бідним не був, як би він не називався, окрім простих працівників. Тепер ми у них — як більмо на оці, бо виходить, що на їхній землі живемо. А нам вода потрібна, електрика, пенсія, радіо дротове, хліб та інші продукти хоч один раз у тиждень. Вся надія на сільську раду, але вона в іншому селі, коли й доберешся, то почуєш уже знайомих: на це треба багато коштів. У них, звісно, на нас не вистачає. Але й раніше, ще коли незалежності не було, теж не вистачало, коли взяти зовсім давні часи, і тоді звідси лише забирали. Тільки зараз я ніяк не второпаю — звідки ж багаті беруться з тих, що в державних кабінетах сидять? І як ті їхні папери на гроші перетворюються? Не знаєш, Светко? — аж голос її тремтів, бо й це питання болючим було. — Я теж не знаю, — знову журиться та очі ховає — соромно їй за всіх перед божою пташкою, але що поробиш, — повертає додому. — І куди його йти, якщо, дійсно, виженуть? — знову вона про своє. — Одна дорога — до онука-наркомана. Тільки він мене не прийме, не пожаліє, якщо навіть не під наркотою буде. Зараз він у бігах, тобто в розшуку. Заскочив якось серед ночі, стукає у вікно, тільки я квартиру відчинила, а він звід-

ти: «Не шукай мене, я сам об'явлюся. Ти все зрозуміла, Революціє!». Завжди так називав, справжнє ім'я, мабуть, давно забув. А як заявиться, було, і їжу, і гроші — все у мене по-забирає — живи, як хочеш. І кому ти поскаржишся, коли це рідний онук. Шукали його наші служби, потім російські, тепер Інтерпол ним зацікавився. Вже щось накоїв, могла і міліція чуже на нього скинути, вона й на голку його колись посадила, тільки б їхній наркобізнес не западав, бо багато наркоманів помирає щороку. Але онук і сам винен. Інколи думаю: уб'ють, а я не заплачу, так він мене допик. Хіба це не мій гріх? Мій... Сама те знаю, а все одно у Господа питаю: «За що він мене так карає?» Хоча й про те здогадуюсь, бо це не один мій гріх, Светко, і не перший, — баба знову тре рукавом обличчя, на вітрі сльози дуже холодні. — Василя я любила в молоді літа — сусіда, того що поховали минулої зими на хрещенські морози, — аж спинилася, щось шепоче тихо перед його хатою. — Ой, як любила! Думаю, що тобі це відомо, — її буслишка теж завмерла перед поламаним парканом. — Так і було, — киває баба-Революція головою. — Твій бусол чимось на нього схожий, — аж засміялася в кулак. — А як поглянув на тебе з-під лоба — точно Василь-сусід, коли дізнався що я вагітна. — Тоді я й вийшла за Грицька, який давно до мене в женихи набивався. Тільки про це ніхто не знав, навіть Василь. Йому сказала, що то я пожартувала про вагітність, що мені заміж дуже захотілося. Тоді все обійшлося, а потім та неправда все життя мою душу гризла. Тільки Светочка моя кинеться до Грицька в обійми, а в мене і серце холоне. Не він твій батько, не він... — аж у голові ніби хтось молотками стукає. А вона його цілує, а вона любить... у мене аж серце заходиться. «Візьму та й скажу правду, нехай що буде», — не раз поривалася. Як до тями прийду — витру холодний піт та вуста стулю міцніше, мовчу й далі. Від Гриця все збиралася дитину народити, але так і не наважилася, — баба смикала гу-

дзики своєї куртки, соромно їй було поглянути навіть на блискачку. — І що ти про мене тепер думаєш? — блиснула очима та знову їх відвела. — Тільки нічого не повернеш, Светко, так і живу з тим гріхом усе життя, а він з роками все важчим стає. А якби по іншому, та якби одразу... Тепер як почну передумувати все вчора, то й до ранку мені часу мало. Вже й себе бачу щасливою з Грицем, і доньку здоровою, і онуків веселих та успішних. Може, воно так і було б? Тільки при чому тут буслі з їхнім гніздом і пташенятами? Цього і я ніяк збагнути не можу, — топчуться вже під її дверима, добряче замерзнувши. — Пішли в хату, пішли, моя пташко любя, хіба можна все переслухати. Ти й так довго витримала, спасибі тобі велике, — дякує баба Віта, навіть вклонитися їй хочеться. — І яка тільки зима хороша цього року! — ніяк не може нарадуватися, забувши за страшну самоту. — Я ж тобі ще наш берег річки не показала, — обернулася назад. — Він одразу за селом, тільки по моїй вулиці туди не пройти. Там пряма дорога з траси — рівна бетонка, стакан з водою в автомобілі не розхлюпається, навіть коли й швидко вона їхатиме. А вони там ганяють, не доведи Боже! У нас весною та восени і ногу з грязюки не витягти, а там хоч у туфлях бігай. Бач, знову електрики немає, — клацає вмикачем, — доведеться свічку палити, а на березі є, — тепер у вікно намагається розгледіти той берег, який так і мигтить різними кольорами. Його теж ті рейдери захопили. Туди й так давно дітей не пускали, все там якісь компанії відпочивали, горілку пили та без матюків розмовляти не вміли. Казали тоді: то клан якийсь тут збирається. Були колись бандити, зеки, тепер всі вони на клани поділилися, розбагатіли і один з другим не миряться — вбивають, майно награвоване відбирають. То й у нас так — колись просто на березі сиділи, тепер паркан там виріс метрів два заввишки, розважальний центр «Ромашка» називається. Заробляють гроші, та все зеленими їх рахують. Під осінь багато доро-

гих авто туди з'їжджається, і починається велика бійка. Мабуть інший клан гроші зароблені відбирає. Коли все утихомириться, знову звідти смакотою потягне, музики заграють, тільки заїжджай, бо з міста пішки туди не добратися. Сиди і цілий день, пий і їж, аби платив. Тут тобі і шашлик зроблять, свіжих карасів насмажать, юшку зварять навіть серед ночі, аби тільки ти мав гроші. Дванадцять чоловік з весни там втопилося. Нап'ються – і пішли купатися, потім знову за стіл, а може, з ким і самі звели рахунки. Кинься шукати винного, то й не знайдеш. Хоча, що його шукати, це – господар цього берега, мабуть, ватажок того клану. Тільки до нього, Светко, не добратися, він давно в депутатах, а вони особи недоторкані по закону. Дівчата туди в обід у літніх сарафанах приїздять, потім у купальниках сидять, а ввечері, кажуть, голяка купатися бігають. Купаються і взимку в чому мати народила після бані та сауни. Одні говорять, що вони хороші гроші заробляють, а другі стверджують, що тільки за шашлик та за юшку тіло своє продають. І де вона, скажи, Светко, та незалежна Україна? – знову задивилася на той палаючий різними барвами берег. – Немає її ані в місті, ані в селі. Людям плакати треба, а вони ще й сміються над своєю бідною. У місті дикий капіталізм розгулявся, а в селі – дикий феодалізм – таке навіть по радіо почути можна. Тільки страшно жити стало. Дуже страшно, – розтоплює хворостинням грубку, як її мати у війну робила, бо й до лісу тепер і ногою не ступни, за кошик грибів убити можуть, а за деревину, тим паче.

Так вони і весни діждалися. Буслишка все більше по двору стала ходити та на небо поглядати. А баба-Револуція і зараз – тільки щось пригадає, так одразу і розказати їй намагається. Півень кукурікає, кури сокочуть, а Светка, знай, кричить на них, щоб не прогавити журавлиний крик у небі. Почувши перших, затріпотіла крилами, пострибала до воріт та й склала їх знову на своїй спині. Та ось у небі з'явився він – її бусол.

Вона вгадала його, коли він тільки-но від ключа відірвався. А коли став коло за колом у небі малювати, вона й зовсім зазмерла. Опускався все нижче і нижче, поки вона не витримала — закричала на радощах, а він одразу і на подвір'я скочив. Кинулася до нього, та не тут то було — ще одна птаха з'явилася. Навіть бабі стало зрозуміло — коханка. Ходять і ходять вони по колу, говорять і говорять, а коханка не вмішується, стоїть під воротами нерухомо, мов німа. У баби як і колись усі дрова в печі перегоріли, а вона ніяк від вікна відірватися не може.

— Ой-йой! І що ж воно далі буде, — чула її душа щось недобре. Буслишка підстрибує, крила розправляє, намагається показати, що вона вже здорова, але спиняється. Він їй ще щось говорить, а вона бідолашна голову опустила майже до самої землі. Бусол важно ходить навколо неї, заодно обдивляється бабине подвір'я, неначе його зроду-віку не бачив, але боком до буслишки-калічки так і не притулився, до дзьоба взагалі не торкнувся. Врешті розправив свої широкі крила і злетів у небо, за ним і мовчазна його коханка подалася. Знову впала птаха на землю і знову баба побігла до неї зі своїми ліками від серця. Напоїла і принесла в хату, в намощене кубельце поклала.

— Не плач, Светко, заживе твоє крило, тоді ти ще кращого знайдеш, — дуже хотілося їй по жіночому втішити рідну пташину. — Он тобі й колесо на зламаній тополі, он і мілкого хворосту в'язка під нею, ти її і наступної весни там побачиш, — обіцяє буслишці.

А вона лежить і навіть очима не кліпає.

— Можеш навіть покричати, воно попустить, — радила стара Революція. — А щоб тобі не заважати, піду водички принесу холодненької, нам обом вона вкрай потрібна, — сама вдруге розпалила в печі.

Узявши відро, пішла з хати, залишивши прочиненими двері. — Захочеш, то й вийдеш, — повернулася сказати, — а довго не буду, до Василевого колодязя і назад.

Несе воду, а в самої серце колотиться. І так їй шкода свою пташину! Але не знає, що їй порадити.

— Светко! — гукає її вже у хаті. — Гуляка він, точнісінько як мій Василь був. Правда, якби його жінки не любили, він би таким не став. Але і я його любила... до самої смерті, — тільки тепер помічає, що немає її птахи в кубельці під лавкою, немає і в хаті ніде.

Вискакуючи надвір, зачепилася поглядом за припічок, на якому лежала одна довга пір'їна. Кинулася до печі, а там... у полум'ї... обгоріла чорна буслишка.

— Ой лишенько! — закричала баба-Револуція не своїм голосом, та схопилася за кочергу, щоб швидше вигребти вже мертву пташку. — Сплигнула на припічок і кинулася у вогонь... І як ти до такого додумалася? — її руки тремтять, а разом і тіло птахи. — Діждалася, коли я з хати вийду і... — гірко плакала стара Вікторія. — На кого ж ти мене покинула! Та ми з тобою тут би ще не одну зиму зимували. Так нам добре було.

Винесла її на подвір'я, поклала в холодку під дикою грушею. Вкопала ямку глибиною у два заступи, приміряла її там, замотала у квітчасту хустку, яку зняла зі своєї голови, і... поховала.

Усю ніч ворочалася, пригадала, як сама втопитися збиралася, коли Василь її вагітності налякався. Вже й по берегу ходила, нові туфлі під тополею поклала, а тут батько закричав: «Ти корову нашу не бачила? Зірвалася з прив'язі і побігла, мов сказала. Завтра на штучне запліднення поведеш вранці, бо мені сіно косити треба, поки на погоді стоїть». В той день повертаючись додому зустріла Грицька на вулиці. А через місяць вже й музики у дворі грали, гості на весілля схо-

дилися. Довго дивився Василь через свій паркан, може й цілу пачку цигарок викурив, а потім пішов з дому. «Я збиралася з-під вінця до нього втекти, а в нього хата на замку. Не кохав мене», – прошепотіла Вікторія, пригадавши давно минуле.

Задрімала вже на світанку. А коли у двір вийшла, побачила знайомого бусла, який сьогодні ходив по її подвір'ю уже не так важно як учора, заглядав скрізь і звав свою буслишку. «Невже передумав... – аж завмерла баба Віта від такої несподіванки. – Поспішила Светка, поспішила дуренька. Отак і я колись. Сьогодні на radoщах точно злетіла б, якби тільки знала...» – аж за хворе серце схопилася, та все ж пошкандибала до груші.

– Поховала я її, – обізвалася до нього. – У вогонь вона з горя кинулася... – ледь проказала ті страшні слова – Тепер ось тут вона, – показала на палицю, що стирчала із землі. – Пір'їну до неї прив'язала – єдине, що лишилося, – протерла свої мокрі зморшки на обличчі.

Сама убік відійшла, потім у хату до вікна метнулася, аби йому не заважати. «Бач, сам прилетів. Вгадала я – передумав. А мій Василь так і не прийшов, хоча я на нього все життя чекала», – знову згадує про своє. Довго стояв бусол біля тієї палиці, і говорив і клекотів, поки затріпотів крилами і піднявся в небо. Вискочила баба з хати, знову недобре почувши. А він неначе завмер високо в небі. Так вона до нього придивлялася, що аж очі сонце засліпило. Протирає їх баба та знову плаче. Коли вдруде підняла голову, він уже каменем летів прямо на неї.

– Господи! Та за що ж мені таке!.. – ледве встигла відскочити на декілька кроків, а він упав зовсім поряд зі своєю буслишкою. – Пішов за нею... – вирвалося з її вуст. – Ні, серед людей такого не буває, – позадкувала баба аж до хати, аби самій на ногах утриматися. – У мого Василя такого і на думці не було.

До обіду лежала в хаті, напившись ліків від серця, а бу-сол на тому ж місці. Потім і йому викопала яму біля тої палички з пір'їнкою. Відійшла убік і стояла мовчки, щось розмірковуючи. Коли чийсь голос неначе розбудив її:

— Скажіть, а баба-Револуція тут живе?

— Тут! — схаменулася стара, це я, їй-богу я! — закричала, розгубившись, більше місяця людського голосу не чула.

— Вам лист із пошти передали, — простягає їй конверт. — Я неподалік працюю — у колишньому розважальному центрі, свою пошту отримував і вашу заодно забрав.

«Виганяють... виганяють, іроди окаянні, — думає про найгірше. — Ти ба, листа прислали, а в ньому мабуть строки вказали. Нікуди не піду, ляжу теж під грушею», — єдине рішення в голові з'явилося, а серце так гупає, неначе груди розбити збирається. Вже нічого й не розуміє, але все одно спішить лист відкрити, поки чоловік стоїть перед нею.

— Бабуню, прости мене, — тільки почала і замовкла, все щось ковтає. — Я за кордоном на заробітках, — знову від хвилювання запищали її груди. — Оженився і вже дитинка народилася, — ноги в неї затерпли, а в голові запаморочилося — ніяк повірити в таке не може. — З минулим покінчено, і всі справи закриті, — вдивляється далі, але за сльозами геть нічого їй не видно. — А ти перебирайся в нашу квартиру, чого вона пустуватиме. Восени чекай, приїду обов'язково. Я ж тебе не можу покинути. Ти мені найрідніша, Револуціє! — аж поточилася баба на похилені ворота.

— Ви чого? — кинувся до неї молодий чоловік.

— То я від радощів, — намагається самотійно твердіше стати на слабкі ноги. — Онук об'явився. Ще зовсім недавно думала, що й не заплачу, як його уб'ють, а він пише, що я йому найрідніша. Бідолашний мій!

— Тоді город порайте та гостей чекайте.

— Спасибі тобі, чоловіче добрий! Ще ніколи в житті ніхто не приносив мені таку хорошу звістку. Сьогодні думала, що і дня не проживу, тепер доведеться осені чекати, — зблиснули їй вологі очі, а уста так радісно усміхалися, як двадцять років тому. — Ти, кажеш, у колишньому розважальному центрі працюєш чи мені почулося? — кинула йому вже вслід.

— Невже новин не чули? Знову люди на Майдані збиралися, — спинився і з велосипеда зліз, — і цього разу стару владу прогнали. Тепер все по-новому буде. І вже не розважальний центр «Ромашка» у вас під боком, а будинок відпочинку для аграріїв «Зелена нива». Тож відродиться ваше село, обов'язково відродиться.

— Не в лоб, так по лобі, — не повірила вона в якісь переміни. — Розважальний центр і будинок відпочинку — поміняли шило на мило, — розчаровано опустила руки.

— Та не буде ж тих бандитів, — молодому чоловікові хотілося довести протилежне.

— Не будуть там пити, голяка у воду бігати, чи дівчата не будуть торгувати своїм тілом? Коли й місцеві стануть замість того клану, який тут хазяйнував, то ти думаєш щось зміниться?

— Думаю, що так, — кричав чоловік майже від Василевої хати.

— Перевелися люди за цей час, тому що й думати... — а пташки співають, зозуля кує — просто рай навколо неї. — Перевелися люди... — вже й чоловіка того не видно, а вона все повторює, потім знову розгортає листа та перечеитує, — ніяк не може повірити в таке чудо.

А зайшовши до свого двору, вже вкотре спиняється під дикою грушею.

— Невже це ти, Светко, звільнила мене від моїх гріхів, — пригадує їхню розмову. — Чи, може, Василь, а то й моя донька?.. Серцем чую — ваші душі тут були, точно ваші.

Не просто ж так старі люди казали, що бусли інколи навіть душі померлих родичів у гості приносять, — поправила пір'їну та помацала зашкарублюю рукою два свіжих горбики. — Чи то від самоти таке надумала?.. — розігнула свою спину та довго дивилася в небо, де знову летіли лелеки.

Помітивши одного, який опускався все нижче й нижче, закричала як і колись:

— Лелеко-татку, збудуй у мене свою хатку та виведи діточок! — навіть руку до лоба приклала, аби сонце не заважало його бачити. — Для гнізда і старе колесо від воза лежить на зламаній тополі, — тільки встигла показати рукою, а він уже на нього й став. — Ти до мене? — знову ледь утрималася баба-Революція на ногах. — Он і хворосту мілкого в'язка ціла, — сама не може повірити у друге чудо. — То ти з минулорічних, що тут по двору танцювати вчилися? — на обличчі знову щаслива усмішка так і сяє. — Якби ти знав, що тут скоїлося?.. — вмить журливо хитає головою. — Але раз ти тут спинився, то, може, й правду написав мій онук...

Липень, 2013

Зміст

Летіла зозуля. <i>Повість</i>	3
Оленчина доля. <i>Оповідання</i>	179
Бабусині таємниці. <i>Оповідання</i>	197
Грузинка і босяк. <i>Оповідання</i>	218
Врятоване життя. <i>Оповідання</i>	235
Чудо. <i>Оповідання</i>	260

Літературно-художнє видання

Ткаченко Ганна Панасівна

ВРЯТОВАНЕ ЖИТТЯ

Повість та оповідання

Редактор: Залімска Н. Д.

Комп'ютерний набір та верстка: Тимченко А. М.

Дизайн обкладинки: Тимченко А. М.

Підписано до друку 14.08.2013 р. Формат 60×84 $\frac{1}{16}$. Папір офсетний.
Гарнітура Петербург. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 17,75.
Обл. вид. арк. 19,36. Накад 500 прим. Замовлення № 22/13.

Товариство з обмеженою відповідальністю «Тім Пабліш Груп»
61035, Україна, м. Харків, пр-т. Гагаріна, 129
Тел.: (057) 755-38-01
e-mail: tim_books@mail.ru
www.tpg.in.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4252 від 29.12.11 р.

Віддруковано у друкарні
ТОВ «Тім Пабліш Груп» Тел.: (057) 755-38-10